Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar
Doktori Iskola

Hős Csaba

Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének elemei a lelkipásztori munkában és lelkésznevelésben

Doktori iskola vezetője: Dr. habil. Zsengellér József
Témavezető: Dr. Literáty Zoltán

Felcsút, 2018

Csikesz Sándor vezérigéje

„Többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem;
azt az életet pedig, amit most élek,
az Isten Fiában való hitben élem,
aki szeretett engem és önmagát adta értem.”
Gal 2,20

Előszó

„Nem vagyok jó pap!” – vallja tépelődő monológjában egy kis falu lelkipásztora Ingmar Bergman *Úrvacsora* című klasszikusában. Ezt a mondatot mélyen a magaménak érzem, még akkor is, ha a film főszereplőjétől egészen eltérő tényezők és összefüggések mondatják is ki velem. Ugyanakkor lelkipásztori elhívásom elnyerése óta lényegileg egyetlen kérdés foglalkoztat, tanulmányaim és szolgálatom örömei és kudarcai között is: hogyan lehetnék jó lelkipásztor? Emberi, spirituális, szakmai útkereséseim szenvedésbe ágyazott áldásai között mindig erre a kérdésre kerestem a választ. E válasz megtalálásának a jegyében született ez a mű is, amely egy lelkipásztori eszménykép rendszerezett elemeit kívánja bemutatni Csikesz Sándor munkásságán keresztül. Teszem mindezt annak reményében, hogy jobb lelkésszé válhatok. Nem tökéletessé, de jobbá!

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 2
Tartalomjegyzék 3

0. BEVEZETÉS 5
0.1. A témaválasztás indoklása, a dolgozat célja 5
0.2. Módszertan 7
0.3. A dolgozat felépítése 8

1. A LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉP ÉS CSIKESZ SÁNDOR 10
1.1. A lelkipásztori eszménykép fogalma és területei 10
1.2. A lelkipásztori eszménykép szükségessége 12
1.3. Csikesz lelkipásztori eszményképének kontextusa 13
1.4. Csikesz lelkipásztori eszményképének rekonstruálhatósága 19
1.5. Csikesz teológiai formálódása eszményképének hátterében 20
1.6. Csikesz lelkipásztori eszményképét befolyásoló teológiai látása 22
1.7. Csikesz gyakorlati teológiája: a lelkipásztori eszménykép foglalata 26

2. LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉPET FORMÁLÓ ÉLETÚT CSIKESZ SÁNDORNÁL 30
2.1. Gyermekkor és tanulóévek 31
2.2. Teológus diákévek 32
2.3. Segédlelkészség 34
2.4. Falusi lelkipásztorság 35
2.4.1. Gyülekezet és egyházépítés 36
2.4.2. A Felsőbaranyai Kálvin Szövetség 41
2.4.3. Tábori lelkészség 42
2.4.4. Egységes Program a Magyar Kálvinizmus Részére 44
2.5. Debreceni szolgálatok 45
2.5.1. A Debreceni Református Kollégium ügye 46
2.5.2. A lelkészképzés ügye 49
2.5.3. A diakónia ügye 52
2.5.4. Egyházdiplomácia és utazások 53
2.5.5. A református sajtó ügye 55
2.5.6. Országos Református Lelkészegyesület 56
2.5.7. A presbitériumok életének megszervezése 56
2.5.8. Tudományos munkásság 57
2.5.9. Kulturális szerepvállalás 58
2.5.10. Egyházpolitika és közéleti munkásság 59
2.5.11. Meg nem valósult tervek 60
2.6. Csikesz Sándor emberi arca 60
2.7. Lelkipásztori eszménykép és életút összefüggései 63

3. A LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉP ELEMEI CSIKESZ SÁNDOR GYAKORLATI TEOLÓGIÁJÁBAN 67
3.1. A lelkipásztori eszménykép személyes elemei 67
3.1.1. A lelkipásztor spiritualitása 67
3.1.2. A lelkipásztor felkészültsége 72
3.1.3. A lelkipásztor magánélete 78
3.1.4. A lelkipásztor és az anyagiak 88

3.2. A lelkipásztori eszménykép szakmai elemei 92
3.2.1. Az eszményi igehirdető 92
3.2.1.1. Jézus igehirdetése mint kiindulópont 94
3.2.1.2. Az igehirdetés-történet fontossága 95
3.2.1.3. A prédikációkritika szükségessége 99
3.2.1.4. Az igehirdetés fogalma, feladata, célja 101
3.2.1.5. Az igehirdetés eseményének szimbólumai 104
3.2.1.6. Az ige 105
3.2.1.7. Az igehirdetés tartalma 106
3.2.1.8. Az igehirdetés felépítése 108
3.2.1.9. Az igehirdetés bevezetése 109
3.2.1.10. A materiális homiletika lehetőségei 110
3.2.1.11. Az igehirdetés műfajai 113
3.2.1.12. Összegzés 113
3.2.2. Az eszményi liturgus 114
3.2.2.1. A liturgiatörténet szerepe 115
3.2.2.2. Az istentisztelet célja 116
3.2.2.3. Az istentisztelet alapvonásai 118
3.2.2.4. Az istentisztelet formái 121
3.2.2.5. Az istentisztelet rendje 122
3.2.2.6. Az istentisztelet szellemi elemei 124
3.2.2.7. Az istentisztelet dologi elemei 128
3.2.2.8. Összegzés 133
3.2.3. Az eszményi valláspedagógus 133
3.2.3.1. Pedagógiatörténeti háttér 134
3.2.3.2. A valláspedagógia sarokpontjai 136
3.2.3.3. A valláspedagógia célja 137
3.2.3.4. A valláspedagógia módszerei 138
3.2.3.5. A valláspedagógia szinterei 141
3.2.3.6. Összegzés 141
3.2.4. Az eszményi gyülekezetépítés és misszió 143
3.2.4.1. A misszió és gyülekezetépítés sarokpontjai 143
3.2.4.2. A misszió területei 146
3.2.4.3. A gyülekezetépítés területei 154
3.2.4.4. Egyéb ajánlások a lelkipásztorkodás területéről 163
3.2.4.5. Összegzés 167
3.3. A lelkipásztori eszménykép közösségi elemei 168
3.3.1. A lelkipásztor tágabb társadalmi környezetében 169
3.3.2. A lelkipásztor és az egyházán kívüli keresztyén közösségek 169
3.3.3. A lelkipásztor saját egyházában 171
3.3.4. A lelkipásztor gyülekezetében 176
3.3.5. A lelkipásztor és munkatársai 178
3.3.6. Összegzés 183
4. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK 185

Utószó 206
Felhasznált irodalom 207
Tartalmi összefoglaló 221

0. BEVEZETÉS

„Sírok és szobrok emberi dicsőséget szolgálnak Istené helyett. Porladó szívnek porladó fejfa való” – mondja joggal egyik igehirdetésében református egyházunk 20. századi történetének egyik kiemelkedő alakja, Csikesz Sándor (1886–1940). Ez a dolgozat nem „szoborállításra” hivatott, hanem arra vállalkozik, hogy Csikesz Sándor életén és szolgálatán keresztül bemutasson egy olyan lelkipásztori eszményképet, amely a lelkipásztori szolgálat jelen kihívásaira is megoldásokat kínál. Ennek a célnak a szolgálatában áll ez dolgozat, amelynek első szavai azt a vezérigét rögzítik, amely Csikesz vezérigéje is volt. Jómagam egyetértek vele abban, hogy az ember életének valódi értelme és értéke az, hogy Krisztusba oltasson. Csikesz életművének feldolgozásával ezt az értéket kívánom hangsúlyozni.

0.1. A témaválasztás indoklása, a dolgozat célja

A református egyházban történő tudományos teológiai munka sokrétegűsége és szerteágazó volta ellenére is adóságaink vannak a tekintetben, hogy hiányoznak a nagyjaink munkásságát feltáró, bemutató és értékelő monográfiák. Sokakkal együtt Csikeszről is joggal mondhatjuk el, hogy „korszakos munkássága mindezideig, pár nagyon rövid megemlékezést kivéve nem talált igazi méltatójára.”[1] Kivétel talán ez alól Sándor Endre disszertációja, mely Darányi Lajos mellett foglalkozik Csikesz ünnepi igehirdetéseinek szemléletességével is.

A kutatás elkezdése előtt dolgozatom megírásának eredeti célja Csikesz gyakorlati teológiai munkásságának bemutatása volt. Ebből a szempontból nézve a monográfia történeti, ugyanakkor nem egyháztörténeti, hanem kimondottan gyakorlatiteológia-történeti összegzésként indult, amely nem nélkülözi Csikesz életének és sokrétű gyakorlati munkásságának felvázolását sem. Azonban a több éves forráskutatás után az anyag összeállítása során több problémával is szembesültem. Egyfelől a fellelhető Csikesz-szövegkorpusz rendezetlenségével, töredékességével és egyenetlenségével, másfelől azzal, hogy a rendelkezésre álló nagy mennyiségű anyag klasszikus gyakorlati teológiai diszciplinák szerinti rendezése, illetve leíró bemutatása nélkülözte volna azt a belső koherenciát, amelyet egy disszertáció megkövetel. Továbbá lehetetlennek tűnő vállalkozásnak bizonyult Csikesz munkásságában – különösen hivatkozásainak hiányában – tetten érni azokat a nemzetközi referenciákat, melyek alapján részletesen bemutatható lett volna az, hogy az európai gyakorlati teológia milyen konkrét hatással volt elképzeléseire.

[1] Csikesz Sándor bírálata Benedek Sándor „Tóth Ferenc gyakorlati teológiája” című doktori disszertációjáról, 1933. TtREK R4162 1.

Ám, állandóan párbeszédben állva a szerteágazó források sokaságával, szüntelenül kerestem az a fókuszpontot, amelyben Csikesz munkásságának és gondolatainak töredékei összefutnak. Ezt a pontot pedig egy Csikesznél élesen kirajzolódó, karakteres lelkipásztori eszményképben találtam meg, hiszen munkássága egy sajátos és sok tekintetben máig aktuális eszményképben csúcsosodik ki. Dolgozatom Csikesz *lelkipásztori eszményképének összegzésére vállalkozik*. Mivel „minden egyháztörténeti korszaknak megvolt a maga sajátságos, bár korántsem egyetemes érvényű lelkészeszménye",[2] egyrészt azért fókuszáltam Csikeszére, hogy annak megértésével saját gyökereinkhez jussunk közelebb. Másrészt pedig azért, mert egy lelkipásztori eszményképpel való szembenézés inspirációt jelent lelkészi hivatásunk, identitásunk, valamint szolgálatunk, sőt lelkészképzésünk át- és újragondolásához is. Különösen is szükséges ez egy olyan időszakban amikor a református lelkipásztor is egy sajátos „patchwork" identitással bír, s az elvárások kereszttüzében lényeges világosan látni azokat a színeket, amelyekből összeadódik a lelkészi identitás, önértelmezés, akár a tisztség, akár a hivatás, akár a személyiség terén.[3]

Azzal együtt, hogy mindvégig Csikesz gondolatainak megértésére és objektív felvázolására törekedtem, dolgozatom természetszerűleg interpretáció is. Hiszen a hatalmas Csikesz-hagyatékban alig van kész, illetve nyomdakész anyag. Sajnos megjelent műveinek száma elenyésző. Kézirattári és levéltári hagyatékának feldolgozása tehát egy lelkipásztori eszménykép bemutatása mellett interpretációs kísérletet is jelent, mely magán hordozza Csikesz látásának értelmezését a 21. században.

Írásom ugyanakkor reflektáló jellegű munka is. Ugyanis túl egy lelkipásztori eszménykép feltárásán és kritikai feldolgozásán, folyamatosan párbeszédet folytatok az anyaggal. Csikesz életművére is igaz, hogy minél kiválóbb, minél nagyobb ember véleményét vizsgáljuk, annál nagyobb tiszteletlenség a kritika elhagyása. Hiszen a kritikai párbeszéd teremti meg annak a lehetőséget, hogy egy megismert álláspont igazán elfogadhatóvá, alkalmazhatóvá váljon saját szolgálatunkban is.

„A világtörténelem nagy és korszakos változásaira a feleletet az egyházak mindig csak évtizedek múlva adják meg."[4] Talán ezért is érvényesek ma Csikesz közel egy évszázados, saját korában talán forradalminak vagy még időszerűtlennek tűnő gondolatai.

Ugyanakkor kutatásaim alapján arra is rámutatok majd, hogy bár Csikesz lelkészeszményképének elemei közül ma is sok helytálló, de mindegyik mégsem emelhető át a mi korunkba, hiszen korhoz kötöttsége folytán nem lehet teljességgel releváns a 21. században, s sok tekintetben megújulásra, újraátgondolásra szorul. Az adott pontokon kísérletet teszek az új

[2] Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986. február 1-jén, a Teológuok csendesnapján hangzott el), TiREL I.8.d.33. 1.
[3] Kocsev Miklós: Lelkészeknek – lelkészkép – lelkészi identitás kérdése az önértelmezés rögös útján, Theologia Reformata Transylvanica, 2/2016. 124.
[4] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Szőnyi Pál, 1931/32 II. félév TtREK R4114/2 1.

irányok felvázolására is abból a célból, hogy a szűk szakmai elit vékony rétegén túl gyakorló lelkipásztorok, sőt egyháztagok számára is inspiráló legyen Csikesz életműve. Már csak azért is, mert ahogy látni fogjuk, a csaknem száz évvel ezelőtti helyzet sok ponton rokonságot mutat egyházunk jelenlegi helyzetével, és Csikesz alapvető kritikai problémafelvetései semmit sem vesztettek érvényességükből az elmúlt időszakban. E cél figyelembevételével igyekeztem mindenhol a lehető legegyszerűbben és legközérthetőbben fogalmazni.

Összegezve tehát, a dolgozat célja az, hogy az idealizálás veszélyét elkerülve, a rendelkezésemre álló dokumentumok alapján megrajzoljam, értelmezzem, elemezzem Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképét, illetve következtetéseimben megfogalmazzam annak napjainkban is érvényes üzeneteit.

0.2. Módszertan

Csikesz Sándor mint gyakorlati teológus hatalmas szellemi, lelki örökséget hagyott az utókorra. Ez az anyag azonban meglehetősen rendezetlen, gyakran vázlatos és töredékes. Joggal állapítja meg az egyik visszaemlékezés Csikeszről, hogy „csak nagy indítások, fényes töredékek maradtak utána, kész remek alig”.[5] Kutatásaim során ezeket a nagy számban fennmaradt töredékeket tártam fel. Így a disszertáció szó szoros értelemben történő megírását igen hosszú forráskutatás, forrásdigitalizálás és -feldolgozás előzte meg.

Munkám kezdéseképpen átnéztem és feldolgoztam úgy a Csikesz által jegyzett, megjelent publikációkat, mint a róla szóló néhány visszaemlékezést és rövid tanulmányt. Ez az anyag azonban meglehetősen kevésnek bizonyult. Így munkám meghatározó részévé lettek azok a levéltári és kézirattári kutatások, melyek során fény derült arra a terjedelmében is nagy kézirattömegre, mely Csikesz teológiai hagyatékának javarészét őrzi. Megdöbbentő módon a levéltári, kézirattári kutatások igazi meglepetései nem a Csikesz tollából származó naplótöredékek, publikációs vázlatok, jegyzetek voltak, hanem azok a jegyzetek, melyeket diákjai készítettek debreceni professzorsága idején előadásain. Arra a felvetődő kérdésre, hogy diákjegyzetek felhasználásával lehet-e rekonstruálni egy teológus életművét, s az abban körvonalazódó lelkészi eszményképet, a válasz: igen. Nevezetesen azért, mert a nagy számban rendelkezésünkre álló jegyzetek beható vizsgálata igazolta, hogy Csikesz előadásait szinte szó szerint írják le diákjai, ugyanis a különböző szövegek összevetésekor alig találtam eltérést az azonos évfolyamokon, az azonos diszciplínák előadásain lejegyzettek között.

Kutatásaim során tehát átnéztem és feldolgoztam mindazt a publikált és hatalmas publikálatlan anyagot, mely Csikesz lelkészi eszményképe megrajzolásának alapvetően feltétele. Ugyanakkor csupán nagy vonalakban tekintettem át, s feldolgozatlanul hagytam

[5] Juhász Géza: Megemlékezés, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek I., Debrecen, 1940. 4.

azokat az amúgy fellelhető, de mélyebb részkutatást igénylő dokumentumokat, melyek nem kapcsolhatók szorosan gyakorlati teológiai munkásságához, s amelyek inkább egyháztörténeti forrásdokumentumok (például a magánlevelezése, tábori munkásságának katonai levéltárakban fennmaradt dokumentumai, zsinati beszédei, a felsőoktatási vezetőként hozzá kapcsolható dokumentumok).

Az anyag feltárása után a feldolgozás során azzal a problémával szembesültem, hogy bár értékesek Csikesz gondolatai, azok előadása csapongó. Annak ellenére, hogy egy-egy gyakorlati teológiai diszciplína vázát megadja a félévek kezdetén előadásában, annak konzekvens végigmagyarázásához nem ragaszkodik. Előadásaiban nagy kitérőket, exkurzusokat tesz, melyek ugyan bizonyítják széleslátókörűségét, és értékközvetítő szereppel is bírnak, de nem feltétlenül segítenek abban, hogy rendszerezett módon világossá váljon a gyakorlati teológia egy-egy területe. Így dolgozatom készítése során elsőként gondolatait, az egyes témákban tett megállapításait próbáltam úgy csoportosítani, hogy azok átláthatóvá váljanak, mintegy hosszmetszeti képet adva. Majd ezután került sor arra, hogy felépüljön az a vázrendszer, keresztmetszeti kép, melyen elhelyezhetőek lettek egy lelkipásztori eszménykép alapelemei.

Dolgozatomban sok szó szerinti idézetet használok azért, hogy ezekkel színesítve tegyem azt „csikesz-ízűvé". Az idézeteknél a mai magyar nyelv szabályait követem. Ahol egy megjelent Csikesz-publikáció kéziratát is felleltem, ott az utóbbit használom, illetőleg idézem az eredetiség jegyében a nyomtatásban megjelent helyett. Hivatkozásaimban a megszokottól eltérő módon minden esetben a teljes forrást megnevezem, és nem csupán a már hivatkozottra utalok, hiszen így válik áttekinthetővé munkám a sok Csikesz-idézet miatt, melyek sok tekintetben első kézirattári forrásközlések is.

0.3. A dolgozat felépítése

A bevezetést követően a lelkipásztori eszménykép fogalmát definiálom, annak szükségességét indoklom, valamint röviden bemutatom Csikesz lelkipásztori eszményképének kontextusát. Sőt utalok teológiai fejlődésének és látásának azokra az összefüggéseire, melyek lelkipásztori eszményképének hátterében állnak.

Ezután Csikesz Sándor életútját mutatom be. Erre azért van szükség, mert így válik érthetővé Csikesz a saját korában, s így lesz nyilvánvalóvá, hogy mennyire érleli a lelkipásztori eszményképet az életút, s mennyire bontakozik ki ebben is egy lelkipásztori eszménykép. Ez dolgozatom horizontális síkja.

Ezt követően, mintegy vertikális síkban azt vizsgálom, hogy miképpen bontakozik ki Csikesz gyakorlati teológiájában lelkipásztori eszményképe, s annak mely elemei lehetnek

relevánsak akár napjainkban is. Különös tekintettel a lelkipásztori egzisztencia személyes, szakmai és közösségi összefüggéseire.

Végül a munka során megfogalmazott következtetéseket összegzem a lelkipásztori eszményképről.

1. A LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉP ÉS CSIKESZ SÁNDOR

1.1. A lelkipásztori eszménykép fogalma és területei

Az eszmények arra a nem kis feladatra vállalkoznak, hogy összegezzék annak az útnak az összefüggéseit, amelyen az embernek járnia kell. Igy az eszmények olyan életstratégiák, válaszul az adott kor kihívásaira, amelyek múlt és jelen konzekvenciáit feldolgozva egy kívánatos jövőre nyitnak lehetőséget.[6] Egyetlen lelkipásztori eszménykép sem érheti be kevesebbel.

A Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképéről és annak mai aktualitásáról szóló értekezésem nem csupán abból a hitvalló megfontolásból kezdődik igével, hogy az ember előtt az Isten szólaljon meg. Hanem azért is, mert Csikesz Sándor életének idézett vezérigéje az, amely bármiféle naivan emberi vagy akár humanisztikus filozófiai meghatározással szemben teológiai realitással határozza meg az eszményi ember fogalmát. Azét az emberét, akinek életében minden jó és minden áldás forrása a Krisztusba oltottság.

A Krisztussal való életközösség az, ami az embert igazán emberré teszi. Ám ez, a Krisztusba oltottság nem csupán üdvjavak elfogadását jelenti, hanem olyan közösséget és részesedést, mely a Krisztus hármas tisztében való aktív részvételre indít. Joggal mondja Fekete Károly Barthra hivatkozva, hogy többről van szó a Krisztusba oltatásban, mint *unio mystica*ról, hiszen az lényegét tekintve *unio activa* is. A krisztusi embernek ezt az eszményképét bontogatja a Heidelbergi Káté a 32. kérdés-feleletében, amikor az ember krisztologikus identitására rákérdezve meghatározza az eszményi keresztyén önazonosságot.[7] A Krisztus hármas tisztében való részvétel egyfelől abban az aktivitásban realizálódik, amely normatív irányt szab minden keresztyén életének: Róla szólni, Őt élni, Őt várni! Másfelől a keresztyén ember hármas tisztéről szóló tanításnak ekkléziológiai vetülete is van, hiszen ez vezette el a reformátorokat a hívők egyetemes papsága gondolatának felismeréséig. Az egyetemes papság lényegét szépen summázza Csikesz kortársa, keresztyén antropológiai alapot is adva egy teológiailag megalapozott általános keresztyén emberi eszményképnek: „magát az öntudatosan hívő keresztyén embert jelenti az egyházban, és hozzá még a maga prófétai, papi és királyi, tehát istenszolgálatra képes hitbeli nagykorúságában”.[8]

Ugyanakkor másik hitvallásunk, a II. Helvét Hitvallás a 18. fejezetben világosan beszél arról, hogy Isten szolgákat használ fel egyháza szervezésében. Más tehát a hármas tisztből is fakadó egyetemes papság, és más az egyházi szolgálat. Sőt, az előbbi nem teszi feleslegessé az utóbbit. Az egyetemes papság elve azt határozza meg, hogy milyen általános jogai és kötelezettségei vannak minden keresztyénnek. Ám a szolgák kvalifikációjának kritériumairól az

[6] Hársing László: Korok és eszmények I., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 12.
[7] Fekete Károly, dr.: A heidelbergi káté magyarázata, Kálvin Kiadó, Budapest, 2013. 143.
[8] Sebestyén Jenő: Az egyetemes papság lényege, Kálvin János Társaság, Budapest, 1938. 56.

nem beszél, mert annak megállapítása az egyház kezében van. A II. Helvét Hitvallás szűkszavúan bár, de a külső elhívás adománya mellett megemlíti azokat a minimális minőségeket, melyek alapján az egyház olyan szolgákat hívhat el, akiknek életén és munkáján keresztül igéjével az Úr maga kormányozza népét. Az egyház életében tehát elengedhetetlenül szükséges, hogy a Krisztusba oltottság alapkövetelménye mellett újra és újra világosan felismerje és lássa azokat a kritériumokat, feltételeket, melyek megalapozzák a külső elhívást, és alkalmassá teszik a lelkipásztorokat a szolgálatra. Az egyháznak azonban nemcsak egy kritériumrendszer meghatározása a feladata, és az, hogy döntsön alkalmasság vagy alkalmatlanság kérdésében, hanem az is, hogy részletekbe menően és a lehető legteljesebb módon felismerje, kifejtse és magáénak tudhassa elvi és praktikus szinten is mindazokat a tartalmakat, melyek minőségivé tehetik a lelkipásztori szolgálatot. Sőt feladata az egyháznak az is, hogy saját életére reflektálva ezeket a meg-meg újuló tartalmakat át is adja azoknak, akik a lelkipásztori hivatást választják.

Mindezek a tartalmak a Krisztusba oltottság alapkritériumából kiindulva és az egyetemes papság eszmeiségében gyökerezve egy olyan lelkipásztori eszményképben integrálódnak kerek egésszé, mely egy adott lelkészgeneráció számára elementáris erővel válhat járható és a szolgálatban gyümölcsöző úttá. Egy ilyen lelkipásztori eszménykép nem homályos, megfoghatatlan, utópisztikus ideál, amelyben szubjektív érzelmi képzetek és vágyak alkotnak a lelkipásztor személyéről és szolgálatáról tökéletesnek vélt képet, hanem olyan egzakt módon leírható teológiai, szakmai és emberi minőségek harmonikus képe, amely különböző bibliai szakaszokban és a Heidelbergi Káté 32. kérdés-feleletében gyökerezve bomlik ki a maga eszmeiségében élhető és követendő mintává. Sőt, az eszményképfogalma fölé nő a készségek és képességek együttesét megjelenítő kompetencia fogalmának. A lelkipásztori eszményképben mint vezérlő elvben többé válik az egész, mint a részek összessége.

Czeglédi Sándor írja, hogy Csikesz nagy egyéniség volt, akit az eszményei tettek naggyá.[9] Csikesz egész életműve olyan, mintha semmi mást nem keresne és hirdetne, mint az eszményi lelkipásztort. Ezt logikus rendben úgy tekinthetjük végig Csikesznél, hogy három nagyobb egységbe soroljuk gyakorlati teológiájának megállapításait. Egyfelől a lelkipásztori eszményképnek vannak olyan elemei, melyek azt a személyes vetületet jelenítik meg, amely felé minden lelkipásztornak törekednie kell a magánélet, az egyéni identitás terén. Másfelől a lelkipásztori eszményképnek léteznek olyan elemei, melyek bizonyos szakmai minimumot jelentenek a hivatás gyakorlása közben. Harmadsorban pedig ez az eszménykép magában foglal olyan elemeket, melyek a lelkipásztori egzisztencia és szolgálat közösségi színterén jelentkező optimumát jelenthetik.

[9] Czeglédi Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 3.

1.2. A lelkipásztori eszménykép szükségessége

„A lelkipásztornak nemcsak azért kevés a becsülete, mert a világiak nem akarják meglátni benne Isten követét, hanem maguk a papok is okai, hogy nem láthatják meg bennük ennek a követségnek megkülönböztető vonalait."[10] Éppen ezért a mindenkori egyház és annak gyülekezetei számára kulcskérdés az, hogy milyen lelkipásztori karral rendelkezik, s e mögött milyen eszménykép húzódik meg. Erről nemcsak bibliai paradigmák, hanem egyháztörténeti példák is beszélnek, egészen napjainkig.

A lelkipásztori eszményképek korszakonként változnak. Bár a Bibliában nem találkozunk lelkészi eszménynek a mai értelemben vett megjelenésével, de mégis át van szőve a kijelentéstörténet olyan karakterjegyek, attitűdök és cselekvési mintázatok megfogalmazásával, amelyek nélkülözhetetlenek az eszménykép megfogalmazásához. Az Ószövetségben kibontakozó pásztor képe, az eszményi pap, király és próféta megannyi vonása kivétel nélkül alapját képzi egy lelkipásztori eszménykép megrajzolásának, s az Újszövetség világában az ősegyház idejének a kegyelmi ajándékok szerint differenciálódó szolgálati ágai is irányt szabnak ennek megformálásához. Sőt, az egyház korai fejlődési időszakában megjelenő apostoli, tanítói, prófétai, evangélizátori, diakónusi, püspöki, presbiteri tisztségek lassanként hivatalokba rendeződő képe is olyan paradigmákkal szolgál, melyekhez az egyház történelmének idején visszanyúl minden eszményt megfogalmazni akaró törekvés. A keresztyénség államvallássá válását követően a középkori egyháznak is kialakul a lelkipásztori eszményképe, melyet a római klérus jelenít meg. A reformáció paradigmaváltást hozott e tekintetben is, és kialakult a tudós, funkciójában az igehirdetést és lelkigondozást hangsúlyozó lelkipásztori típus. Ez aztán az elmúlt évszázadok során is számtalan hangsúlyváltozáson ment át szerepére nézve. Az ortodoxia tanító hittudósa, a pietizmus időszakában elsősorban hitre hívó evangélizátorrá lett, majd a racionalizmus idején a polgári példaadás megtestesítőjévé alakult.

A lelkipásztori eszménykép, ha minden árnyalatában nem is festhető meg, de nagy vonalakban korszakonként megrajzolható. Sőt, meg is rajzolandó kritikus történelmi helyzetekben, illetve a nagy paradigmaváltások idején. Csikesz Sándor kora ilyen időszak volt. Ő maga a XX. század elejének református papságáról a következőket írja: „A Millénium kora anyagilag lerongyolódottan, társadalmilag magárahagyottan, hitbelileg az uralkodó racionalizmus által kifosztottan találta a magyar református papságot… A református lelkészi kar, alig veszi észre anyagi és szellemi csuszamlását."[11] Máshol így folytatja: „És ha még béke honolna a parochia lakójának belső életében! De szakadatlan tragikus párviadal folyik ott az eszmények és a valóság között. Önzetlenségét elgáncsolja a rágalom, jogos érdekeit keresztülhúzza az önkény, tanulásvágyát kisemmizik a taníttatási kötelezettségek,

[10] Nagy Szőlősi Mihály: Lobogó szövétnek vagy a lelki pásztorságnak tiszta tüköre, Budapest, 1937. 4.
[11] Dr. Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. Emlékezés, Theologiai Szemle, XII. évf. különlenyomat, Debrecen, 1936. 3.

áldozatkészségét bölcsőben folytja meg a családról gondviselés apostoli parancsa, ég felé repülő létét porban vergődteti a földi gond ballasztja, személyisége független autonómiáját körülgúzsozzák a protekció, nepotizmus, az érdekrendszer, a félrevezetett közhangulat hínárai és folyondárai"[12]

Csikesz azonban továbblép, és a jogos kritika és reális helyzetértékelés után vizionál egy lelkészeszményt, sőt így lelkesít: „Nekünk ma még jobban kell ismernünk, mint valaha, hogy a kálvinista papnak, a Megváltó Ige szolgájának megváltó (nem a szó teológiai értelmében) hivatása van ebben a szerencsétlen országban. Erre készüljünk fel szívvel-lélekkel. Alakítsa át ez a hivatás az egész magánéletet… A lelkipásztor működésébe is több életet kell vinnünk... A nagy khaoszból, megrendülésből […] diadalmasan kell kibontakoznia a magyar kálvinista pap keménykötésű, gerinces alakjának, amint kezét az eke szarvára veti és […] nem tekint hátra."[13]

Csikesz korából az egyházi és lelkipásztori élet számos problémája, dilemmája maradt velünk. S ha a száz évvel ezelőtti helyzet sok ponton rokonságot mutat jelenlegi helyzetünkkel, akkor a lelkipásztori eszménykép terén is vannak olyan kritériumok, amelyek semmit sem vesztettek relevanciájukból az elmúlt időszakban. Az egyházi élet és a lelkipásztori élet területén mutatkozó válságtünetek akár azért egyeznek meg a régiekkel, mert bizonyos kérdésekre azóta sem sikerült egyházunknak megoldást találnia, vagy akár azért, mert időről időre újratermelődtek bizonyos problémák. A régiek új lelkipásztori típust sürgető eszményképe, amely egy kritikus helyzetben született, ma is irányadó lehet útkereséseinkben, orientációnkban úgy a lelkipásztori munka, mint a lelkészképzés terén.

Ugyanakkor egy lelkipásztori eszménykép megrajzolása legalább annyira segítheti az önmaga életére reflektáló egyházat és benne lelkipásztorait, mint amennyire a személyes életben az ideális én és a reális én közeledése kulcsává lehet a kiteljesedésnek.

1.3. Csikesz lelkipásztori eszményképének kontextusa

Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének életében horizontálisan és gyakorlati teológiájában vertikálisan tetten érhető elemeinek a bemutatása előtt szükséges röviden leírni azt a kontextust, melyben eszményképe formálódott. Meghatározza ezt az a *teológiai örökség,* amely a felvilágosodás koráig visszanyúlva megalapozta saját korának teológiai gondolkodását.

Amíg a keresztyén egyház egy általa meghatározott, szellemiségétől átitatott világban élt, addig a neki megfelelő környezet vette körül. A felvilágosodás azonban a keresztyénség egészének intellektuális hitelességét vonta kétségbe. Az értelemhez forduló felvilágosodás után ellenhatásként a romantika világa a képzeletet és a személyes érzést állítja a középpontba. Ez a

[12] Csikesz Sándor: „A legmagánosabb ember", Lelkészegyesület, 1933. július 29. 217.
[13] Csikesz Sándor: A kálvinista pap, Lelkipásztor, 1919. november, 15.

keresztyén teológiában Schleiermachernél ölt leginkább testet, aki az Istentől való függés érzéseként értelmezi a vallást, és teszi gyakorlati teológiájának sarokkövévé a vallásos átélés gondolatát. Ő az, aki nemcsak helyreállítja az igehirdetés hanyatló tekintélyét, hanem hangot ad annak, hogy a prédikáció nem más, mint a gyülekezet hittudatának művészi formájú szószéki kifejeződése, célja pedig az akarat elhatározása. Csikesz koráig hat azzal, hogy vallja az igehirdetés szükségszerűen írásmagyarázat voltát, az igehirdető és gyülekezet lelki közösségének fontosságát, a prédikáció felépítettségének és a téma logikus kifejtésének fontosságát.[14]

Schleiermacherrel a teológiai érdeklődés homlokterébe a vallás mint szubjektív jelenség került, illetve az azt megélő ember. Így a teológia két irányban kezdett tájékozódni, s egyfelől a vallásos élményt mint lelki jelenséget vizsgálta a pszichológia eszközeivel, másfelől mint történeti jelenséget a históriai kutatás eszközeivel. Joggal állapítja meg Török István, hogy így a Biblia a kutatók kezén feloldódik az ókori kelet vallásos világában, magából Krisztusból pedig csak az ember válik megragadhatóvá a kutatás eszközeivel.[15] E folyamat szerint nyer egyre nagyobb teret az a teológiai liberalizmus, mely a keresztyén hitet újjá akarja építeni a modern tudás fényében. Az Adolf von Harnack nevével fémjelzett dogmatörténei irány, avagy Ernst Troeltsch Jézus feltámadását is kétségesnek tekintő kritikai orientációja ugyanakkor egy olyan optimizmussal és fejlődésbe vetett hittel párosult, amely hitte, hogy az emberiség a jólét újabb és újabb fokaiba emelkedhet. Azonban az Albert B. Ritschl által is fejtetgetett azonosság vallás és kultúra közt, az ember lehetőségeinek és képességeinek végtelensége, a történelem tökeletesség felé irányuló volta illúzióvá lesznek az európai és világtörténelem eseményeinek színpadán.[16]

Az I. világháború kataklizmája a már korábban is igényként jelentkező paradigmaváltást teszi szükségessé, úgy a teológia, mint annak gyakorlati diszciplínája tekintetében. Csikesz munkásságát vizsgálva kiderül majd, hogy nemcsak Barth Károly az, akit falusi lelkipásztori munkássága és a háború valósága az addigi teológiai irányzatok megkérdőjelezésére és új utak keresésére sarkall. Csikesz maga is új irányokban kezd tájékozódni, és aktívan érdeklődik majd Barth teológiája iránt. Bár vitathatatlan, hogy gyakorlati teológiáját elsősorban a Barth előtti korszak meghatározó gyakorlati teológusai, igehirdetői formálják. Csikeszre hat az említett Ritschl, aki az akaratra szándékszik ösztönzőleg hatni az igehirdetéssel, mintegy nevelve a lelkiismeretet. De megismeri, s mint később látni fogjuk, gyakorlati teológiájába integrálja a 19. század ébredési mozgalmainak eredményeit, s a kor nagyjait (August Tholuck, Klaus Harms, Ludwig Hofacker), melyek az evangélizáció mint műfaj megteremtésével együtt ki is mernek

[14] Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa, 1915. 141.

[15] Török István: Dogmatikai Prolegomena, Lux, Budapest, 2000. 44.

[16] McGrath, Alister E.: Bevezetés a keresztény teológiába, Osiris, Budapest, 1995. 100.

lépni a templom tradicionális keretei közül igehirdetéseikkel.[17] A két angolszász „óriás", Spurgeon és Robertson munkásságára is hivatkozik majd Csikesz, akiknél nemcsak a megtérésre hívás, hanem az igehirdetés Krisztus-központúsága és biblicitása is új szín a racionalizmus és liberalizmus világában, s akik üde színfoltként jelennek meg az evangélium igazságával a modernizmus foszladozó irányzatai között. Csikesz bizonyára találkozik a konfesszionalizmus prédikátoraival is. Sőt, a századforduló kultúrprotestantizmusából kinövő *„Homiletik von Unten"* irányzattal is megismerkedik, amely különös hangsúlyt fektet a gyülekezet ismeretére, s arra törekszik, hogy a gyülekezetet valós szituációjában szólítsa meg, amihez segítségül hívják a szociológia, pedagógia, pszichológia teljes eszköztárát is. Ennek az iskolának jeles képviselője Friedrich Niebergall is, akinek a századfordulón megjelent *Wie predigen wir dem modernen Menschen?* című homiletikája sem hozott igazi áttörést.[18] Niebergallnál különösen is lélektani szempontok érvényesülnek, s Csikesz megtanulja tőle, hogy lényeges az igehallgatók pszichológiai ismerete, az emberrel való foglalkozás, hiszen ez teszi majd képessé az igehirdetőt az ige érthetővé, érdekessé, hatásossá tételére. Tehát Csikeszt meghatározza a Schleiermacherig nyúló, Ritschlen keresztül Niebergallig húzódó teológiai örökség. Magyar talajon pedig az a Böhm Károly nevével fémjelzett értékfilozófiai rendszer hat rá leginkább, melyben egész generációja gyökerezik. „Böhm Károly idealizmusa és szubjektív módszere alkalmas volt a vallásos élmény egész tartalmának megfogalmazására, az élet egészét átható és átfogó tudományos rendszerbe beillesztésére. Ez a tudományos módszer pedig nem kívánt koncessziókat a vallástól, igazán feddhetetlenül tudományos és modern tapasztalatból levont rendszernek számított a maga korában."[19] Nem csoda, hogy Csikesz Sándor debreceni dékáni értekezésében is az előbbiekben gyökerező vallástudományi orientációval szólal meg: „a vallásnak, mint énfenntartó ösztönnek meg kell nemesítenie és korlátok közé kell szorítania úgy az önfenntartás, mint a fajfenntartás ösztöneit, s vele egész emberi életünket, hogy így az emberi közösség azzá legyen, melyben mind a három ösztön csodás harmóniában összeforr, t.i. Jézus igaz értelmében: Isten családjává."[20] Ám mindezek ellenére majd látni fogjuk, miként hat Csikeszre egyre erősebben az az új irány, mely a textust mintegy rehabitálva mindenek mértékéve újra a kijelentést teszi. Sőt igehirdetéseiben a barthi teológia hatásai is visszaköszönnek majd, hisz egyre hangsúlyossabbá válik azokban, hogy az igazi élet Jézus igén keresztül történő megérkezésével kezdődhet az ember életben.[21]

Tárgyunk, Csikesz *lelkipásztori eszményképének vonatkozásában* mindenképpen megemlítendő, hogy munkássága olyan időszakra esett, amelyben erős érdeklődés mutatkozott a korszerű, ideális lelkipásztori eszmény kialakulására. Érhetik ebben külföldi hatások Csikeszt,

[17] Boross Géza: Homiletika, DRE, Pápa, 2015. 219.
[18] Kádár Ferenc: Lehetetlen lehetőség, Sárospataki Füzetek, 2016. 4. sz. 36.
[19] Hegedűs Lóránt: Újkantiánus és értékteológia, Mundus Kiadó, 1996. 38.
[20] Csikesz Sándor: A vallás gyökere, in:Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 14.
[21] Csikesz Sándor emlékkönyvek I. szerk. Módis László, Debrecen, 1940.

hiszen a gyakorlati teológia ez idő tájt erőteljesen a lelkipásztorkodás tanával van elfogalalva. Új megközelítésnek hat ebben az időben európai porondon Paul Drews giesseni, majd hallei lutheránus gyakorlati professzor *Der evangelishe Geistliche in der deutschen Vergegenheit* című, gótbetűs, régi metszetekkel gazdagon tarkított 1905-ben megjelent könyve, mely a reformáció korától korszakonként beszél a lelkipásztorok szolgálatáról és helyzetéről, főképp történeti érdeklődéssel, de azzal a céllal, hogy abból levonja az olvasó a következtetést. Általánosan ismert ebben az időben Martin Schian giesseni professzor, weimari parlamanti képviselő *Der evangelische Pfarrer, wie er sein soll* 1920-ban megjelent könyve, sőt annak első kiadása (1914) is, melyben a szerző a jövő lelkipásztorának a képét vázolja úgy, mint aki alkalmazkodik a megváltozott időkhöz és feltalálja magát az adott társadalmi, politikai keretek között is. Szintén Csikesz fiatalságának irodalma a pásztorálteológia köréből Hermann Werdermann *Der evangelische Pfarrer in Geschichte und Gegenwart* című, 1926-ban megjelent műve, mely a lelkipásztori élet olyan kérdéseivel is foglalkozik, melyek a magánélet összefüggéseit írják körül, úgy mint a lelkész gyermekeinek vagy éppen házasságának témája. Nyilvánvaló tehát, hogy Csikesz az általa ismert teológiai irodalomban gyakorta találkozik a lelkipásztori eszménykép szükségességének a gondolatával. Ugyanakkor magyar talajon is észleli azt az egyre erősebben jelentkező igényt, mely a református lelkipásztorkodás megújításának igényét tűzi zászlajára. Gondoljuk csak a Vécsi Szövetség lelkipásztori szellemiséget megújítani kívánó törekvéseire, vagy akár a Péceli Kör lelkipásztori hivatással kapcsolatos megállapításaira. A huszadik század első felének nincs olyan meghatározó teológusa, aki a lelkipásztori egzisztencia kérdéseihez ne nyúlna hozzá, hiszen a teológiai gonndolkodás egészét áthatja a lelkipásztori eszménykép megfogalmazásának az igénye, mely épp Csikesz halálának évében immáron a barthi teológia jegyében summázódik a Vasady Béla szerkesztésében megjelenő, *A lelkész mint… (vagy: Mintalelkész)* című tanulmánykötetben. Vagy gondolhatunk Makkai Sándorra, aki *Poiménikáj*ában közel száz oldalt szentel a lelkigondozó személyének, amelyben ő is egy teljes lelkipásztori eszményképet vázol.[22]

Érdemes *Csikesz olvasatában* is rápillantani a korra. Az az időszak, melyben Csikesz szolgálatát kezdi, a teológiában is megjelenő pozitivizmus kora, melynek világát drasztikusan töri össze az első világháború. Ennek nyomán számtalan olyan égető problémával szembesül a kor embere egyházi, teológiai, politikai, társadalmi tekintetben egyaránt, melyek gyökeres változásokat követelnek.

A vesztes háború, az azt követő forradalmak, majd a trianoni békekötés soha nem látott csapást jelent az ország és benne az egyház számára. A liberális, racionális teológia és a közjogi liberalizáció hatására olyan szekularizáció indul meg a 19. század vége felé, amely önmagában is végzetes lehetne. Ezt csak tetézi az, hogy a magyar reformátusság mint Európa legnagyobb

[22] Makkai Sándor: Poiménika, A személyes lelkigondozás tana, Református Egyházi Könyvtár XXIII. Budapest, 1947.

egységes kálvini gyökerű blokkja szórványhelyzetbe kerül a trianoni tragédia következményeként. Egyházunk elveszíti gyülekezeteinek és lelkipásztorainak több mint a felét, nem is beszélve az iskoláiról.

Túl a Trianon okozta veszteségeken, számtalan tényező teszi kétségessé a magyar jövőt, s benne a magyar reformátusság sorsát. Csikesz szerint az alapvető gond, hogy „népünk lelkét bilincsben tartja az önzés, a kapzsiság, a mindenáron pénzt, vagyont gyűjteni törekvés".[23] Ennek egyik beszédes eredménye, hogy „minden évben kivész egy falu… Hiába siklik át rajta az esperesi jelentés…"[24]

Legalább ennyire problémás a magyar értelmiség helyzete, illetve hiánya. „A magyar intelligencia megszűnt független tényező lenni… Ez a réteg legnagyobb részben csak arra jó, hogy a politikai és municipiális közélet szervilizmusát bevigye az egyházi életbe is; hogy megcsontosodott bürokratizmusát az egyházi közélet csontrendszerévé tegye, hogy aktákban élő szűkös világát az egyház falain belül is új életre kelni lássa."[25] – mondja Csikesz.

Generálisan is veszélyezteti a jövőt a Csikesz által „szürke internacionálé"-nak nevezett, a szabad gondolkodást a szabadossággal összekeverő korszellem, a magát felvilágosodásnak nevező istenség gyönyör- és élvhajhász szelleme, és a „vörös internacionálé", a diktatúra, a politikai terror rontása, melynek pusztítását csak rövid ideig élhette meg az egyház, de melynek veszélye nem múlt el.[26]

De látja Csikesz a falusi Magyarország válságát, illetve annak okait is. Sok minden mellett a bajok gyökereként a természeti világszemléletet, a falusi népességre jellemző nyájszellemet, a közvélemény imádatát, s a magyar virtus bűnben való nagy következetességét jelöli meg.

Sőt, felismeri Csikesz a magyarság gazdasági aláhanyatlását, s nyíltan kimondja, hogy „soha bankokrácia akkora uralma nem volt hazánkban, mint ma van".[27]

„A magyar református egyháznak két halálos ellensége van: a római egyház (fekete) és a marxizmus (vörös)."[28] – mondja sarkosan egyik előadásában később, amikor felismeri a római egyház protestantizmusellenességét a közéletben. „A katholikus egyház át akarja értékelni a történelmet. Mindenütt, ahol erős protestantizmus van, harsog a klerikális sajtó, Németországban és Magyarországon is, hogy a reformáció a legnagyobb szerencsétlenség

[23] Baranyai Egyházmegyei Közgyűlés jegyzőkönyve, 1922. 9.
[24] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. október 5. 629.
[25] Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…" (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 365–366.
[26] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Debrecen, 1941. 6.
[27] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Debrecen, 1941. 54.
[28] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 5.

volt."[29] – írja Csikesz, látva az egyházára nehezedő nyomást. Máshol pedig így vélekedik ugyanerről: „A reformáció eredményeit pápista áfiummal keverő és bénító irányzat is most éli közéleti reneszánszát, s némelyek ezt a Szent Istváni gondolat szükségszerű kivirágzásának tartják."[30] A marxizmus keresztyénségre gyakorolt hatásából Csikesz kortársaival együtt csak ízelítőt kap a Tanácsköztársaság idején, de világosan látja annak istentelenségben gyökeredző diktatúrához vezető természetét.

A nagy háború utáni időszakban olyan radikális szekularizációval találkozunk, mely felgyorsítja a hagyományos társadalmi intézmények és szokásrendszerek felbomlását. Joggal beszél a kor egyik kiemelkedő alakja, Forgács Gyula így 1920-ban: „Napjaink viharos eseményei választút elé állítják az egyházat, úgy, hogy rövidesen el kell dőlnie, vajon képes-e az egyház múltjához és eszményeihez méltó életre megújhodni, vagy pedig elitéltetik a halálra és csúfságos elgyengülésre, sőt tekintélyes részben a feloszlásra."[31]

Ez a tét s az előbbiekben felsorolt jelenségek csak a jéghegy csúcsát jelentik a mélyben húzódó politikai, társadalmi, szociális, egyházi válságtünetek felett. Az egyházat Csikesz szerint leginkább érintő válságtünetek a következők: a vallásoktatás szervezetlensége; a tanya és szórványmisszió elhanyagoltsága; a belmissziói intézmények nem elégséges száma; az alapítványok elsorvadása; a tervszerű egyházi föld- és telekpolitika hiánya; a lelkészképzés maradisága; a külkapcsolatok hiánya; az igehirdetés válsága; a gyülekezeti életet segítő infrastruktúra hiánya; a vegyesházasságok; a diaspora-helyzet; a széthúzás és féltékenység; az excluziv irányzatok és belső harcok; a szociálpolitika hiánya; a tudományos és theologiai irodalom hiánya; a tudományos theologiai élet hiánya; a traktátusirodalom hiánya; a bibliakiadás hiánya.[32]

Ily módon látja Csikesz a reformátusság válságát, és azt, hogy annak élete nehezen képzelhető el hosszabb távon a meglevő népegyházi keretek között. Nem véletlen, hogy agonizáló egyháza anomáliáira gyakran kritikus hangvétellel kérdez rá: „Hol kezdődik a reformátusság? Az anyakönyv papírformája szerint, vagy a konfirmáció gépies lovaggá ütése szerint, vagy az egyházi adókönyv rubrikái szerint, a teherhordozás és szavazás rendje szerint?"[33]

Csikesz korában az említett problémákra két válasz születik. Az evangélium nacionalizálása, mely lényegét jól szemlélteti egy 1921-ből származó prédikációrészlet: „Népet

[29] Csikesz Sándor: Hupfeld, Renatus, D: die Reformation… ein Unglück, oder ein Segen für Deutschland? és Schian, Márton, D. Dr.: Ist die Reformation Verhangnis oder Segen für das deutsche Volk? (ismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Aratás – Szüret, 163.
[30] Csikesz Sándor bírálata Kathona Géza „Samarjai János gyakorlati teológiája" című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162 2.
[31] Péceli Program, Reformáció, 1920. I. szám 5.
[32] Csikesz Sándor: A református egyház helyzete Magyarországon (előadásvázlat), é.n. TtREL I.26.1.
[33] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3., Debrecen, 1941. 5.

igazságtalanabbul, nagyobb kegyetlenséggel még nem ítéltek halálra. Csak egy szenvedés, a Krisztusnak a kereszten való kínszenvedése és halála hasonló a miénkhez."[34]

A másik lehetséges válasz a megújulás, a teológiai eszmélődés útja. Ez utóbbi képviselőinek, szolgáinak sorába áll be Csikesz, sokat hozzátéve a magyar református egyháztörténet egyik legelevenebb, legélőbb időszakához. Hiszen a már korábban megindult belmissziói munka gyökerein virágzik ki egyházi és teológiai életünk a két világháború között, s vezet el addig az ébredésig, amely bizonyos tekintetben garanciája lesz egyházunk huszadik századi túlélésének. Ennek a megújulásnak két megközelítési módja van, melyeket majd Ravasz László az egyházat missziósítani, a missziót egyháziasítani igyekvő programja próbál egyesíteni. Az egyik egy radikálisabb, felekezetközi, egyesületi alapon történő megközelítés. A másik a konfesszionális alapokon való teológiai és egyházi munka. Csikesz ez utóbbi utat érzi sajátjának. Még akkor is így van ez, ha eldönthetetlen is az a kérdés, hogy Csikesz a konfesszionális megújulás melyik irányzata mellett teszi le a voksát: a történelmi, az egyházias vagy a lelki kálvinizmus mellett. Hiszen munkásságának és teológiájának fennmaradt dokumentumai arról árulkodnak, hogy mindvégig egyensúlyt keres a három fő irány között.

„A mai kornak egyedüli orvossága az evangélium."[35] – vallja Csikesz saját koráról. Ennek szellemében munkálkodik oly módon is, hogy a Szabó Dezső *Az elsodort falu*jával is fémjelezhető korszak végére például a református pap református lelkésszé lesz, az egyházi szónoklattan pedig homiletikává érik, s válik a két világháború közti időszak egyházi életünk egyik legfényesebb időszakává, minden nyomorúság ellenére is. Sőt olyan korszakká, melynek útkeresései irányadóak lehetnek napjainkban, és melynek hibái figyelmeztetésül szolgálhatnak ma is.

Csikesz Sándor kora egyfelől egyértelműen válságos, másfelől egyértelműen átmeneti kor is. S ha valahol és valamikor, akkor ilyen időszakokban a legszükségesebb egy lelkipásztori eszménykép kibontakozása. Csikesz életében, szolgálatában, gyakorlati teológiájában kiformálódik ez az eszménykép; ezt érleli életútja, ugyanakkor életét is meghatározza időközben kialakult eszményképe.

1.4. Csikesz lelkipásztori eszményképének rekonstruálhatósága

Természetesen vetődik fel a kérdés, hogy rekonstruálható-e egy olyan tudós lelkész teológiája, s ennek nyomán lelkipásztori eszményképe, aki után, egységes teológiai művek hiányában, csak töredékek maradtak fenn. A kérdést egyértelműen nem lehet megválaszolni. Hiszen töredékek alapján egységes teológiai rendszerre következtetni kockázatos vállalkozás

[34] Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986.február 1-én, a Teológuok csendesnapján hangzott el) TiREL I.8.d.33. 1.o. Az idézet a Falusi Lelkipásztorból származik, 1921. 135–136.
[35] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 2.

lenne, és magában hordaná a tévedések lehetőségét. Különösen is így van ez egy olyan személyiség esetében, aki eklektikus mohósággal integrálta látásmódjába a különböző irányzatok éppen aktuális elképzeléseit, saját kontextusának megfeleltetve, interpretálva azokat. Ugyanakkor a rekonstrukció elkészítése nagy adósságunk, s amennyire lehet, kötelességünk is elkészíteni. Legalábbis úgy, hogy a fennmaradt dokumentumok alapján körvonalazódjon egyfajta kép Csikesz teológiai útjáról, látásáról és annak sarokpontjairól.

Kisszámú megjelent tanulmánya, cikkei, előadásvázlatai egytől egyig apró utalásokat hordoznak arra nézve, hogy miképpen gondolkodott. Mindezek pedig kiegészülhetnek az általa vezetett doktori munkák vizsgálatával is, hiszen a visszaemlékezők szerint igen szeret elrejtőzni tanítványai doktori dolgozataiban is.[36]

Ilyen módon madártávlatból feltérképezhető, vizsgálható, összegezhető, s természetesen a saját korában tekintve értelmezhető Csikesz teológiai látása, különösen is a gyakorlati teológia diszciplínájának tekintetében, arra nézve, ami abból a lelkipásztori eszménykép körvonalazására vonatkozik.

1.5. Csikesz teológiai formálódása eszményképének hátterében

Csikesz teológiájáról és annak fejlődéséről kiderül életművének vizsgálatakor, hogy azt két tényező befolyásolja nagymértékben. Az egyik egyéni kegyessége, spiritualitása, őszinte hite, mely védelmet nyújt számára korának túlzásaival és eltévelyedéseivel szemben. A másik tényező pedig az a meghatározottsága, ami korából, körülményeiből, lehetőségeiből adódik. Hiszen csak úgy lehet látását értelmezni és értékelni, hogy figyelembe vesszük tanulmányi lehetőségeiből, hozzáférhető olvasmányaiból, életkörülményeiből és élményeiből, tapasztalataiból adott kereteket.

Korának gyermekeként a teológiai racionalizmus és liberalizmus emlőin nevelkedik, amelyeknek elképzelései az otthonról hozott mély spiritualitással, református öntudattal, történelmi küldetéstudattal konfrontálódnak, majd állnak össze koherens egésszé. A saját tapasztalatok és hitélmények, illetve a belmisszió törekvéseivel való találkozás vezethet odáig, hogy a barthi teológia megjelenése előtt Csikesz már korai igehirdetései, jegyzetei tanúsága szerint is az ige teológusává lesz. Barth látásának alapjait viszonylag hamar megismerheti, és egészen korán kezébe kerülhet a *Römerbrief*, hiszen Csikesz még Kiscsány-oszróban mesél Kodolányinak is Barth Károly teológiai nézeteiről.[37] Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy a későbbiekben is ismertet és tanításába integrál az igeteológiától teljességgel idegen elképzeléseket. Még az 1926-os dékáni értekezésében is azt mondja, hogy a keresztyén hit nem

[36] Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, Debrecen, 1941. 16.
[37] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 522.

más, mint a vallásos ösztön legnemesebb megnyilatkozása. „Csak mély kegyessége, és őszinte igére való hagyatkozása menti meg attól, hogy az antropocentrikus vallástudomány pszichologizmusában elmerüljön, vallja, hogy keresztyén hit ott kezdődik, ahol a vallásnak mint emberi magatartásnak teljes elégtelensége nyilvánvalóvá lesz."[38] – értékeli őt helyesen az emlékező. Neoortodox látását Csikesz nem fejti ki igazán, csak utalásszerűen érezteti sok helyütt, s az majd leginkább homiletikájában köszön vissza. Csikesz látásában mintha egy életen keresztül Barth és Schleiermacher vitatkozna egymással.

Csikeszt gyakorlati teológiájában tehát a barthi teológia felé történő fokozatos nyitás határozza meg. Ugyanakkor röviden említést kell tenni diákévei hazai mestereiről, akiknek hatása újra és újra tetten érhető életművében és gondolkodásában. Szőcs Farkastól diákévei alatt nemcsak a becsületes munka, a hűséges szolgálat erényét tanulja meg, hanem azt a nyitottságot is, amivel Szőcs a liberális gondolkodástól lassanként távolodva keresi a teológia igei alapjait, és üdvözli a belmissziói irányt. Csikesz gondolkodásában az Ő inspirációjának és példájának köszönhetően jelenik meg a protestantizmus szellemi felvirágoztatására és a magyar társadalom erkölcsi, kulturális felemelésére irányuló törekvés.[39] Bilkei Pap István mint gakorlati teológus és mint akadémiai igazgató is mély hatással van Csikeszre. Mint a belmisszió diszciplínájának első budapesti előadója és az akadémia valóságos *spiritus rectora* a belmisszió elméleti rendszerezésén és kifejtésén túl azzal is hat rá, hogy a teológiát mint az egyházra és gyülekezeti életre tekintő, gyakorlati hasznú tudományt művelje. Csikesz tőle meríti lelkipásztori eszményképének a lelkipásztor személyes kegyességére vonatkozó elemeit is.[40] Sőt homiletikai meglátásai közül is számos gondolat áll rokonságban Bilkei homiletikájával.[41] Legyen szó akár gyülekezetszerűségről, korszerűségről vagy akár az igehirdetés reformátori alapjairól. Vitathatatlanul derül ki Csikesz életművéből, hogy milyen elementáris erővel hat rá Szabó Aladár személyén keresztül is a belmisszió, mely nemcsak az egyén evangélium általi megújítását tűzi zászlajára, hanem a gyülekezetek megújításán keresztül az egész nemzet és társadalom megújítására, gyógyítására is törekszik.

Csikesz teológiai fejlődését és látását teológusi évei után leginkább olvasmányélményei határozzák meg. A kor magyar teológiájának ismeretén túl behatóan tanulmányozza a külföldi irodalmat is. Csak a kézirattárban fellelt dokumentumok szerint teológiai előadásain közel hetven szerzőt említ.

[38] Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, Debrecen 1941. 13.
[39] A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Története 1885–2005, szerk. Ladányi Sándor, KRE-HTK, Budapest, 2005. 117. kk.
[40] Bilkei Pap István: Cura Pastoralis és belmisszió, I., A Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára – Diószegi Lehel Sokszorosító Irodája, Budapest, 1939. 12.
[41] Bilkei Pap István: Homiletika, A Budapesti Református Teológiai Akadémia Kurzustára, Budapest, 1944.

1.6. Csikesz lelkipásztori eszményképét befolyásoló teológiai látása

Csikesz teológiai látásának egyik fundamentuma az, ahogyan hivatására tekint: „Szentül hiszi, hogy a papság hivatás és életforma, nem pálya és kenyérkereset."[42] Nem szakma a lelkipásztorság, hanem hivatás, amely megköveteli és igényli a felkészültséget, képzettséget. A hivatását helyesen gyakorolni akaró lelkipásztor elsősorban teológussá kell, hogy legyen. A tudós lelkipásztor eszményképe reformátori tradíció, amivel Csikesz tisztában van. Hiszen a reformációban a római „papsággal és szerzetességgel szembeni paradigmaváltás következett be: a kegyes pap örökébe a protestánsoknál a tudós lelkész lépett!"[43]

Csikesz teológiájában az elmélet és gyakorlat nem válik el egymástól, hanem koherens egésszé olvad. Az akadémiai teológia akkor ér valamit, ha annak kézzelfogható eredményei, következményei vannak az egyház életében és a lelkipásztorok szolgálatában. S e nélkül az elméleti megalapozottság nélkül a jószándékú gyakorlat is végzetessé válhat. Haszonelvűnek nevezhető Csikesz teológiája, mert szerinte csak az az érték, ami beleépíthető az egyház életébe abból. Nem véletlen, hogy teológiai előadásaiban a legvégletesebben gyakorlatias dolgokra hívja fel hallgatói figyelmét.

Csikesz komplex módon kezeli a teológiai tudomány diszciplináit, és az egyházba ágyazott módon gondolkodik azokról. Ahogyan Fekete Károly rámutat tanulmányában: „Csikesz vallja a teológiai tudomány egységét és egyháziasságát, s ennek alapján alakul ki átgondolt lelkész és egyházképe."[44]

Csikesz, bár gyakorlati teológusként számolunk vele, kiváló biblika teológus is. Nem az idevágó munkássága, hanem a szemlélete miatt. Hiszen mindent a bibliai mértékkel mér meg, mindent onnan próbál származtatni. Mély biblicitása okán lesz úgy a reformátorok, mint bármely ébredési idők nagyjainak méltó utóda.

Teológiája értékorientált teológia. A nyugati teológiai irányzatokhoz való viszonyában látszik ez meg leginkább. Hiszen minden irányzatban keresi és integrálni próbálja azt, ami érték, ugyanakkor nem válik egyik irányzat elvakult népszerűsítőjévé sem. Egyfajta kiegyenlítő, az irányzatokat egymással megbékéltető módon interpretáló, mindent kritikailag is megvizsgáló munkát végez.

Hasonlóképpen viszonyul a saját egyházán belüli teológiai, kegyességi irányzatokhoz is. Sajátos módon fölénő kora teológiai és kegyességi harcainak az Isten országáért folyó harc érdekében. Nem csatlakozik teológiai irányzatokhoz, és ebben a szellemben neveli a

[42] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 523–524.
[43] Hézser Gábor: Pásztorálpszichologiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005. 42.
[44] Fekete Károly: Csikesz Sándor a gyakorlati teológia professzora (1886–1941), in: A kegyelem és hűség útja, Tanulmánykötet Dr. Kocsev Miklós tiszteletére, Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Tanulmányai, szerk. Görözdi Zsolt, Szentendre, 2016. 24.

teológusokat is.[45] Kálvinizmusa, mint majd látni fogjuk, megkérdőjelezhetetlen, de felette marad a kor kálvinista irányzatainak. Ha a Baltazár Dezsővel együtt folytatott egyházpolitikai harcait és egyházépítő munkáját vagy az ORLE-ban való tevékenységét szemléljük, akkor mint az egyházias kálvinizmus képviselője tűnik fel. Ha a vallásos élet teocentrikus megújítására buzdító tanítását vagy azt a szemléletét nézzük, amely az Isten szuverén uralma alá, az Ő dicsőségére kívánja rendelni úgy az egyén, mint az egész társadalom életét, akkor a történelmi kálvinizmus nagykövetét ismerhetjük meg benne. Ha egyéni életét, kegyességét, a vallásos karakterről általa bemutatott eszményképet tekintjük, akkor a lelki, evangéliumi kálvinizmus megtestesítője. Gyülekezetépítő, egyházszervezői munkája alapján pedig a belmissziói ébredés egyik élharcosa. Csikesz zsenialitása tehát abban van, hogy jó néhány irányzat pozitívumait képes teológiájába integrálni a gyakorlati eredmény érdekében. Persze joggal vethető fel a kérdés, hogy nem felületességre vall-e mindez? A válasz az, hogy nem. Csupán arról van szó, hogy Csikesz elsősorban nem „izmusok" teológusa, hanem mindvégig magyar református teológus lelkipásztor. Meg nem értettsége, a lassanként bekövetkező elszigetelődése részben ebből fakad.

Csikesz teológiai látásában a változtatásra való képesség is felismerhető. Majd a gyakorlati teológia részdiszciplínáinak vizsgálatánál fogjuk látni, hogy olykor-olykor egyik tanévről a másikra képes váltani. A „ha valaki jobbról győz meg" református elvének aktív gyakorlója teológiai munkája során.

Ugyanakkor érzékenyen reagál az ige alapján állva minden teológiai, sőt teológiai félreértésben gyökereztetett politikai szélsőségre. Tiltakozik minden fajvédően antiszemita megnyilvánulás ellen.[46]

Csikesz ízig-vérig a protestantizmus teológusa. Szinte többször beszél írásaiban és előadásaiban protestantizmusról, mint református egyházról. Különösen is így van ez, ha az állammal való kapcsolatról szól a magyar protestantizmus vonatkozásában. „A magyar protestantizmus nem élhetett évszázadokon át protestáns uralkodók védelme és pártfogása alatt, mint Luther hívei nyugaton és északon, de nem is nyúlt a vándorbot után, mint Kálvin, a hugenották, a »zarándok atyák«, hogy idegenben alapítsanak Istennek tetsző országot. Neki a protestáns hősiesség harmadik formája, a Zwingli-féle formája maradt meg: karddal és Bibliával a kezében küzdeni és harcolni azon a földön, amelyről tudta: Itt élned és halnod kell."[47]– mondja egyik külföldi előadásában. Testvérként tekint tehát a bel- és külföldi protestáns gyökerű felekezetekre, s távol áll tőle az ilyen értelemben vett felekezeti szűkkeblűség. Ennek személyes tapasztalatokból fakadó okai is vannak. Mint mondja:

[45] Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd 3.
[46] Csikesz Sándor: Helyreigazító nyilatkozat, Lelkészegyesület, 1926 február 6. 18.
[47] Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934.júliusában, TtREL I.26.1. 6.

„Megszégyenülve ismerem be, hogy az evangélikus egyházat igazán, őszintén becsülni, szeretni itt tanultam meg a háború vérzivatarában."[48]

Teológiájának ez a nyitottsága, protestáns és európéer, sőt nemzetközivé váló jellege sohasem feledteti vele nemzeti meghatározottságát, amely számára elválaszthatatlan református identitásától. „Ahol a magyar nemzet, a magyar állam öncélúságáról, szabadságáról volt szó, ahol ezért küzdeni, vérezni, élni, vagy meghalni kellett, onnan a reformátusság el nem maradhatott, sőt ennek a harcnak úgy jó, mint rossz eredményeiből, csapásaiból az oroszlánrész jutott neki."[49] – vallja egy külhoni előadásában.

Csikesz ökumenéje azonban a történelmi protestantizmus határainál megáll. „Mi ugyan a más vallásúakat nem rekesztjük ki, de nem is halásszuk. Nem tiltjuk el, de nem is invitáljuk."[50] – fogalmazza meg távolságtartóan.

A katolicizmus irányában mély ellenszenvvel viseltetik. Teológiai előadásaiban gyakran legkevésbé sem diplomatikus, apologetizáló párbeszédet folytat a római dogmákkal és a belőlük fakadó gyakorlattal.[51] Közéleti, katolicizmussal kapcsolatos nyilatkozatai vitriolosak. Szabó Dezső egyik, egyházunkat bíráló röpiratára, válaszként így fogalmaz: „A tékozló fiú hazavágyik?! Ezt írja meg a pápista magyaroknak is."[52]

Csikesz írásaiban, előadásaiban gyakorta történik hivatkozás kálvinizmusára. Kálvin igehirdetéséről szóló előadásában összegzi mindazt, amit Kálvintól nyerhetünk, és teszi ezt úgy, hogy a nagy reformátor igehirdetésének vizsgálatát helyezi a középpontba, mondván: „Kálvinnak ezt az általában mostohán méltatott, de szerintünk alapvető és döntő fontosságú reformátori működését pásztori igehirdetésében látjuk. Ez minden egyéb reformátori működésének oka és célja."[53] Majd Kálvin igehirdetésén keresztül vezérfogalmak köré csoportosítva beszél a reformátori teológia sarokpontjairól:[54] Isten szuverenitása, egyedül Isten dicsőségének szolgálata, Isten igéje, Isten igéjének szolgája, Isten igéjének nyája, a gyülekezet életfolytatása, mint Isten Igéje hirdetésének célja. Azt pedig, hogy mit jelent kálvinista teológusnak és igehirdetőnek lenni, így summázza: „Kálvint nem az követi híven, aki az ő XVI. századbeli eredményeit szó szerint alkalmazza ma a XX. század megváltozott körülményei között. Kálvin reformátori működésében elsősorban nem az eredmény az elsődrendű érték, hanem a módszer, ahogy ezeket az eredményeket nyeri. Módszerének két oldala van: egy állandó és egy folyamatosan megújuló. Állandó az Isten előtti feltétlen hódolata és alázata,

[48] Csikesz Sándor: Levél a harctérről, Lelkészegyesület, 1916. november 25. 716.
[49] Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934.júliusában, TtREL I.26.1. 5.
[50] Csikesz Sándor: A presbiter harca a vegyesházasság és a reverzális ügyében, cikk a Magyar Presbiter 1936. karácsonyi száma részére, TtREL I.26.1. 2.
[51] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/3 42.
[52] Csikesz Sándor: A magyar protestantizmus problémái, felelet Szabó Dezső röpiratára (beszédvázlat), elhangzott Debrecen, 1926. nov. 25-én TtREL I.26.1. 2.
[53] Csikesz Sándor: Kálvin igehirdetése, é.n. TtREL I.26.1. 1.
[54] Csikesz Sándor: Kálvin igehirdetése, é.n. TtREL I.26.1. 5.

emberi önmegtagadása, Isten dicsőségének kizárólagos keresése, a keresztyén egyház minden életnyilvánulásának közvetlenül az újszövetségi korhoz kapcsolása, mondanivalóinak az Isten Igéje uralkodása alá helyezése, a Szentírásnak kiindulásul, bizonyításul és végső fórumul elismerése és érvényesítése vas következetességgel. Viszont változó részben saját kora szükségleteit gyökerükig elemzi, és feltétlen, könyörtelen orvoslással gyógyítja, emberi tekintetek előtt meg nem torpanva képviseli az egyetlen lehetséges bibliai, s így Isten dicsőségét egyedül szolgáló álláspontot s öltözteti fel saját kora legkiválóbb, legismertebb és legteljesebb tudományos fegyverzetébe."[55]

Csikesz teológiai látásában előkelő helyen áll, újra és újra visszatérő gondolatként jelenik meg a keresztyén hit konkrét szociális tartalmának hangsúlyozása. Nyilván tanulmányai során hatnak rá a vallásos szocializmus képviselői. Mint mondja: „A kapitalizmus nem veszélyes keresztyén alapon, de ahol ez nincs meg, ott nagy a jelentősége a keresztyén szocializmusnak."[56] Sőt az sem véletlen, hogy Zwinglit gyakorlati keresztyén szociológusként értékeli, aki a társadalmi ellentéteket igyekezett hitvalló alapokon állva elsimítani. [57]

Csikesz teológiája érthető, közérthető teológia, az egyszerű beszéd teológiája. Fontos ennek hangsúlyozása, hiszen az akadémiai teológusok körében mindig divatos volt az a fajta elméletgyártás és a felismert igazságok elvont, túlbonyolított megfogalmazása, mely az egyszerű halandó számára érthetetlennek bizonyul. „Az igazi teológiai tudás az, amikor úgy beszélek, hogy megértik a fejkendős nénikék is."[58] – tanítja diákjainak. Sőt, kivétel nélkül olyan előadásokat tart, melyek érthetőek komoly teológiai előképzettség nélkül is.

Teológiai látását átszövi a mély népi kegyesség. Gyökereivel, lelkipásztori tapasztalataival magyarázható ez a színezet legkomolyabb előadásaiban is. Gyakran ki is nyilvánítja a népi kegyesség iránti nagyrabecsülését, még a magasnak mondható, de erkölcsileg megkérdőjelezhető kultúrával szemben is. „S míg egy »palástos költő« a Nyugat bengáli fényénél hozza elő magyar géniusz termékének hazudott modern malaczságait, addíg öreg Vejti József, az ezergondú, verítékes »pógár«, istenes rigmust zendít a XXXIII. zsoltár dallamára…!"[59] – mondja egyik cikkében.

Mindezek mellett a pozitívumok mellett említésre szorul Csikesz teológiájának egy nagy negatívuma, mely tanulságul szolgálhat minden idők teológusai számára. Csikesz ugyanis gyakorlati teológiájának kifejtésekor gyakran támaszkodik a gyakorlati teológia világi segédtudományainak eredményeire (pedagógia, pszichológia). Mindez önmagában véve nem lenne baj. A gond csupán annyi, hogy ezeket a szekuláris tudományok felől érkezett

[55] Csikesz Sándor: Kálvin igehirdetése, é.n. TtREL I.26.1. 2–3.
[56] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3 10.
[57] Csikesz Sándor előadása Zwingliről Budapesten a Vilma királynő úti templomban 1931.november 29-én, TtREL I.26.3. 8.
[58] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 59.
[59] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. június 8. 360.

eredményeket nem is a későbbi gyakorlati teológia fogja megkérdőjelezni, hanem maguk a világi tudományok. Örök tanulság tehát az empíriákra építő gyakorlati teológusoknak, hogy csínyján kell bánni az empíriák eredményeivel, hiszen azokat évtizedeken belül egészen más jellegű eredmények követik. Tehát felesleges nem teológiai jellegű felismerésekre teológiai elméleteket, módszereket alapozni. Ahogyan nem állja ki az idő próbáját az sem, ha teológiai fejtegetéseinket empíriákkal próbáljuk igazolni. Summázva: az empíriák felismerései idővel maguknak az empíriáknak a módszerével mérve is könnyűnek találtathatnak, nemhogy a teológia eszközeivel mérve.

1.7. Csikesz gyakorlati teológiája: a lelkipásztori eszménykép foglalata

A *gyakorlati teológia lényegének meghatározása*kor, sőt a gyakorlati teológia elnevezésekor Csikesz a kortárs Ravasz László véleményéhez kapcsolódik, aki a gyakorlati teológiát az anyaszentegyház élettanának nevezi.[60] Így álláspontja szerint a gyakorlati teológiát méltán lehet a gyülekezeti élet biológiájaként, vagy kissé elméletibb síkon értelmezve a gyülekezeti élet bölcsészeteként emlegetni.[61]

Barthi hatás nyilvánul meg abban, hogy a gyakorlati teológia epicentrumában az igehirdetést látja Csikesz, mondván: a „református felfogás szerint a gyakorlati teológia a különböző karizmákkal folytatott igehirdetés elmélete”.[62]

Ennek megfelelően az igehirdetés eszközén keresztül a gyakorlati teológia feladata az, hogy megmutassa azokat a módokat, melyekkel a látható és láthatatlan egyház közelíthető egymáshoz. Ezzel négy feladatcsoportra osztható a gyakorlati teológia célorientált tevékenysége:

1. Szükséges az alapvető fogalmak tisztázása: keresztyén személyiség, kiválasztás, karizmák, Krisztus imitatio…
2. A keresztyén személyiség munkájának leírása a többi egyháztag között, hogy bennük is fejlődjön a keresztyén személyiség, az istentiszteleten és istentiszteletszerű alkalmakon keresztül.
3. A vallásos pedagógia, valamint a missziói (még nem keresztyén személyiségek között) és evangélizációi tevékenység (már nem keresztyén személyiségek között) megfogalmazása.
4. Egy Civitas Dei kialakítása, azaz az egyházfegyelem gyakorlásának leírása, az anyagi bajok leküzdésére irányuló törekvések megfogalmazása, a lelki bajok elleni küzdelem felvázolása, a fennálló világrenddel való konfrontálódás lehetőségeinek bemutatása.[63]

[60] Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába, „Ellenzék”-nyomda gyorssajtója, Kolozsvár, é.n., 88. és Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa, 1915. 7.
[61] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 72.
[62] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 37.

Csikesz szerint ebből a négy feladatból, a kálvini rendnek megfelelően, az első három praktikusan a lelkipásztorok és tanítók hatáskörébe tartozik, a negyedik pedig a diakónusok és presbiterek szolgálati területe.

Csikesz álláspontja szerint meg lehetne fogalmazni a gyakorlati teológia tudományát s annak területeit az egyházi feladatokat végző személy szempontjából is, aki elsősorban a lelkipásztor. Ez azonban nem a legszerencsésebb, hiszen a gyakorlati teológia által felölelt területek nem mindegyike lelkipásztori terület. Nem beszélve arról, hogy mindenki más karizmák birtokában van, sőt a református lelkész munkáját meghatározza családja, sőt egész környezete is. [64] Mindezek ellenére Csikesz szerint a gyakorlati teológiának kiemelten fontos feladata, hogy megrajzolja az empirikus és az ideális lelkipásztor képét, és megmutassa, hogy hogyan lehet egyik felől a másik felé mozdulni.[65] A túlzásokba eső klerikalizmus elutasításával együtt is lényeges és kiemelt szerepet szán tehát Csikesz a lelkipásztor személyének a gyakorlati teológiájában.

A gyakorlati teológia tevékenységét illetően Csikesz megfogalmazza annak kettős jellegét: egyfelől utal annak ontologikus jellegére, ami konzervativisztikus tevékenységet eredményezve megőrizi és megtartja mindazt, ami létező és áldásos. Másfelől viszont a deontologikus jelleget hangsúlyozza, mely a fejlődés lehetőségével számolva az értékteremtést célozza meg. [66] Így a gyakorlati teológiának van egy deskriptív oldala, mely leírja az egyházat, bemutatja az empirikus gyülekezetet, ismerteti az egyházi életet. Emellett pedig szükséges egy normatív rész, mely feltünteti a normát, előtárja az ideális egyházképet, megmutatja azokat a módokat, melyek annak kiteljesedéséhez vezetnek.[67]

Teológiai módszerét tekintve gyakorlati teológiájának előadásakor Csikesz felhasználja a valláspszichológia és a történetkritikai megközelítés eredményeit. Mint egyik jegyzetében mondja: „A mi módszerünk leghelyesebbnek tartja a vallás pszichológiai módszert, de összekapcsolja a história criticai módszerrel, azonban az előbbit értékesebbnek tartja.”[68]

Csikesz szerint *a gyakorlati teológia felosztása*, részdiszciplínákra osztása is csak az igehirdetés feladata felől nézve történhet meg. Ismételten a kálvini és barthi hatások köszönnek vissza, amikor azzal érvel, hogy „minden gyakorlati teológiai tudomány alapvetése a prédikáció problematikájáról szól. Minden olyan életrészlet, amelyben nem nyilatkozik meg az Ige, az nem

[63] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 16.
[64] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 27.
[65] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 29.
[66] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 19.
[67] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 3.
[68] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 15.

református élet."[69] Eszerint a gyakorlati teológia részdiszciplínákra osztása a következőképpen alakul, az igehirdetés feladata felől nézve:[70]

1. Pásztori igehirdetés
2. Tanító és nevelő igehirdetés
3. Kormányzó és fegyelmező igehirdetés
4. A szeretet gyakorlásával történő igehirdetés

Bár mindegyik területnek megvan a maga működési iránya, amelyben többet végez a másiknál, mégis mindegyik irány fő feladata az igehirdetés. Ugyanakkor érvényesíti Csikesz azt az elvet, mely a négy tisztség felől közelíti meg a szolgálatot, és így a gyakorlati teológia lényegét is.[71]

Ugyanakkor Csikesz látása szerint a prédikáció mint origó központi eleme az istentiszteletnek, szűkebb és tágabb értelemben egyaránt. Így a gyakorlati teológia lényegében és egészében, református jellegében az istentiszteletre irányul. Ezért van az, hogy a homiletikát és a hermeneutikát besorolja Csikesz a liturgikai tudományok körébe, hiszen ez öleli át, fogja össze és érleli istentiszteletté az egyház szinte minden élettevékenységét. „A keresztyén személyiség legfőbb életnyilvánulása az istentisztelet. Ezzel a liturgika foglalkozik."[72] Sőt, megfogalmazása szerint az istentiszteletre néz többek közt az egyházjog, a kibernetika, a közigazgatás és a diakónia is. Illetőleg, mint majd látjuk, a vallásoktatást is istentiszteletként értelmezi. Ily módon Csikesz rendszerében mintha az egyház istentiszteleti munkáinak a csoportja lenne az a nagy ernyő, mely alá szinte az összes, az igehirdetés feladatával is összefüggő részdiszciplína besorolható. [73] Ezen a ponton eltér Ravasz László elágaztatásától, aki a gyakorlati teológia általános részébe az ekkléziasztikát sorolja, a különös részében pedig a liturgika, homiletika, katechetika önálló területek.[74]

Tovább árnyalja a képet, hogy az egyház istentiszteleti munkáinak csoportjába sorolható Csikesz szerint tehát a liturgika, homiletika, valláspedagógia, de ettől megkülönböztetendő az egyház nem istentiszteleti munkáinak csoportja, ahová a *cura pastoralis,* a misszió, az evangélizáció tartoznak. Egy helyen odáig is elmegy, hogy kifejti, a missziói tudományok a gyakorlati teológiának csak kiegészítő csoportját képzik.[75]

Csikesz segédtudományként említi az evangéliumi szociológiát, az egyházi élet ismertetését, a keresztyén sajtó ismertetését, a keresztyén kultúra és civilizáció ismertetését.[76]

[69] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 36.
[70] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 36.
[71] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 31.
[72] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 21.
[73] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 41.
[74] Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába, „Ellenzék"-nyomda gyorssajtója, Kolozsvár, é.n. 90.
[75] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 61.
[76] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 23.

A gyakorlati teológia prolegomenájához pedig két dolog tartozik Csikesz olvasatában. Egyfelől a karizmatika mint önálló tudomány, másfelől pedig a négy egyházi tisztség tekintetében a keresztyén személyiség kifejlődésével és nevelésével foglalkozó tudományág tartozik ide.[77]

Bár Csikesz ezen felosztása és elágaztatása kibogozható előadásaiból, azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy ez a rendszere nélkülöz mindenféle magyarázatot. Csikesz amúgy sem szisztematizáló, rendszerező teológus. Így megállapított, leírt rendszerétől sokszor eltér a gyakorlatban előadásaiban, és meglehetősen csapongó módon ismerteti az egyes részdiszciplínák eredményeit.

Annyi azonban megállapítható az iméntiekből, hogy az lényegileg és markánsan nem tér el korának legtöbb felosztásától.[78] Nem is akar új elágaztatást, csupán felosztásával sajátos hangsúlyokat jelöl meg. Egyetlen szembeötlő tény állapítható csak meg. Az, hogy egyáltalán nem beszél Csikesz ekkléziasztikáról, mint olyanról, amely az egyház lényegéről, hivataláról és szervezetéről tanít Ravasz László szerint.[79] Sőt, ekkléziasztikai megállapításait elszórja az egyéb diszciplínákról szóló előadások megállapításai közé. Így sok ekkléziasztikai megállapítást tartalmaznak például a belmisszió vagy a lelkipásztorkodás-tan név alatt elhangzott előadásai. Ugyanakkor egész gyakorlati teológiája tekinthető úgy, mint egy hatalmas ekkléziasztikai rendszer, hiszen minden, ami a gyakorlati teológiában történik, az a gyülekezetért van, mely az empirikusan megismerhető állapota felől az ideális felé kell, hogy elmozduljon a teológia ezen diszciplínájának támogatásával.

Csikesz elágaztatása kevésbé kidolgozott, de ez rámutat arra, hogy semmilyen elágaztatás nem lesz tökéletessé és kerek egésszé, hiszen a teológia tudománya is állandóan mozgásban, fejlődésben van, és az azon belüli és kívüli részterületek fejlődése igényli a szüntelen formálhatóságot. Sőt, a lényeg nem is a felosztásban van, hanem abban, amit az egyes részdiszciplínák alatt Csikesz tartalomként mond, valamint tárgyunkat tekintve abban, amit Csikesz az egyes gyakorlati diszciplínák alatt tárgyalva a lelkipásztori eszménykép tekintetében megfogalmaz.

[77] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36., TtREK R5590/2 38.
[78] lásd dr. Fekete Károly: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Debrecen, 1997. 86. és Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába, „Ellenzék”-nyomda gyorssajtója, Kolozsvár, é.n. 90.
[79] Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába, é.n. Kolozsvár, 90.

2. LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉPET FORMÁLÓ ÉLETÚT CSIKESZ SÁNDORNÁL

Csikesz Sándor életének és szolgálatának bemutatása s részletes rekonstruálása egységesnek mondható források hiányában nagy nehézségekbe ütközik. A feladat azért is nehéz, mert Csikesz egyházszervezői tevékenysége nagyon szerteágazó volt. Sőt, nagyon sok esetben a háttérbe húzódva, a névtelenség homályában maradva szolgálta egyházát, illetve annak Urát, és csak kortársai tudták, hogy valójában milyen munkát végzett. Nem véletlen, hogy a Csikeszről szóló egyik emlékezés is arról beszél, hogy Baltazár Dezső életművének egy része is Csikesz vállán nyugodott.[80] A cél nem is a biográfia történeti részletességű ismertetése, hanem annak láttatása, hogy életút és eszménykép hogyan hatottak egymásra.

Elöljáróban említendő meg, hogy Csikesz szolgálatának, egyházszervezői munkásságának az alapja az a mély elkötelezettség és féltő szeretet, amellyel egész életében református egyházához, illetve magyar népéhez viszonyul. Olyan attitűd ez, mely egyértelműen alapmotívuma a lelkipásztori eszményképnek. Annak ellenére jellemzi ez, hogy gyakran korának legvitriolosabb egyházkritikája hagyja el ajkát.

Egyháza iránti mély elkötelezettségének három gyökere van. Egyfelől a drávafoki családi fészek, ahol vérévé válik tanító apja példája nyomán az a fajta erkölcsi tartás, mely csak a kálvinizmusból eredeztethető. Ugyanakkor itt válik életelemévé az az egyházias atmoszféra, amely nélkül képtelen tovább élni az, aki egyszer abba belekóstolt. Másfelől egyháza iránti elkötelezettsége erősödik tanulmányai alatt is. Harmadszor pedig személyes megszólítottsága teszi őt az evangélium ügyének elhívott és elkötelezett harcosává, függetlenül attól, hogy éppen melyik harcmezőre kell vonulnia. Azonnal körvonalazódik tehát a lelkipásztori eszménykép elkötelezettséget érintő alapvonása, s az, hogy miként hat arra az életút, már a korai szakaszaiban is.

Csikesz azért válik korának egyik legtevékenyebb egyházszervezőjévé, mert olyan korban él, melyben övéi mind egyházi, mind társadalmi, mind pedig kulturális tekintetben iszonytatóan mély válságban vannak. Csikesz látja korának tüneteit, s minden téren a tettek mezejére lép életének különböző szakaszaiban mint ízig-vérig magyar és református lelkész, mint tudós, mint közéleti szereplő, mint egyházszervező és mint ember is. Teszi ezt oly módon, hogy sehol sem szorítkozik szorosan munkamezejére, hanem mindig tágabb keretek között mozogva, hatalmas távlatokban gondolkozva tervez és munkálkodik. Lássuk hát annak az embernek az életét, akinek „távolról nézve kiváltságos, drága sors jutott osztályrészéül, de közelről szemlélve kemény, emésztő és döbbenetes sorsot hordozott: a próféta sorsát”.[81]

[80] Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, Debrecen, 16.
[81] Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd 1.

2.1. Gyermekkor és tanulóévek

1886. január 8-án született Drávafokon. Felmenői között mindkét ágon egy évszázadra visszamenően lelkészeket és tanítókat találunk. Ez a tény és a családja körében megélt gyermekkori tapasztalatai meghatározzák életének későbbi irányát.[82] Tanító édesapja és maga a református, többgyermekes családi kör olyan indíttatás számára, amely nemcsak az értelmiségi pályára determinálja, hanem kihat majd egyéni spiritualitására, református életszemléletére, sőt teológiai látására, lelkipásztori eszményképére is.

Drávafokon nemcsak szűkebb környezete van rá nagy hatással, hanem az is, amit tágabb közösségében tapasztal a falu életéből, a magyarság sorsából. Mélyen belé ég a egykézés öngyilkos szokásával való szembesülés.[83] Nem véletlen, hogy később Kiss Gézával együtt prófétájává lesz annak a harcnak, mely az Ormánság népét szeretné lelki és fizikai értelemben is megmenteni.

A drávafoki elemi iskola elvégzése után Siklóson folytatja középiskolai tanulmányait a polgári iskolában, ahol még csak elégséges tanuló. Ugyanakkor orientáltságáról beszél az a tény, hogy vallástanára átöleli és megcsókolja egyik nagyszerű felelete után, mondván: „Fiam te belőled nagy ember lesz."[84]

Ezután Csikesz a Kecskeméti Kollégiumba kerül. A visszaemlékezések szerint ekkortájt korához képest jó növésű, széles vállú fiú. Arca sápadt, sárgás. Haja barna. Mozgása és járása kicsit lassú. Soha nem siet, nem kapkod, mindig kötelességtudó. Tanulmányi eredményei a gimnáziumban fokozatosan javulnak. Kecskeméten az első két évben még elégséges rendű a bizonyítványa. A második két évben már jó rendűen tanul. Érdekes, hogy erős fizikuma ellenére testnevelésből csak elégséges osztályzatot szerez.[85] Már kecskeméti évei alatt szembeötlővé válik Csikesznek az a kemény és konzekvens habitusa, amely végigkísérve életét. Diáktársai még évek múltán is emlegették, hogy egy alkalommal Márton Sándor magyar-latin tanárral összevitatkozott. Amikor az kérdezte, hogy miért nem hajlandó feladni álláspontját, így válaszolt: „Mert nekem elveim vannak!" Majd úgy ült le, hogy belereccsent a pad.[86] Jellemének formálódása mellett a tudomány iránti elkötelezettsége is kialakul Kecskeméten. Hatodik osztályban pályaművet nyer *Párhuzam a drámai és epikai jellem között* című dolgozatával.[87] Hetedik osztályos korában ő nyeri el a március 15-i emlékbeszéd-pályázat díját, sőt másik pályadíjat is nyer: *A protestantizmus, mint a magyar nemzeti törekvések támogatója* című

[82] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 5.
[83] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.8.
[84] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 4.
[85] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.7.
[86] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.7.
[87] A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője 1901–1902. 86–87.

dolgozatával.[88] Ez utóbbiban megmutatkozik úgy a nemzet, mint a protestantizmus iránti elkötelezettsége. De ezeken túl is számos diadalt arat Csikesz, hiszen a Péczeli József egykori debreceni professzor nevét viselő alapítvány pályadíját kétévenként a Kecskeméti Főgimnázium és a Jogakadémia diákjai között osztották ki. Az 1902–1903. tanévben a Jogakadémia hallgatói pályázhattak. A pályázat címe *Adassék elő Erdély különválásának története és történelmi jelentősége* volt. A beérkezett három pályaműből kettőt tartottak jutalomra érdemesnek, és úgy döntöttek, hogy a kilencven korona pályadíjat egyenlő arányban osztják meg. A jeligés boríték felnyitásakor kiderült, hogy az egyik Csikesz Sándor hetedikes gimnazista munkája.[89] Tanulmányai és korai tudományos szárnypróbálgatásai mellett aktívan veszi ki a részét a diákéletből is mint az önképzőkör főjegyzője és a gyorsírókör alelnöke, később elnöke.[90] *A szépből eredő érzelem* című esztétikai értekezését beírják az önképzőkör érdemkönyvébe is.[91] *Az ötvenes évek hazafias allegóriái* című pályadíj negyven koronáját is ő viszi el, és a vitaírási pályamunkák közül is Csikeszét jutalmazzák.[92] Mindebből látszik az is, hogy az a tápintézeti segély, amelyben része van, az ingyenkönyvek, amelyeket kap, és utolsó két évének tandíjmentessége nemcsak szociális hátterének és a református tanító fiának, hanem az ígéretes tehetségnek is szólnak.[93]

Gyerekkorában, tanulóéveiben szoros barátság fűzi Horváth Kálmánhoz, a tésenfai lelkipásztor fiához.[94]

Érettségi vizsgát a Kecskeméti Református Főgimnáziumban 1904. június 22-én tesz.[95]

2.2. Teológus diákévek

A gimnáziumi érettségit követően Csikesz 1904-ben a Kecskeméti Jogakadémiára iratkozik be, ahol el is kezdi tanulmányait, de hamarosan a Budapesti Teológia hallgatóinak a sorában találjuk. Nem tudjuk, hogy lelki indíttatás húzódik-e meg a váltás mögött, vagy csupán valamilyen emberi, gyakorlati döntés. Az viszont bizonyos, hogy a teológiai tanulmányok elvégzésével a *vocatio interna* egyértelműen realizálódik.

Teológiai hallgatóként kiválóan állja meg a helyét tanulmányi, spirituális, közösségi és tudományos téren is. Egész életét végigkíséri és már teológiai tanulmányai alatt meglátszik az a

[88] A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, 1902–1903. 55.
[89] A Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve, 1902–1903. 61–62.
[90] A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, 1902–1903. 54, 56.
[91] A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, 1903–1904. 91.
[92] A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, 1903–1904. 92, 94.
[93] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 76.
[94] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 74.
[95] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.

kitüntető figyelem, amelyet a Szentírás eredeti nyelvei iránt tanúsít, és Hamar Istvánt ő köszönti jubileumán héber beszéddel.[96]

Tanulmányi eredményére tekintettel teológuséveiben végig ösztöndíjas. Nagy lendülettel veti magát a mélyebb tudományos munkába is. Elsőéves teológusként dolgozatot ír Joábról, ami irodalmi stílusban fogalmazott munka, de inkább moralizálónak mondható, mintsem evangéliuminak.[97] Két pályatételt is kidolgoz. Az első címe: *Jézus születésének története, Lukács evangéliuma alapján exegetálva s összevetve a Máténál és az apokrifus evangéliumoknál található tudósításokkal.* Az ezért elnyert díj összege nyolcvan korona. Marton Lajos professzor véleménye szerint a pályamunka „szerzője nehéz fegyverzetben vonul fel, s ezt meg is tartja végig. Általában véve komoly tanulmányra és tudományos érzékre valló derék munka, mely a jutalmat teljesen megérdemli".[98] Másik pályamunkájának témája: *A baptisták hitvallásának és szervezetének evangéliumi bírálata.* Szőts Farkas professzor véleménye szerint ez a pályamunka „szabatosan ismerteti a baptizmus szervezetét és hitrendszerét, kritikája helytálló és tiszta bibliai. Szerkezete formás, nyelve tiszta és folyékony. A jutalom dícsérettel kiadandó."[99]

Tanulmányi és tudományos elfoglaltságai mellett Csikesz már teológusként komoly szolgálatokat végez. Bilkei Pap István méltatja egy jelentésében: „külön ki kell emelnem ezek közül intézetünk volt szeniorát, Csikesz Sándort, aki négy éven át hirdette ily minőségében a csepeli fiókegyházban az evangéliumot".[100] Csikesz a tanításban is kipróbálja magát kisegítőként a tanítóképzőben. A feljegyzés szerint az őt kissé cinikusan fogadó lányosztályban olyan érzékletesen és szemléletesen adja elő a gályarabok történetét, hogy a hallgatóság könnyekre fakad.[101]

Az 1907/1908-as tanévben szeniorként is tevékenykedik. Sőt a Teológia önképzőkörének elnöke is. Csikesz tevékenységéről az önképzőkör munkájáról beszámoló egyik dokumentum így árulkodik: „Hogy a testvéri összetartás, együttmunkálkodás a magyar protestáns teológusok közt minél inkább meglegyen, körünk Csikesz Sándor szenior indítványára mozgalmat indított egy protestáns teológusi konferencia, illetőleg Protestáns Teológus Szövetség létrehozására."[102]

Első lelkészképesítő vizsgáját 1908 szeptemberében teszi le, jeles eredménnyel. Második lelkészképesítő vizsgájának időpontja 1910 szeptembere, amelyet szintén jeles eredménnyel abszolvál.[103]

---

[96] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[97] Csikesz Sándor: Joáb, bibliai jellemkép, é.n. TtREL I.26.1.
[98] Dunamelléki Ev.Ref. egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, 1907–1908. 21.
[99] Dunamelléki Ev.Ref. egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, 1907–1908. 21.
[100] A Dunamelléki Ev.Ref. egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, 1907–1908. 11, 12.
[101] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[102] Dunamelléki Ev.Ref. egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, 1907–1908. 20–21.
[103] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.

Első lelkészképesítő vizsgáját követően a Csontos-alapítvány és a Dunamelléki Református Egyházkerület támogatásával Csikesz ösztöndíjasként külföldre utazik.[104] Berlinbe érkezve Strack és Kaftan mellett Adolf von Harnack hallgatója lesz, aki nemcsak teológusként, hanem Vilmos császár bizalmas embereként kultúrpolitikai téren is maradandót alkot. Harnack szemináriumában találkozik Barth Károllyal.[105] Majd ezt követően Ernst Troeltsch-nél tanul Heidelbergben. Bár igaz az, hogy mindkét meghatározó teológus (Harnack és Troeltsch) bizonyos tekintetben még a polgári idealista gondolkodás megtestesítője a teológia terén, mégis olyan szellemi fegyverzettel látják el Csikeszt, amelyet akkor sem tud teljesen levetkőzni, amikor majd személyes spirituális tapasztalatai, felismerései, illetve a neoorthodoxia barthi hatásai is felismerhetőek lesznek munkásságában. Ezt követően a protestantizmus néhány európai fellegvárának meglátogatása (Hollandia, Olaszország, Svájc) után külföldi tanulmányait a genfi 400 éves Kálvin-jubileum meglátogatásával zárja le.[106]

Csikesz naplójában hitvallásszerűen összegzi diákéveinek minden hozadékát, amikor ezt írja: „Mint ifjú teológus eltökéltem, hogy az Úrnak szolgálok. Berlinben a nagy, hatalmas, idegen városban megfogadtam, hogy a magyar ügy diadalra juttatásán munkálkodok. Genfben, Kálvin ünnepén köteleztem el bensőmben magam, hogy az Úr ügyét a magyar szent üggyel egy gyülekezet boldogításában a nagy Kálvin szellemében munkálom.[107]

2.3. Segédlelkészség

1909 őszén áll szolgálatba Csikesz Cegléden. Ebben a minőségében további megbízást is kap, és a Ceglédi Állami Főgimnázium és Polgári Iskola hittanoktató vallástanára lesz. Az alföldi városban a belmissziói munka elindítása tulajdonképpen az ő nevéhez köthető. Ifjúsági fiú- és lányegyesületet indít, vallásos estélyeket szervez, kézimunkaórákat rendszeresít, és a külvárosiak és tanyasiak részére is vallásos összejöveteleket biztosít.[108]

Csikesz világosan látja, hogy micsoda hatalom és erő koncentrálódik a nyomtatott médiumok kezében. Ezért elindítja Cegléden az *Egyházi Értesítő*t, amely egy kéthetente megjelenő hitéleti tematikájú lap.[109]

A vallásoktatás terén nagy akadályokat kell legyőznie. Különösen is sok gondja van a tanárokkal, akik munkájukkal, kritikai, ugyanakkor teológiailag illegitim kérdéseikkel hiteltelenítik a vallásórán elmondottakat.[110]

---

[104] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.
[105] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I.félév TtREK R5590 41.
[106] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 4.
[107] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 6.
[108] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.
[109] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 6.
[110] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.

Ceglédhez köthető Csikesz életének egy súlyos magánéleti mélypontja is. Ez később negatívan fog hatni Csikesz „karrierjére" Baranyában. S talán ez az, aminek okán Csikesz sohasem nősül meg, nem alapít családot, és puritán szigorral élve életét a szolgálatnak szenteli. Az történik ugyanis, hogy Csikesz Cegléden olyan szerelmi kalandba keveredik, amelyből később egy törvénytelen gyermek is születik. Két forrásból is értesülünk erről. Egyfelől onnan, hogy 1934 adventjében Virág Erzsébet (szül.: Cegléd, 1913. április 3.) és Hermsdorf Otto felkeresi a Kőbányai Egyházközséget, és házasságuk megáldását kérik. Az adatokat felvevő Böszörményi Ede segédlelkész megdöbbenésére a fiatal hölgy közli, hogy apja Csikesz Sándor református lelkész. Böszörményi Ede ezt nem jegyzi be az anyakönyvbe.[111] Másfelől pedig Csikesz maga is megvallja életének ezt az epizódját. Ugyanis amikor Nagy Imre, az Ormánság esperese meghal, a lelkészi kar Csikeszt akarja espereséül választani. Csikesz azonban a gyűlésen feláll és így szól: „Folt van az életemben. Nekem van egy törvénytelen gyermekem. Ezt töredelmesen megvallom itt a gyülekezetben. Ha ezzel a folttal elhívnak esperesüknek, a szolgálatot vállalom." Más lett az esperes.[112]

2.4. Falusi lelkipásztorság

Az említett magánéleti probléma, a családtól való távolság és a lelkészi életpályamodellből fakadó indíttatás is oda vezet, hogy Csikesz elhagyja Ceglédet. 1911. március 19-én a Kiscsány-Oszrói társegyházközség lelkipásztorának választják. Választása nem zökkenőmentes. A választása körülményeit egyházmegyéje kénytelen tárgyalni, miszerint apja három alkalommal is mellette korteskedett. Végül nem marasztalják el, mondván, hogy apja közbenjárásáról nem tudott.[113] Az állást 1912. február 1-jén foglalja el. Érkezésekor bandériummal viszik a sellyei állomásról Kiscsány-Oszróba.[114]

Kiscsány-Oszró földrajzi és közigazgatási tekintetben falu Csikesz ideérkeztekor, egyházi tekintetben társegyházközségek egy filiával, Besencével. A templom, a parókia és az iskola Kiscsányban található. Oszróban pedig állami iskola működik. Sok feszültségnek az a forrása, hogy a kiscsányiak őslakosok, az oszróiak pedig „gyüttmentek". Az átlag család négy-tizenhat holdon gazdálkodik.[115] Az állattenyésztés a fő profil a faluban. A jószágokkal kereskednek és fuvaroznak. Lovaikat a századfordulón még a japánok is vásárolják. Vályogból épített nádfedeles házakban élnek, de az istálló téglából épül cseréppel fedve.[116] Baranya falvaival együtt ezeket a falvakat is tizedeli a nagy kivándorlási hullám, és a Csikesz idejében is

[111] Böszörményi Ede emlékezése Csikesz Sándorra, TiREL I.27.b.48. és a Budapest Kőbányai Egyházközség Házasságkötési anyakönyvének 45/1934 sz. bejegyzése
[112] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.5.c.
[113] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 7.
[114] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 7.
[115] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85. 3.
[116] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85. 4–5.

dívó egykézés.[117] A háború és a szerb megszállás idejét nem számítva viszonylagos jólétben él a falvak lakossága. Morális, erkölcsi, hitbeli tekintetben azonban mélységek jellemzik ennek a tájnak egyre fogyatkozó lakosságát. Nem véletlen, hogy Csikesz a csányoszróiakat így jellemzi Kodolányinak: „Pogányok ezek Jani öcsém… Puha, ijedős papnak nincs becsülete közöttük. Az erőt tisztelik, meg az igazságot."[118] Csikesz maga is nap mint nap tapasztalja az áldatlan állapotokat, és keményen fel is veszi a harcot ellenük, használva az Ige fegyverét, de ha kell, pisztolyát is, mikor egy éjjel tolvajok járnak udvarán.[119] A falusi közállapotokat jól tükrözi vissza a társegyházközségek állapota. A 1911-es esperesi jelentés szerint Kiscsány-Oszró adós az országos közalap és a nyugdíjintézeti járulék befizetésével.[120] Az 1912-es esperesi jelentés pedig azt látja fontosnak megemlíteni, hogy az épületek nincsenek jól karban tartva.[121]

2.4.1. Gyülekezet és egyházépítés

Csikesz új szolgálati helyére érkezésekor nem az örökölt 19. századi viszonyokat kívánja konzerválni, hanem új szemléletet hozva, belmissziói tűzzel és lendülettel munkálkodik. Falusi lelkipásztorsága idején kezd el kibontakozni Csikesz sokoldalúsága. Fennmaradt lelkipásztori naplója tanúskodik arról, hogy a hagyományosan kötelező alkalmak megtartásán túl hogyan próbálja megszervezni a gyülekezeti életet. A községbe kerülésekor a községháza levéltárában áttanulmányozza a falu történetét, és a telekkönyvből tájékozódik a falu birtokviszonyairól, hogy információi legyenek, amikor gyülekezetének építésébe belefog.[122] A közösségi-gyülekezeti, valamint egyéni igehirdetői és lelkigondozói alkalmak sokaságán keresztül folyik bele községe életébe igei értékteremtő munkájával. Csikesz tudja, hogy gyülekezeteiben él az egyház, és ezért a gyülekezeti élet megszervezése, megelevenítése az elsődleges egyházszervezői feladat.

A gyülekezeti élet megelevenítésének elsődleges eszköze az igehirdetés. Csikesz kiemelt jelentőséget tulajdonít ennek. Naplója tele van igehirdetési vázlatokkal. „Gyülekezetében már a reformátoraink legitim utódaként végezte lelkipásztori munkáját, mert úgy hirdette a középpontba állított igét, hogy azt a társadalmi és politikai felelősség jegyében nyomban alkalmazta is."[123] Jellemzője ekkor elhangzó beszédeinek, hogy azokban „felelőssé teszi a nép sorsáért az egyént".[124] Ennek klasszikus példája az, amikor egy magzatelhajtás miatt

[117] Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986.február 1-én, a Teológuok csendesnapján hangzott el) TiREL I.8.d.33.7.
[118] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 518.
[119] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[120] Baranyai Egyházmegyei Közgyűlés jegyzőkönyve 1911. 35.
[121] Baranyai Egyházmegyei Közgyűlés jegyzőkönyve 1912. 17.
[122]Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 5.
[123] Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986. február 1-én, a Teológuok csendesnapján hangzott el) TiREL I.8.d.33. 7.
[124] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 517.

meghalt asszony ravatalánál így prédikál: „Siratjátok, pedig tudjátok kik ölték meg. Kik a gyilkosai. Jajgattok, pedig tudjátok, miért halt meg ilyen fiatalon."[125] Ezt követően ellenségei belőnek ablakán, és felgyújtják szénáját. Csányoszrói igehirdetésének külső jegyeit így foglalja össze a visszaemlékező: „Általában halk hangon prédikált a templomban, de voltak villámcsapásszerű kitörései, amikor az aranymondást véste a fáradt lelkek márványtáblájára."[126] Legendás hangerejéről elismerően, de furcsa összehasonlítással is nyilatkoznak hívei. Amikor Ravasz 1921-ben végiglátogatja a gyülekezeteket, kurátora így szól a mellette állónak: „No ez a püspök nem a mi hitünkön van, mert nincs neki bajusza… és gyöngike a hangja. De azér a mi papunk se kutya, mer hangra, meg ordításra kigyelmed ilyet többet nem talál a határban…"[127] Csikesz nemcsak tud, hanem szeret is prédikálni. A háború idején, ha szabadságon volt a frontról, akkor mindig ő prédikált.[128] Sőt életének még pihenést célzó elfoglaltságai közben is az igehirdetés körül járnak gondolatai. Több alkalommal a sakkpartit is megszakítva tanítja káplánját az igehirdetésről.[129]

Csikesz gyülekezetépítő munkájának tartópillére volt az a szolgálat, amit a gyermekek, ifjak között végzett. Minden alkalmat, módszert megragad a gyermekek és fiatalok evangelizálására. Reggelenként húszperces istentiszteleteket tart, melyeken részt vesznek a gyermekek is, akik szeretnek ezekre az alkalmakra járni. Nem véletlenül mondja Csikeszről az emlékező: „Bámulatos, hogy ez a nagy tudású ember ennyire le tudott ereszkedni a gyermeki lélek színvonaláig, s mennyire tudott a nyelvükön beszélni."[130] Gyakorta látogatja az iskolákat, benne van a tantervkészítésekben, és, ami korában igen ritka, mindenben a tanító mellé áll, baráti kapcsolatot ápolva azzal.[131] Hangsúlyos szerep jut a konfirmációi oktatásnak, amit az általános szokástól eltérően nem a pünkösd előtti néhány héten csap össze, hanem akkor kezdi, mikor az iskola befejeződik. Egész nyáron át, mindennap konfirmációs órát tart egész augusztusig, és akkor konfirmál.[132] A konfirmáció után nem engedi szétszóródni a fiatalokat, hanem ifjúsági egyesületet szervez, ahová hetente két alkalommal gyűjti őket egybe.[133] A gyermekek gyülekezeti életre való nevelésének fontos momentuma az úgynevezett „kis presbiterek" szolgálatba állítása.[134] Tudja Csikesz, hogy a gyülekezet szívdobbanása a diakónia. Már a gyermekeket is arra ösztönzi, hogy megérezzék a diakónia jó ízét. Hiszen ha a gyermek játékot farag a rászorulóknak, gyógynövényeket gyűjt, felolvas, azzal diakóniát végez. „Vezessük be őket a segítő szeretetbe és tanítsuk meg arra, hogy mindenkin segíthet, használjuk

[125] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 520.
[126] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[127] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 94.
[128] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.7.
[129] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.9.
[130] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 94.
[131] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 321–322. (Dr. Sándor Endre hagyatékából)
[132] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 45.
[133] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 46.
[134] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 49.

fel ezeket az alkalmakat, mert ebben áll Krisztus követése."[135] – mondja később a gyermekek diakóniájáról. Lelkipásztori naplója kirándulások emlékét is őrzi. A feljegyzés szerint 1920-ban a kiscsányi gyerekek számára százharminchat, az oszrói gyerekek számára százkét alkalommal tart bibliaórát.[136]

1912. április 5-én, megválasztása után nem sokkal bejelenti egy presbiteri gyűlésen, hogy a gyülekezetét rendszeresen látogatni óhajtja. Kéri a presbitériumot, hogy válasszanak diakóniai gondnokot is.[137] Bejelentése nem marad ígéret. Lelkipásztori munkájáról beszédesen vall naplója, mely rögzíti pásztori látogatásainak, beszélgetéseinek lefolytatását is. Szolgálatának igen nagy szeletét képzik azok a beszélgetések, melyeken úgy az egyéni evangelizáció, mint a személyes lelkigondozás megtörténik. Bár nem mindig legitim módon, hisz az anyját verő fiút maga is fizikai erővel fenyíti.[138]

Csikesz gyülekezeti szolgálatában aktív szerepet szán gyülekezete presbitériumának. A presbitereket munkatársként kezeli, áldással és kézfogással iktatja be, ami ekkortájt nem szokásos. A passzív szemlélődők és esetenként gáncsoskodók társaságából olyan presbiteri közösséget kíván formálni, mely példaadással, felelősségvállalással és a munkában való részvétellel szolgálja Isten Országának ügyét. Ennek a szemléletnek megfelelően vonja be presbitereit a munkába. „Kiscsányi presbitériummal egész napon egyházi adókivetés, illetőleg a beszedett adók beírása a főkönyvbe és a könyvecskékbe"[139] – olvashatjuk naplójában. Gyakran a jegyzőkönyvek megírását is a presbiterekre bízza. 1912-ben tizennyolc alkalommal tart presbiteri gyűlést, ami igen aktív feladatorientáltságról és munkára sarkallásról beszél. Presbitereiben ez gyakran ellenérzéseket szül.[140] Általános hozzáállássá válik az a presbiteri álláspont, mely szerint „[a] világért meg ne haragítsuk, mert mindnyájunkat kihajingál".[141]

Baranyai szolgálatát Csikesz ökumenikus szemlélettel végzi. A katolikusok is örömmel jártak az előadásait hallgatni. [142] Amikor Csányoszróra kerül, harminc nazarénust talál a faluban. Felkeresi őket, beszélget velük, Bibliát és építő irodalmat ad kezükbe. Eljár összejöveteleikre, és segít a laikus prédikátoruknak. Távozásakor már csak kilencen nazarénusok a faluban.[143]

Csikesz igehirdetésének, pásztori munkájának néhány éven belül már látszanak az eredményei. „Vasárnap délután végig megyek a falun… És minden konyha ajtajában az anyák, a nagymamák a *Keresztyén Tanításokat* olvassák vasárnap délutánonként. Ez már Csikesz

[135] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938, TtREK R4084/47 25.
[136] Egyházlátogatási jegyzőkönyv 1921. május 22.
[137] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 46.
[138] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[139] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 236.
[140] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[141] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[142] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 49.
[143] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 73.

Sándor magvetésének a termése lehet. Olyan népszerű volt a Szikszai a gyülekezetben, hogy nem győztem a megrendeléseket Pestről reklamálni."[144] – emlékezik káplánja.

Csikesznek a szolgálat fizikai kereteinek biztosítására is van gondja. Már szolgálati helye elfoglalásának évében, 1912. május 16-án, bölcs üzleti látással javasolja a presbiteri gyűlésen, hogy az egyházi közlegelőket engedjék jegenyefákkal körbeültetni, ami tizenöt év múlva ötven-hatvanezer ezer korona tőkéhez juttatná az egyházat. [145]

A lelkészlak építésére, a templom renoválására, az iskola megújítására tőke-kamat segélyt kérnek a konventtől.[146] A terveket végigviszi. „A Csányoszrói parókia pompás, öt szobás, a maga korában korszerű épület. Csikesz tervei szerint épült. A főszolgabírónak sem volt különb lakása".[147] 1913. november 13-án új orgonát avatnak Csányoszrón. 1913 szilveszterén pedig új harang szólal meg a csányoszrói templomban, melynek felirata: „Váltsa fel harcra hívó szavadat most a béke beszéde, Itt ne keresd nemes érc, ámde sirasd a halált." [148] Jóllehet, a sorozatos építkezések sem aratnak osztatlan sikert a presbiterei körében.[149]

Csikesz falusi szolgálatának idején az egyik olyan tényező, amely keseríti életét, és rengeteg harcot követelve szív el energiákat szolgálatától, az úgynevezett „lukmaharc" és a megélhetésért való állandó küzdelem. Naplója számtalan esetet említ, amikor sem neki, sem a református tanítónak nem akarják kiadni járandóságát.[150]

Az I. világháború befejeztével a szerb megszállás is nehezíti a gyülekezetépítés szolgálatát. 1918 őszén az úgynevezett Baranyai Háromszög szerb megszállás alá került. Csikesz naplója rögzíti a szerb hatóságokkal való küzdelmek és házkutatások emlékét.[151]

A lendületes gyülekezetépítő, belmissziói munka mellett Csikesz felelőséggel veszi ki a részét a tágabb értelembem vett közösség építéséből, sorsának jobbra fordításából is. 1914-ben egy gyűlésen már szorgalmazza gazdatanfolyamok tartásának szükségességét, valamint egy siklósi főgimnázium alapításának megfontolását is.[152] Sürgeti ezen túl állatbiztosító szövetkezet, temetési egylet, árvaház létesítését is. Sőt, forradalmi ötlete, hogy az árva gyerekek felnevelését házaspárok vállalják a reformátusok körében, 1914-ben pedig munkálkodása aktív közreműködésével Fogyasztási és Hitelszövetkezet alakul községeiben.[153]

Csikeszt nem őrlik fel a falusi hétköznapok küzdelmei, hanem folyamatos tudományos munkával és önképzéssel tartja karban szellemét. Folyamatosan publikál a *Protestáns Iskolai és Egyházi Lap*ban is, ahol, talán vitriolos megfogalmazású kritikái miatt, gyakran használja a

[144] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[145] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[146] Kiscsány Oszrói presbiteri gyűlés jegyzőkönyve 1913. július 18.
[147] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[148] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 7. sz.
[149] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85. 5.b.
[150] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 333.
[151] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 245.
[152] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1914. 6. sz.
[153] Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986. február 1-én, a Teológuok csendesnapján hangzott el) TiREL I.8.d.33. 7.

Csányi Sándor nevet. A *Lelkészegyesület*ben is napvilágot látnak írásai.[154] Sokoldalú műveltsége gyakran a hétköznapokban is tiszteletet vált ki, például amikor rabbi hiányában ő temeti el a zsidó szatócsot héberül.[155] Kodolányi János így emlékezik Csikesz műveltségére: „Tudom, mit jelent, hogy egy vidéki parókia falai között tízezerre menő könyvet talál az ember… Itt, ahol italos tanítók, kártyázó jegyzők, disznóval kereskedő, vásározó papok, hamis mértékkel mérő (zsidó[156]) boltosok és életüket közönyösen irtogató parasztok élnek."[157] Majd így folytatja: „Csikesz könyvtára kimeríthetetlen, ő maga egy élő bibliográfia, emlékezőtehetsége szédületes, ismeretei sokoldalúak."[158] Csikesz a leglehetetlenebb helyzetekben is képezni próbálja magát, a budapesti egyetemen például keleti és görög nyelvészeti előadásokat hallgat a frontszolgálat szüneteiben.[159]

Csikesz túllát gyülekezetének határain, és építő módon veszi ki a részét az egyházi közéletből is. 1913-ban, az egyházmegyei tisztújítás során már szavazatot kap lelkészi főjegyzői és tanácsbírói tisztre.[160] 1914-ben az Országos Református Lelkészegyesület titkára lesz, majd 1915-ben ügyvezetője. Számos előadást tart gyülekezeti és országos konferenciákon. Előadásainak címei árulkodnak teológiai orientáltságáról is: *Egyházi életünk megújhódásának útjai, Modern kálvinizmus*...[161] Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy baranyai szolgálatának első felét beárnyékolja az esperesével való konfliktusa, akit saját bevallása szerint „gyűlöl".[162]

Csikesz jól látja a nyomtatott médiumok fontosságát, úgy a hitélet ébresztése és gondozása, mint az egyetemes kultúra megjelenítése, illetve a nemzettudat erősítése szempontjából. A kazuáliák alkalmával vallásos irodalmat oszt az érintetteknek, hívei könyvet kölcsönözhetnek tőle.[163] Falujában Népkönyvtár Egyesület működik, s ő ötven koronával segíti a könyvtáralapot.[164] Legnagyobb sikere az a sajtómunka terén, hogy 1913 márciusában útnak indítja a *Baranyai Kálvinista Lobogó* című egyházi néplapot. Beköszöntőjében a következőket fogalmazza meg. „Két célért küzdünk, harcolunk. Ezért küzd e lap minden betűje. Istenért és egyházáért."[165] A lap havonta kétezer példányban jelenik meg.[166] A néplap hatvanhárom anya- és tizennyolc leányegyház tagjai között kerül terjesztésre.[167] Csikesz életrajzában így beszél a lapszerkesztés nehézségeiről: „temérdek nehézség, zaklatás és üldöztetés között szerkesztettem az egyre erősödő bolsevista, szocialista s más hazafiatlan és egyházellenes propaganda

[154] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 2.
[155] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 49.
[156] Csak az 1940-es kiadásban szerepel a szó.
[157] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 516.
[158] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 521.
[159] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 7.
[160] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 8. sz.
[161] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 8. sz.
[162] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 95.
[163] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 47.
[164] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 2. sz.
[165] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1. sz. 1–2.
[166] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.
[167] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. 166.

ellensúlyozására az egyetlen református néplapot Jugoszláv megszállta területen."[168] A lapért való küzdelemben az igazi nehézséget a papság közönye jelentette. Csikesz keményen feddi ezért kollégáit.[169] Majd, amikor a megrekedt lapot akarja felújítani, így beszél: „Kellene hat társ, akik egy-egy métermázsa búzát rászánnak."[170]

Mindezeken túl Csikesz három más területen is helytállt, és maradandót alkotott falusi papsága idején.

2.4.2. A Felsőbaranyai Kálvin Szövetség

Csikesz nevéhez kapcsolható a Felsőbaranyai Kálvin Szövetség megalakítása 1913. március 5-én, Siklóson harminckilenc lelkipásztor és tanító jelenlétével, melyben ügyvezető elnökként is szolgál.[171] Sőt, a szövetség célkitűzései mögött félreismerhetetlenül húzódnak meg tervei, ötletei, törekvései. Csak felsorolásszerűen álljanak itt ezek a célok, melyekben a saját elképzeléseken túl felfedezhető az adott kor számos olyan trendje, melyekkel Csikesz egyetértett és azonosulni tudott:[172]

1. Testvéries, barátias összejövetelek tartása lehetőleg minden hónapban, egyháztársadalmi bajaink tudományos és gyakorlati megvilágítása céljából.
2. A protestáns keresztyén irodalom pártolása, terjesztése, népkönyvtárak létesítése.
3. A *Baranyai Kálvinista Lobogó* című egyházmegyei lap átvétele, terjesztése, fejlesztése.
4. Vallásos vándorestélyek tartása.
5. Szociális és egyházi bajaink felderítése. Pályadíjak kitűzése. A bajok orvoslására népies vallásos művek kiadása.
6. A népiskolai vallásoktatás kibővítése a lelkész által tartandó bibliai órákkal.
7. A konfirmáció és ifjúsági egyesületek határozott evangéliumi, kálvini szellemű vezetése.
8. Gyülekezeti Kálvin Szövetségek szervezése.
9. Mielőbbi megvalósítása a felsőbaranyai református árva-, lelenc- és szeretetházaknak. Református árva gyerekek családoknál való elhelyezése.
10. Akció a munkáshiány megszüntetésére és a kivándorlás megakadályozására.
11. Hitel-, gép-, fogyasztási, állatbiztosító, baranyai háziipar-terjesztő és -értékesítő szövetkezetek létesítése.
12. Az alkoholizmus, a kocsmák és a „játszóházak" elleni energikus küzdelem.

[168] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 2–3.
[169] Csikesz Sándor és Nyári Pál levele a baranyai lelkészekhez a Baranyai Kálvinista Lobogó tárgyában, 1921. TtREK R4206 8.
[170] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 346.
[171]Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. március 16. 166.

1915. augusztus 15-én a szövetség siklósi gyűlésén bejelentik Csikesznek az elnöki tisztéről való lemondását, de ezt a jelenlevők nem fogadják el.[173] Mindez utal arra a tiszteletre és népszerűségre, ami Csikeszt körülveszi. A Szövetségben négy bizottság dolgozik: irodalmi, evangelizáló, gazdasági és propaganda, az itt folyó munka sokszínűségéről pedig legyen elég két adat. 1913-ban a Kálvin Szövetség pályázatot ír ki Csikesz javaslatára 3-4 ív terjedelmű munkára abban a tárgyban, hogy miként kell a falusi ifjúsági egyesületi munkát megkezdeni és fellendíteni.[174] 1916-ban pedig már egy gyüdi presbitert állítanak az iratterjesztés végzésére, szintén Csikesz javaslatára, aki egy év alatt 33 gyülekezetben 3000 korona értékű könyvet adott el.[175] Ügyvezetői tisztéről a szerb megszállás idején kényszerül lemondani.[176]

2.4.3. Tábori lelkészség

Csikesz Sándor baranyai egyházszervező munkásságát némiképpen kerékbe töri az I. világháború, melynek évei alatt császári és királyi tábori lelkipásztorként végzi szolgálatát, amelyre önként jelentkezik. 1914 májusában egy államtitkár protekcióval kikerülő fiának helyére lép.[177] Teszi ezt „azért, hogy a legnehezebb körülmények, halálos veszedelmek között is egy legyen azokkal, akikben ő hadikórházakban és a harcterek futóárkaiban és fedezékeiben is a pásztorlására bízott embereket, a világháború áldozatait látta, szerette és szolgálta”.[178] Gyülekezeteiben ezidő alatt Závory Elek segédlelkész szolgál, természetesen Csikesz távoli irányításával.[179]

Mindenre odafigyelni képes szervezői habitusa nemcsak a fronton bontakozik ki, ahol a katonák lelkigondozása a legfőbb feladata, hanem sokkal szebben tündököl akkor, mikor komolyabb feladatokat kap a hátországi kórházakban.[180]

1914 novemberében a Bécsi Katonai Parancsnoksághoz tartozó csapatok és kórházak lelkigondozására irányítják. Körzetébe tartozik egész Bécs, a maga hadikórházaival. Emellett gondozza az egész II. Hadtest területén lévő összes hadikorházat, azaz Alsó-Ausztria kórházait. Mindben hadikórházban van magyar sebesült, és ha mindegyikben csak kettő, Csikeszre akkor is 1500 ember van rábízva. Munkájában van segítsége: Hettesheimer Fülöp bánovcei lelkész.[181]

1915 októberétől 1917 áprilisáig az orosz harctéren találjuk a 32. Császári és Királyi Gyalog Hadosztály lelkészeként. 1917 áprilisától decemberig a Königgraetzi Katonai Kórházaknál és a 39. Debreceni Gyalogezred pótkereténél szolgál. 1917 decemberétől a

[173] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1915. 7. sz. 5.
[174] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 3–4. sz.
[175] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1916. 8.
[176] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 1.o.
[177] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 79.
[178] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 54.
[179] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85. 2.
[180] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1918. 202.
[181] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915.április 18. 186.

Budapesti Katonai Parancsnokság vezető tábori lelkésze 1918 augusztusáig, amikor az olasz harctérre rendelik. 1918 októberét és novemberét a román harctéren tölti az I. Császári és Királyi Lovas Hadosztálynál 1918. december 13-i leszereléséig.[182]

1917 őszétől a Konvent megbízásából ő vezeti a protestáns tábori lelkészség ügyeit. 1917 novemberében tábori lelkészi konferenciát szervez, ahol 59 tábori lelkész vesz részt. Itt fogadják el az általa előkészített, a tábori lelkészi szervezet megalkotásáról szóló tervezetet is, melynek felállítása az összeomlás miatt nem valósult meg.[183]

Csikesz több mint huszonkét hónapot frontszolgálatban tölt, ahol van olyan hónap, hogy negyvenháromszor prédikál.[184] Feladatát lehetetlennek látja végezni megfelelő sajtótermékek, traktatusok hiányában. Ezért gondolkodik egy imádságos füzet kiadásának szükségességében,[185] s erre Baltazár Dezső is ösztönzi.[186] Így születik meg *Hadi kórházban* címmel az imákat és elmélkedéseket tartalmazó könyvecskéje a református katonák számára, melyet 1915-ben adnak ki. A mű függelékében a lelki táplálékon túl gyakorlati segítséget is nyújt a hazájuktól távol sínylődő nyomorultaknak, hiszen szól a hadirokkantak családjának állami segélyezéséről, a családok látogatásának lehetőségeiről, illetve közöl egy rövidke német-magyar szótárat és egy rövid úrvacsorai liturgiát két nyelven. A magyar, német, cseh és lengyel nyelvű, *Egyházi énekek négy nyelven ag. hitv. evang és ref. vallású betegek számára* című füzet és a csakúgy négynyelvű *Úrvacsorai rövid ágenda ág. hitv. ev. és ref. vallású betegek számára* című kiadvány magyar részeit szintén Csikesz írja. Ezen túl megbízást kap a Konventtől egy magyar *Katonai Ágendáskönyv* írására, melynek java része elkészül, de kinyomtatására már nem kerül sor.[187]

Eközben sürgeti egyházi feljebbvalóitól azt, hogy sajtótermékekkel lássák el a katonákat.[188] „Kinek a lelkére fog nehezedni irgalmatlan teherrel az a több százezernyi ki nem osztott, sőt ki nem nyomtatott irat, amit egyházunknak szét kellett volna osztani, illetőleg előbb ki kellett volna nyomtatni?”[189] – kérdezi.

Szervezői, lelkigondozói, igehirdetői feladatai mellett arra is marad ideje, hogy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban többször is cikket írjon élményeiről, tapasztalatairól;[190]

[182] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 2.
[183] Sajtos Szilárd: Protestáns Katonai lelkigondozás az I. világháborúban, Csikesz Sándor katonalelkészi munkássága, in.: Orando et laborando, A Debreceni Református hittudományi Egyetem évkönyve a 473. tanévről 2010/2011. Debrecen, 2012. 81–82.
[184] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 54.
[185] Csikesz Sándor: Nyílt levél Dr. Baltazár Dezső püspök úrhoz, Lelkészegyesület, 1914. december 19. 908.
[186] Baltazár Dezső: Válasz a nyílt levélre, Lelkészegyesület, 1914. december 19. 909.
[187] Dezső László: Bevezetés a katonai lelkigondozásba, I. könyv, Pápa, 1941.73.
[188] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915.április 18. 186.
[189] Csikesz Sándor: Nyílt levél Dr. Baltazár Dezső püspök úrhoz, Lelkészegyesület, 1914. december 19. 907.
[190] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. 81.

méltatja a hátországban maradtak kitartását,[191] s rendre beszámol szolgálatáról, valamint munkájáról is.[192]

A háborús időkben nem feledkezik el a közegyházi felelőségvállalásról sem. Ennek beszédes jele, hogy a frontról küld 200 koronát alapítványként az ORLE Kálvineuma javára.[193]

Lelkipásztori attitűdjére is igen nagy hatással van mindaz, amit tapasztal. Miután két alkalommal kísér nazarénust az utolsó útjára, így nyilatkozik: „Senki ne merjen a szektákkal szembeszállni, akinek nincs nagyobb hite, nincs nagyobb igazsága, amelynek védelmében bármikor kész az életét is feláldozni s még halálában is imádkozni elleneiért!!"[194] Sőt megvallja, hogy „[ő]szintén, emberiebben beszélni megtanított a háború!"[195]

Amikor a frontról szabadságra jött haza, sohasem mesélt harctéri élményeiről. „Sakkoztunk és mindig sakkoztunk" – emlékezik ezekre az időkre káplánja, aki nevetni sohasem hallotta őt a háborús időkben.[196]

A bátorság és helytállás sokszor bizonyított okai vannak annak a hátterében, hogy Csikesz a *Katonai Lelkészi II. Osztályú Érdemkeresztnek a Vörös Fehér Szalagon a Kardokkal,* másfelől pedig az *Észt Fehércsillag Érdemrend Középkeresztjének* tulajdonosává lesz.[197]

2.4.4. Egységes Program a Magyar Kálvinizmus Részére

Az ORLE 1917. évi közgyűlésének a határozata értelmében 1918 májusában egy ötvenfőnyi lelkészi és világi református vezetőből álló bizottság ülésezik több ízben a Budapesti Konventi székházban azért, hogy megalkossák az *Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági programot a magyar kálvinizmus részére*. Ez a munka Baltazár Dezső szerint „nem politizálás, hanem a keresztyén kálvinista életelvnek a gyakorlat kazuisztikájára való alkalmazása".[198] A programnak a tervezetét Csikesz Sándor készíti el, és ezt kevés változtatással a több ízben ülésező bizottság el is fogadja. Háromezer példányban ki is nyomtatják, de nem tudják szétküldeni a Tanácsköztársaság miatt, sőt a kommunisták meg is semmisítik azt. Csupán néhány korrektúrapéldány maradt az ORLE levéltárában. 1925-re mégis elérkezhetett a kiadás ideje. Így lesz közkinccsé az a program, mely az egész magyar nemzet életét a kálvinizmus szemüvegén keresztül próbálja áttekinteni. A programból körvonalazódik Csikesz közéleti, politikai látása. Ha csak felsorolás szinten is, de érdemes szót ejteni arról, hogy milyen területeket érint a program: Az államiság kiépítése, az adminisztráció és törvényhozás; Tanügyi kérdések a népoktatástól a felsőoktatásig; Egyházi

[191] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914.október 18. 602.
[192] Csikesz Sándor: Nyílt levél Dr. Baltazár Dezső püspök úrhoz, Lelkészegyesület, 1914. december 19. 906.
[193] Csikesz Sándor: Levél a harctérről, Lelkészegyesület, 1916. november 25. 71.
[194] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 77.
[195] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 8.
[196] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85. 8.
[197] A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1939/40. 152.
[198] Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére, ORLE, 1925. 4.

kérdések; Sajtó; Irodalom; Művészetek; Tudomány; Kultúrpolitika; Szociálpolitika; Gazdaság.

2.5. Debreceni szolgálatok

Csikesz gyülekezeti munkájával és a közegyházban való évtizedes szolgálatával viszonylag nagy elismertségre tesz szert. Ez és nyilván a tiszántúli püspökhöz fűződő barátsága vezet oda, hogy Baltazár Dezső Debrecenbe hívja tanítani. Hivatalosan a Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése hívja meg 1921 őszén a debreceni Lelkészképző Intézet tanáraul. Csikesz ezt elfogadja, azzal együtt, hogy a VI. fizetési osztálynak megfelelő fizetést és illetményt fog kapni.[199] Dr. Baltazár Dezső 1922. február 28-án 415/1922. számú levelével kéri ki Ravasz Lászlótól Csikeszt azzal, hogy egyből kezdje meg munkáját, oly módon, hogy havonta két alkalommal 4-5 napot tölthessen Debrecenben. Ravasz ehhez 1922. március 7-én kelt 714/1922. számú levelével hozzájárul.[200] Csikesz innentől ingázik a debreceni katedra és a csányoszrói parókia között. 1923. április 23-án pedig kézhez veszi a Kormányzó kinevezését, úgy mint a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának egyetemi tanára, ezen belül pedig az egyházszónoklattan, egyházszertartástan nyilvános és rendes tanára.[201] Baranya egyházi közéletében Csikesz debreceni kinevezése sokakat büszkeséggel tölt el a *Baranyi Kálvinista Lobogó* méltató sorokkal történő beszámolója szerint.[202] Idővel fenntarthatatlanná válik az ingázó életmód, és Csikesz a Debrecenbe költözés mellett dönt. Döntéséhez kikéri barátai véleményét, és megosztja velük attól való félelmét, hogy miképpen fogja a lelkészi javadalom után, csupán a professzori fizetésből családját eltartani.[203] Mindazonáltal 1925. január 1-én lemond lelkészi állásáról.[204]

Csikesz távozásáról így beszél az emlékező: „Mikor már tudtuk, hogy elmegy, azt kérdeztük, aztán most hogyan szólítsuk. Azt mondta, én mindig csak tisztelendője szeretnék lenni a csányoszróiaknak. Utolsó este éjfélig tartotta a bibliaórát. Arról beszélt, hogy mit hagyok itt, mit nyerek ott. Aztán felmutatott. Értettünk a tanításból. Áldott legyen az emlékezete!”[205]

Így érkezik Debrecenbe, mely várost a magyar reformátusság egyháztörténelmi székhelyének tart, s amire mindig romantikus elfogódottsággal és csodálattal tekint.[206] Így nem meglepő, hogy beleveti magát abba a szinte monumentálisnak mondható, de gyakran

[199] Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TiREK R 4121 3.
[200] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 72.
[201] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 1.
[202] Baranyai Kálvinista Lobogó, 1923. május
[203] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 93.
[204] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 73.
[205] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 73.
[206] Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép, elhangzott Zürichben 1931. okt. 10-én, TtREL I.26.1. 1.

mégis elaprózódó egyházszervező és egyházépítő munkába, melyben két évtized alatt elég. Csikesz Debrecenben a nagy koncepciók rabja, ugyanakkor lényegében csak fragmentumok maradnak utána. Az emlékező így beszél debreceni idejéről: „Visszajött az epigon nemzedék közé a XVII. századbeli prédikátor, aki ember orcáját nem féli, mert látta az Isten orcája dicsőségét."[207]

2.5.1. A Debreceni Református Kollégium ügye

Csikesz egyházszervezői munkásságának gerincét alkotja mindaz, amit a református iskolaügyért tesz. Megnyilatkozásaiból jól látszik elkötelezettsége, intézményvezetői habitusa és felsőoktatásról alkotott véleménye. „A debreceni 400 éves Kollégiumot szolgálni, az minden egyéb kötelesség feletti kötelesség."[208] – mondja. Egyik tanévzáró igehirdetésében pedig, így beszél: „Az Universitas a nemzeti szellem pénzverdéje. Minden kiadott diploma, mely mögött nem áll megfelelő szellemi talentum-fedezet: szédületes arányú, bűnös bankóhamisítás a nemzet becsülete és szellemerkölcsi tőkéje ellen."[209]

Csikesz a Debreceni Teológián nemcsak az egyházszertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia tanára, hanem az 1925/1926-os és az 1933/1934-es tanévekben a teológia dékánja[210] is, az 1937/1938-as tanévben pedig az egyetem Rector Magnificusa. [211] Ezeken a tisztségeken kívül más tanügyi tisztségeket is betölt, így tagja a Második Lelkészképesítő Bizottságnak és a Debreceni Kollégium Felsőoktatási Tanácsának.[212]

Csikesz azok közé a *professzor*ok közé tartozik, „akik a theológiai tudomány egyetlen ágát sem tudják öncélúan, elméleti kedvteléssel művelni, hanem életté, gyakorlattá, az egyéni munka számára gyümölcsözővé igyekeznek tenni azt".[213]

Ahogyan említettük, Csikesz nem ad ki jegyzetet, hanem diákjai szorgalmasan jegyzetelnek óráin, amit ő félév végén ellenőriz.[214] Ezekből a viszonylag nagy példányszámban fennmaradt jegyzetekből következtethetünk előadásainak természetére is. Mivel a jegyzetek egy évfolyamon és tárgyon belül szinte szó szerint megegyeznek, minden bizonnyal lassú tempóban szinte tollba mondja előadásait, melyek bővelkednek az exkurzusokban. A tananyag tárgyalását

[207] Csikesz Sándor ORLE alelnök temetésén elhangzott búcsúbeszédek, Lelkészegyesület, 1940. február 24. 32.
[208] Csikesz Sándor: A 400 éves Kollégium, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 35.
[209] Csikesz Sándor: Számadás a tálentumokról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 183.
[210] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[211] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 7.
[212] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[213] Csikesz Sándor ORLE alelnök temetésén elhangzott búcsúbeszédek, Lelkészegyesület, 1940. február 24. 31.
[214] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Erdei Károly, 1937/38 I. félév TtREK R4080/9 33.

pedig minden esetben a fellelhető irodalom ismertetésével kezdi, amiből maga is sokat szemezget a későbbiekben.[215]

Legendás pedagógusi keménysége ellenére a fennmaradt diákjegyzetek árulkodnak arról, hogy nagyon emberi hangon tudja Csikesz megszólítani a rábízottakat. „Már szinte ismerkednünk kell, olyan régen találkoztunk!”[216] – mondja az egyik húsvéti szünet után.

Csikesz precízségéről és korrektségéről árulkodik az, hogy a jegyzetek kezdő oldalán ott találjuk a hónapokkal később esedékes félév végi kollokviumok pontos helyét, idejét és anyagát, mely mindig kiegészül bibliaismerettel és az énekeskönyv anyagával is.[217] Beszédesen árulkodik ez arról, hogy Csikesz lehetetlennek tartja a lelkipásztorkodást és a teológiai munkát a Szentírás pontos és részletes ismerete nélkül.

„Professzori működése főleg a szemináriumi munka körébe vágott: az volt az igazi öröme, ha hallgatóival a tudományos dolgozás módszereit tanulmányozhatta, s azokat velük gyakoroltathatta… késztetést adott hallgatóinak.”[218] – mondja az emlékező. Legjobb diákjait felkarolja, tanácsokkal látja el, könyvet ad kezükbe, külföldre segíti, sőt anyagiakkal is támogatja őket, ha szükséges.[219]

Csikesz professzorként nagyon komolyan veszi a témavezetés felelős feladatát. Hallgatóit becsülettel éveken át kíséri.[220] Abból a megjegyzéséből pedig, hogy „[a] dolgozat készülésének és formálódásának ideje alatt többször is módomban abba befolyni”,[221] az derül ki, hogy az általa vezetett doktori témák bizonyos tekintetben feltárják érdeklődési területén túl saját nézeteit is. Doktori bírálatai húsz-harminc oldalukkal részletesek és kimerítően hosszúak. Kiváló diákjai és doktoranduszai tekintetében nem fukarkodik az elismerő szavakkal sem. [222] Magas erkölcsi nívóról és professzori tisztességről árulkodik egy bírálatának részlete: „Nem helyeseljük a doktori disszertációkban elharapódzó újabb szokást, hogy egy-egy jelölt a szaktanár nevének sűrű emlegetésével gondolja disszertációja útját kikövezni a siker felé.”[223] Professzori működése alatt 21-en szereznek vezetésével doktori fokozatot, se ezzel nemcsak a szukreszcenciát biztosítja, hanem a disszertációk megjelentetésével az egész lelkipásztori

[215] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 19.
[216] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 65.
[217] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933, TtREK R4114/7 1.
[218] Református szemle, 1940. 162.
[219] Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd 3.
[220] Csikesz Sándor bírálata Gál Lajos „Geleji Katona István igehirdetése” című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162 6.
[221] Csikesz Sándor bírálata Incze Gábor „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században” című doktori disszertációjáról, 1931. 7.
[222] Csikesz Sándor bírálata Gál Lajos „Geleji Katona István igehirdetése” című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162 23.
[223] Csikesz Sándor bírálata Dr. Kiss Tihamér László „A magyar református kátétanítás módszertana” című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162 3.

karhoz juttat el új és helyes gyakorlati teológiai következtetéseket, melyek sok tekintetben rombolják le a régi, hamis szillogizmusokat.[224]

*Intézményvezető*i habitusát karakteresen jellemzi 1937 októberéből az egyik Egyetemi Tanács ülésének dokumentuma, ahol a következőt mondja a tőle szokott sarkos tömöttséggel: „Szeretném, hogyha ebben a tanévben minél kevesebbet beszélnénk, de annál többet cselekednénk."[225] Tanévnyitó és tanévzáró prédikációi is az evangéliumi szigorról és következetességről beszélve lelkesítenek. Konzekvens intézményvezetőként feltétlen ragaszkodik a szabályszerű adminisztrációhoz.[226]

Levéltári dokumentumok és dokumentumtöredékek bizonyítják, hogy Csikesz minden kisebb és nagyobb dologba beleszól, ami a Kollégiumot érinti. Számtalan tervezetet és szabályzatot készít.[227]

Külföldi utazásai és levelezései, a nyugati egyházakkal való kapcsolaterősítése is a Kollégium szolgálatában állt. Így szerzett ösztöndíjlehetőségeket diákjai számára (Halle, Zürich, Marburg, Basel, Strasbourg, Dayton, Philadelphia).

A Református Kollégium, sőt az egész Egyetem ügyét olyan szent ügynek tekinti, melyért mindig kész harcba szállni még a katolicizmus és az állam képviselőivel szemben is. Hangoztatja, hogy a Debreceni Hittudományi Karnak csak nyolc rendes tanára van, a pesti egyetem római hittudományi karának tizenkettő.[228] Kifejti, hogy az orvosi karon szükségeltetne egy diakonisszaintézet, hiszen az állammal kötött szerződés azt mondja, hogy velük lesz az ápolás megoldva. Sürgeti egy egyetemi kórházi lelkészi állás létrehozását. Kifogásolja, hogy nincs esztétikai és lélektani tanszék, és míg máshol a tomista filozófiának is intézete van, Debrecenben nincs tanszéke a protestáns vallásbölcseletnek. Felrója, hogy a hittudományi kar a debreceni ösztöndíjtanácsban nincs képviselve, pedig könyvtára az összegyetemen segít. Sőt, a Debreceni Egyetem is csupán a négy évszázad református oktatáspolitikájának folytatásaként létezik. Csikesz sürgeti, hogy minden ünnepség istentiszteleti keretben történhetnék az egyetemi templomban.[229] Nyilván nem véletlenül *A Református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei* a címe az 1936-os dékáni értekezésének, hiszen a Debrecen–Kossuth

[224] Fekete Károly: Csikesz Sándor a gyakorlati teológia professzora (1886–1941), in: A kegyelem és hűség útja, Tanulmánykötet Dr. Kocsev Miklós tiszteletére, Selye János Egyetem Református Teológiai Kara Tanulmányai, szerk. Görözdi Zsolt, Szentendre, 2016. 26.
[225] A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1938. 285.
[226] Csikesz Sándor Kari Űlésre beterjesztett előadói javaslata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése" című doktori disszertációjának tárgyában, 1936. TtREK R4162 3.
[227] Csikesz Sándor: Tervezet a Debreceni Református Kollégiumi ifjúság életének szabályozására, é.n. TtREL I.26.1.
[228] Csikesz Sándor: A debreceni „református színezetű egyetem (nyilatkozat), Református Figyelő, 1929. január 5. 14.
[229] Csikesz Sándor: A debreceni „református színezetű egyetem (nyilatkozat), Református Figyelő, 1929. január 5. 16.

utcai templom belső díszítésén túl az ő irányításával zajlik az Egyetemi templom tervezése is, melyet mintaértékű liturgikus helynek szán.[230]

2.5.2. A lelkészképzés ügye

A lelkészképzés ügye az a terület, ahol Csikesz teljesen otthonosan mozog, illetve ahol a legnagyobb energiáit fekteti be. „Csikesz Sándorral olyan férfiú került a debreceni egyetem egyik gyakorlati teológiai tanszékére, aki a magyar református egyházat saját tapasztalatai és mélyreható tanulmányai alapján úgy ismerte, mint csak nagyon kevesen kortársai közül. Őt igazán nem kellett félteni attól, hogy tanításait egy idealizált helyzethez szabva olyan elveket fog katedráján képviselni, amelyek a gyakorlatban csődöt mondanak."[231]

Csikesz látja, hogy a huszadik század elején elnéptelenedőben vannak a teológiai főiskolák, és jó néhányan vannak olyanok a lelkészi karban, akik részben „kénytelenségből telepedtek meg a parochiákon, s maradtak ott orvosi, mérnöki, bírói, hivatalnoki stb. pályák elvetélt nosztalgiájával, s próbálták becsületességgel elsajátítani a református lelkipásztor habitusából azt, ami elsajátítható".[232]

Joggal van felháborodva azért, mert „barokk-tarkaságban találhatók meg a lelkészi státuszban majdnem minden ismeret és ügyesség virtuóz specialistái: zeneszerzőtől a rovargyűjtésig, pomológustól az irodalomtörténészig, nemzetgazdától a homeopatáig, a nummizmatától a tajtékpipa gyűjtőig minden kitelik a református papból".[233] Csikesz ezen próbál meg változtatni, és ez ellen harcol debreceni professzorsága idején, még akkor is, ha ez a szándék komoly akadályokba ütközik, melyekről így panaszkodik: „Hiszen, ha nálunk is már megtért lelkülettel jönnének a lelkészi pályára, a theológiai akadémiára és fakultásra, akkor könnyebb lenne a munka. Ha nálunk, nemcsak papírforma szerint, a keresztelőlevél tanúsága szerint, szinte sokszor némely orvosi bizonyítványhoz hasonló hitelű bizonyítvány szerint volnának az illetők reformátusok, hanem valóban bibliás, református keresztyén lenne mindegyikük. De sokszor kapunk fát, romlásnak indult családfák elvadult hajtásait, hogy faragjunk nyilat belőlük. Ide kerülnek a lelki nyomorékok: csinálj belőlük teológia megtért embert! És akkor hangzik a szemrehányás, hogy még azt sem tudták elérni a professzorok, még azt sem tudta keresztülvinni az intézet, hogy belőlük megtért ember váljék. Amit nem végzett el a hanyag szülő, a krisztustalan család, az alsóbbrendű szempontú vallásoktatás és gépies konfirmáció, azt most már végezze el a theológia, a theológiai oktatás. Ez éppen olyan, mintha bénákat, púposokat hoznának a Ludovika Akadémiára, hogy neveljetek belőle

[230] Csikesz Sándor ORLE alelnök temetésén elhangzott búcsúbeszédek, Lelkészegyesület, 1940. február 24. 30.
[231] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 12.
[232] Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. Emlékezés, Theologiai Szemle XII. évf. különlenyomat, Debrecen, 1936. 3.
[233] Dr. Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. Emlékezés, Theologiai Szemle XII. évf. különlenyomat, Debrecen, 1936. 3.

katonatiszteket. Mintha vakokat vinnének a technológiai intézetbe, hogy képezzék ki őket sofőröknek, vagy mintha süketekből akarnának karmestereket, dirigenseket kiképezni."[234] Csikesz mindent megtesz ezeknek az áldatlan állapotoknak a felszámolásáért. Tanári habitusát bár a szigor és a keménység jellemzi, mégis próbálja diákjait a feladat szépségének megmutatásával motiválni.

A teológiai oktatás terén számos új ötlet, kezdeményezés köthető Csikesz nevéhez. Benne vetődik fel elsőként a teológiai hallgatók és professzorok cseréjének gondolata.[235] Ő sürgeti a teológusok nyári gyakorlatának bevezetését is, mely mind a lelkipásztor, mind a teológushallgató, mind pedig az adott gyülekezet életére nézve áldásos lehet.[236] A harmincas-negyvenes években a teológiai oktatás és lelkészképzés reformjáról folyó közel egy évtizedes vita reformelképzelései között markáns Csikesz tervezete. Ő teszi fel először azt a kérdést, hogy a Trianon utáni Magyarországon szükség van-e négy teológiára, vagy esetleg észszerűbb lenne az intézmények fuzionálása, munkájuk összehangolása. Csikesz egy olyan tervezetet készít, melyben egységesítené a lelkészképzést. Mint mondja: „Ezért kiáltjuk bele az egész magyar református egyház életébe, amíg nem késő, hogy: egyesítsük az erőket és valósítsuk meg a magyar református theologiai képzés grandiózus összefogását."[237] Ennek az egységes magyar református lelkészképzésnek pedig így beszél legkézzelfoghatóbb gyümölcséről: „A legnagyobb előny, hogy minden lelkipásztor az egész országból ismerné a kortársait és közöttük nem az egyházkerületi sáncok és rivális féltékenykedés érvényesülhetnék."[238] Így a pápai előkészítő, alapozó év után Debrecen adhatná a képzés tudományos-teológiai gerincét, majd egy sárospataki gyakorlati esztendő falukutatása és pedagógiai stúdiumai után egy pesti gyakorlati év apologetikai, missziológiai és szociológiai tanulmányai következhetnének.[239] A tervezet leglényegesebb elemei, melyek a status quo bemutatását is tartalmazzák, a következők:

- Minden theológia veszített hinterlandjából, így sokkal kevesebb hallgatóra kell pazarolni a kerületeknek ugyanakkora apparátust. Ez fenntarthatatlan. Minden theológián legalább két theológiai irányzat él egymás mellett, ami zűrzavart kelt.[240]
- Lelkiismeretlenség exmisszusokat kiengedni, felkészítés nélkül.[241]
- Nagy pénzügyi nehézségeket okoz a lelkészképzés, különösen három egyházkerület tekintetében. Budapesten például csak négy rendes tanár van.[242]

[234] Csikesz Sándor: A theologus és a Biblia, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 149.
[235] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 138.
[236] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 138.
[237] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 5.
[238] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 5.
[239] Vasady Béla: A lelkészképzés reformja, Lelkészegyesület, 1940/10–12., 14–16.
[240] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 1.
[241] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 1.
[242] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 1.

- Rossz a teológiai könyvtárak állapota.[243]
- Trianon után minden a nagyobb összefogást és az erők jobb kihasználását ösztönzi.[244]
- „Szükségünk volna egy olyan theologiai oktatási rendszerre, amelyikben valamennyi egyházkerület részt vegyen. Az ifjú valamennyi theologiai professzor lábai elé letelepedjen és az ország valamennyi református theologiai gócpontját megismerje és legációi kiszállásaikor valamennyi egyházkerületről élet eleven fogalmat alkothasson és valamennyi kerület genius loci-jával érintkezésbe kerülhessen."[245]
- Senkit sem szabad félretenni, nyugdíjba küldeni ennek a reformnak és egységesítésnek az okán, de a tizenkettedik órában van a kérdés megoldása.
- Az új rendszer alappillérei: Minden kerület közreműködhetne, a felvételt az illető püspökök intéznék, egységes lenne a vizsgabizottság. Négyéves lenne a képzés, de előtte állna egy előkészítő év, és a két papi vizsga között két év telne el, de rendszeres intézeti képzéssel. A bevezető évben alapismereteket tanulnának a hallgatók, melynek a végén szigorú rostavizsga állna. Ez után a tudományos képzés négy évig tartana, melynek egyetemi fakultáson lenne a helye az esetleges áthallgatások miatt. Az alapvizsga és abszolutórium kiadása Debrecenben lenne az egyetemen. Lelkészi vizsgákat országos bizottság előtt tehetnének a jelöltek. Egy évet ezután valamely kisebb teológián tölthetnének a hallgatók, ahol tanítóképző is van, a hospitálás okán. Majd a második évet mindenki a fővárosban töltené, ahol a belmissziót, központi intézményeket ismerhetnék meg.
- A bevezető évre alkalmas lenne Pápa. Majd négy év Debrecen, egy év Sárospatak, egy év Budapest következhetne.[246]
- Három-négy professzor elég volna a kisebb intézetekben. Így minden kerületre jutna hallgató is. Pápa kapná talán a legtöbb embert az első évre. A legációkban a teológusok minden egyházvidéket megismernének.
- Meg kell szüntetni a teológiai magántanári intézményt, ami a doktorátust pótló, ideiglenes tudományos fokozatként lett életbe léptetve.[247]

Csikesz így foglalja össze a lelkészképzés feladatát: „A lelkészképzés azt vizsgálja, hogy ki alkalmas a gyülekezeti istentisztelet vezetésére. Ezeket alkalmassá neveli, megvizsgálja és névsorba foglalja."[248]

A teológus diákok iránti elkötelezettsége mondatja ki vele azt a közegyházat, illetve Zsinatot bíráló kritikát is, hogy a teológiai „ösztöndíjakból még mindig hiányzik az

[243] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 2.
[244] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 2.
[245] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 2.
[246] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 2–3.
[247] Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2. 4.
[248] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetete Janka Béla, é.n. TtREK R4114/12 10.

egyetemes konvent ösztöndíja".[249] Mindezek mellett Csikesz az, aki erőteljesen indítványozza a segédlelkészek összefogását, érdekvédelmi tömörülését.[250] De az is ő, aki korát megelőzve, éppen a lelkipásztori kar felkészültségét és képzettségét elősegítendő sürgeti a lelkésztovábbképzés megszervezését, és kinyilvánítja azt a véleményét, hogy az egyházi felsőbbség időről időre kérje számon a lelkészeket, hogy ki, hogyan képezte magát tovább, és aztán nyilatkozzék, hogy kívánja-e őt tovább a szolgálatban látni.[251]

2.5.3. A diakónia ügye

Csikesz Sándornak szívügye a diakónia, melyről a kálvini alapokon állva gondolkodik. Szót emel a diakónia mellőzött volta ellen, és sürgeti annak komolyan vételét. Kimondja, hogy a Tiszántúli Egyházkerületben 600 diakónus beállítására lenne szükség.[252] 1933 nyarán, az ORLE nagykőrösi konferenciáján felvázolja egy Diakónusképző Intézet felállításának a tervét. Kezdeményezése kedvező fogadtatásra talál, s a Diakónusképző Intézet 1933 októberében Debrecenben megnyitja kapuit.[253]

Az intézet hét növendékkel indult, hat szemeszteres képzéssel, ahová a csonka ország egész területéről jöttek hallgatók az 1933/34-es tanévre.[254] Csikesz elképzelései szerint a diakónusképzés nem mennyiségre törekvő tömegképzés, hanem minőségi elitképzés.[255] Csikesz hangsúlyozza: „Ezt a diakónusképző intézetet, mint egyházunk régi adóság letörlesztését a Kálvini alapok és az evangéliumi fundamentum felé határozott és céltudatos és következetes lépéssorozatot tekintjük."[256] Ugyanakkor óva int az intézettel való visszaéléstől: „Nem akartunk utat és lehetőséget nyújtani azoknak, akik itt valami szeszmentes, nyugodt tanyát véltek felfedezni, vagy kitelelési lehetőségeket, vagy csak azért jönnek, mert kenyérkereseti lehetőséget látnak."[257]

Csikesz országos szinten is komolyan gondolja, hogy szükséges lenne „a meglevő református kórházaknak teljes rendszerű kiépítése, a diakonisszaügy felkarolása, és hivatalos egyházi keretek közé bevétele".[258] Mindezen túl Pestre református szállodát álmodik, több

[249] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 138.
[250] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 139.
[251] Csikesz Sándor: Theologiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 164.
[252] Csikesz Sándor: A magyar református egyház sajgó sebei és kívánságai, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 97.
[253] Ötvös László: Szeretetszövetség és szeretetszolgálat, Karcag, 1994. 87.
[254] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 4.
[255] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 3.
[256] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 2.
[257] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 4.
[258] Csikesz Sándor: A budapesti presbitériumok és presbiterek az ország presbitereinek élén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 126.

helyen sürgeti árvaházak, szegényházak állítását, a börtönmunkát, a prostituáltak és leányanyák gondozásának szükségességét.

A diakónia ügye iránti elkötelezettsége átszövi egész életét, és megmutatkozik abban is, hogy egyfelől a Tiszántúlon az Egyházkerületi Diakonissza Bizottság ügyvezető alelnöki tisztségét is betölti,[259] és a Kálvineum Református Lelkészi Árvaház igazgatótanácsi tagja is.[260] Egyik nagy szívügye a Kálvineum sorsa is.[261] Sőt, az övéiért érzett felelősségvállalás okán lesz igazgatósági tagja az Országos Református Jóléti Társulatnak is.[262]

2.5.4. Egyházdiplomácia és utazások

Csikesz egyházszervezői tevékenységének hatalmas szeletét teszi ki az az egyházdiplomáciai tevékenység, melynek fő célja a hazai protestantizmus összefogása és a külföldi protestantizmussal való érdemi és konkrétumokban is testet öltő kapcsolattartás.[263]

Külföldi vonatkozású egyházdiplomáciai tevékenységének csúcspontjai utazásai, melyek legtöbbjén nemcsak a Konvent küldöttjeként van jelen, hanem úgy is, mint a *Protestantischer Weltverband és Internationaler Christlicher Presse Verein* magyarországi képviselője is.[264] A *Protestantische Rundschau*ban megjelennek elhangzott beszédei, melyeket a Protestáns Világszövetség egyes bizottságaiban betöltött tisztségeiből kifolyólag elmond.[265] Egyházdiplomáciai utazásait időrendben érdemes összefoglalni. 1926-ban részt vesz a Protestáns Világszövetség drezdai gyűlésén.[266] 1928-ban küldött Kölnben a Nemzetközi Keresztyén Sajtószövetség gyűlésén.[267] 1928-ban hazánkban szervezi a Protestáns Világszövetség gyűlését.[268] Ugyanennek a szervezetnek a gyűlésén képviseli egyházunkat 1930-ban, Zürichben.[269] Ennek keretében egy kappeli kiránduláson mondja el *Zwingli emlékezete* című beszédét.[270] Még ebben az évben, 1930-ban a Presbiteri Világszövetség gyűlésén is részt vesz Elberfeldben.[271] 1931-ben a Zwingli halálának 400. évfordulóján rendezett ünnepségsorozaton képviseli a Magyar Református Egyházat, ahol szintén egy

[259] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[260] A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1939/40. 152.
[261] Csikesz Sándor: Ünnepélyes deklaráció, Lelkészegyesület, 1926. november 6. 255.
[262] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940.6.
[263] Csikesz Sándor ORLE alelnök temetésén elhangzott búcsúbeszédek, Lelkészegyesület, 1940. február 24. 32.
[264] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[265] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[266] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[267] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[268] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[269] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[270] Csikesz Sándor: Zwingli emlékezete, Lelkészegyesület, 1930. október 18. 330.
[271] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.

emlékbeszéd elmondására kérik fel.[272] 1932-ben a stockholmi protestáns nagygyűlésen vesz részt, s egy bizottságban elnököl is. Ezen a konferencián terjeszti elő egy nemzetközi protestáns intézetről szóló elképzelését, mely 30–35 lelkészt fogadna évente a világ minden tájáról. Vezetője egy egyetemi magántanár lenne. Költségvetése 70–80 ezer birodalmi márkára rúgna, és központja Zürichben, Bécsben vagy Königsbergben lehetne.[273] Ezt követően egy finn, észt, lett, litván, lengyel, csehszlovák tanulmányút után tér haza. Erről is részletesen beszámol, illetve mindenütt egyházi és teológiai külkapcsolatokat épít, egyházi vezetőkkel találkozik.[274] 1934-ben a Protestáns Világszövetség gyűlésén küldött Hemmennen, ahol ezzel egyidejűleg a Nemzetközi Belmissziói és Diakóniai Szövetség nagygyűlésén is részt vesz., sőt előadást tart *Protestáns államvezetés Magyarországon* címmel,[275] ami később meg is jelenik a *Posener Evangelische Kirchenblatt* 1935. januári számában.[276] Delftben Óraniai Vilmos sírjánál pedig koszorút helyez el, és emlékbeszédet mond.[277]

Ezeken túl igen nehezen rekonstruálható Csikesz egyházdiplomáciai tevékenysége, s inkább egy egyháztörténeti kutatás tárgyát képzi. De azt meg lehet állapítani, hogy tisztségeiből adódó kötelezettségeinek mindig eleget tesz, és szerteágazó kapcsolatrendszerén keresztül is egyháza javát szolgálja. Sok külföldi tanárral és oktatási intézménnyel is szoros kapcsolatban áll, és ennek köszönhetően egy egész sereg teológus jut külföldi ösztöndíjhoz.[278]

Belülről és mélyen ismeri a külföldi egyházak helyzetét. Ezt is saját egyháza javára használja fel. Így tarthat például előadást 1933-ban *Égető protestáns világproblémák* címmel a budapesti református egyházmegye presbiteri konferenciáján.[279] Sőt így épülnek be tapasztalatai teológiai kurzusaiba is. De az sem véletlen, hogy külföldi kapcsolatai révén utolsó irodalmi alkotása, a Siegmund-Schultze szerkesztette *Zürichi Ekklesia* című sorozat V. füzete 25. számának írt cikke *A magyar református egyház gyülekezeti munkája* címmel.[280]

Nem kimondottan egyházdiplomáciai, hanem inkább tanulmányi jellegű 1929-es Szentföldi utazása, mely során Izraelen kívül Egyiptom és Kis-Ázsia egyes helyeit is végiglátogatja. Az ismeretszerzésen túl ezzel az is célja, hogy a lelkészi karnak egy nagyobb szabású tanulmányutat készítsen elő.[281]

---

[272] Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép, elhangzott Zürichben 1931. okt. 10-én, TtREL I.26.1. 1.
[273] Csikesz Sándor: Úti jegyzetek a protestáns világkonferenciáról, 1932, TtREL I.26.1.
[274] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[275] Csikesz Sándor a Protestantische Rundschau, 1934. okt.-i számának ismertetése TtREL I.26.1. 13.
[276] Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934. júliusában, TtREL I.26.1.
[277] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5. és Csikesz Sándor: Óraniai Vilmos emlékezete, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934. júliusában, TtREL I.26.1.
[278] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944.15.
[279] Csikesz Sándor: Égető protestáns világproblémák , in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Debrecen, szerk. Módis László, 1941. 99.
[280] Csikesz Sándor: A magyar református egyház gyülekezeti munkája, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5., Debrecen, 1943. 145.
[281] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 6.

2.5.5. A református sajtó ügye

Csikesz véleménye szerint hihetetlenül szegényes a magyar teológiai irodalom, pedig bármit ki lehetne rentábilisen adatni, ha volna rá legalább 300 előfizető.[282] Sőt több soron is hangsúlyozza, hogy jegyzőkönyvek tömegei helyett az egyháznak végre komoly teológiai irodalmat kellene kiadnia.[283] Miután az ORLE 1924. évi pápai konferenciáján többen is sürgetik Csikesszel együtt egy tudományos lap indítását, ő mint főtitkár áll a kezdeményezés élére. Bár az elindulás is nehézkes, hiszen csak 63 lelkész fizet elő két évre, annak ellenére, hogy ezt 200-an ígérik, és legalább 400 előfizető kellene, 1925-ben mégis elindul a *Theologiai Szemle,* Csikesz szerkesztésében.[284] A szerkesztésért Csikesz tiszteletdíjat soha nem vett fel, sőt számtalanszor sajátjából fedezte a költségeket, amikor anyagiak hiányában a lap sorsa veszélybe került a lelkészi kar közönye miatt.[285] Maga a lap léte is garantálta a tudományos igényességű teológiai írások megjelenésének lehetőségét. Csikesz azonban a kiadványban lévő lehetőségeket motivációs céllal is felhasználja. Így a lapban pályatételeket ír ki teológusoknak *A magyar református gyülekezeti énekgyűjtemények és énekes könyvek részletes bibliographiája, genetikus története és bírálatos ismertetése a reformációtól napjainkig*, lelkészeknek pedig *Valamely egységes egyházvidék tudományos leírása, jellemzése, különösen egyházi, erkölcsi és kulturális életének valláslélektani megvilágítása által* címmel. Csikesz céljai között szerepel, hogy Teológiai Versenyvizsgálatot rendezzen, melyen összemérhetik tudásukat a szakemberek.[286] Csikesz szerette volna európai színvonalúvá emelni a lapot, a megjelent cikkek recenziójának idegen nyelvű megjelentetésével egy-egy évfolyam végén. Ezzel kívánta bekapcsolni egyházát az európai teológia vérkeringésébe, illetve külföldi folyóiratok cserepéldányait beszerezni.[287]

Csikesz szerkesztője a *Theológiai Tanulmányok*nak is, mely hatvanháromszor lát napvilágot. A kiadvány keretében tanítványainak számos dolgozata jelenik meg, melyek hátterében egyértelműen ott van Csikesz témavezetői hatása. Ezen túl már 1929-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy égető nagy szükség volna a presbiterek lapjára is.[288] Így nem véletlen, hogy ott találjuk majd a *Magyar Presbiter* munkatársai között is.

---

[282] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? 136.
[283] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékknyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 59.
[284] Csikesz Sándor: Beköszöntő, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 2.
[285] Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd 3.
[286] Pályatételek, Theologiai Szemle, 1930. Pünkösd, 558–559.
[287] Csikesz Sándor: Beköszöntő, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 5.
[288] Csikesz Sándor: A magyar református egyház sajgó sebei és kívánságai, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. Szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 95.

Ezen túl választmányi tagja a Magyar Protestáns Sajtószövetségnek is.[289] Létrehozza a Tiszántúli Egyházkerület Sajtóalapját. Összegyűjti az Országos Református Könyvkiadó Alapot (ORLE Könyvkiadó Alap) és megjelenteti ennek keretében a *Bibliai Lexikon*t, az *Arany Hárfá*t, Lencz Géza *Máté evangéliumának magyarázatá*t, és a *Furor Bestiae*t. [290]

Ötletekben pedig a kiadványozás tekintetében is kifogyhatatlan. Felveti például, hogy Ravasz prédikációit angol nyelven is jelentessék meg egy szemelvényes kötetben.[291]

2.5.6. Országos Református Lelkészegyesület

A kilencszáztízes évek kezdetétől mint titkár, később mint ügyvezető és alelnök vesz részt Csikesz az Országos Református Lelkész Egyesület munkájában.

Nemcsak előadásaival gazdagítja a szervezet együttléteit, hanem szervezőkészségét is szolgálatba állítva 1922-től szervezi az az ORLE közgyűléseit és konferenciáit. 1922-ben Debrecenben, 1923-ban Sárospatakon, 1924-ben Pápán, 1925-ben Kecskeméten, 1926-ban Hajdúböszörményben, 1927-ben Budapesten, 1928-ban Hódmezővásárhelyen, 1929-ben Miskolcon, 1930-ban Balatonalmádi-Polgárdiban, 1931-ben Debrecenben, 1932-ben Karcagon, 1933-ben Nagykőrösön, 1934-ben Budapesten tartják ezeket Csikesz aktív szervező munkájának köszönhetően.[292] Sőt belülről alakítja, formálja a szervezet működését, és a támadásokkal szemben is védi igazát. Amikor Kiss Ferenc bírálja az ORLE és benne Csikesz munkáját, irányszabását, így válaszol: „Az Orle jövőjét pedig nem az elfáradt öregek, sem nem a lankadó öregedők, hanem az ifjú és életerős lelkészi kar fogja megszabni…”[293]

2.5.7. A presbitériumok életének megszervezése

Csikesz kulcskérdésnek tekinti a presbitériumok ügyét. Gyakran hivatkozik arra, hogy a kálvinizmus odaállítja a pásztorok rendje mellé a presbiterek, tanítók, diakónusok rendjét is.[294] A presbiterkérdésre a református egyház Achilles-sarkaként tekint, pedig sok esetben rajtuk mint a gyülekezetek csapattisztjein múlna a diadal, s nem a lelkészeken, akik csak a vezérkari tiszt szerepét töltik be. Éles kritikával szól a presbiterekről, hisz hiányzik belőlük az áldozatkészség, és a szocializmus hívei gyakran áldozatkészebbek, mint ők. Sokszor ad hangot Csikesz annak is, hogy a presbiterképzés kulcsfontosságú dolog lenne, amit már a vallásoktatásban kellene elkezdeni. De azért is szót emel, hogy nem Isten választottai közül

[289] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[290] Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd 3.
[291] Csikesz Sándor: Ravasz László legújabb kötetei, é.n. TtREL I.26.1. 6.
[292] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 2.
[293] Csikesz Sándor: Rövid válasz, 1936. augusztus 15. 260.
[294] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 9.

választ presbitereket egy-egy gyülekezet, hanem egészen idegen szempontok alapján. És ami ennél is tragikusabb, az az, hogy a presbitereket nem az Úr vezeti, hanem csak a lelkész.[295] Így az egyik legfontosabb egyházi feladatnak a presbitériumok megszervezését látja, hiszen: „Az egyháznak olyan fokozata a presbiterség, akinek a hűségén nagyon sok múlik, sokszor maga a diadal."[296] Csikesz rengeteget tesz azért, hogy ez így történjék. A témában megszülető írásain, előadásain túl hosszú éveken keresztül betölti az Országos Református Presbiteri Szövetség alelnöki tisztségét is.[297] A szövetség szervezése is az ő nevéhez köthető 1926-ban, majd éveken át az országos konferenciák, közgyűlések rendezése is (1925 Debrecen, 1927 Budapest, 1929 Miskolc, 1931 Debrecen, 1933 Nagykőrös).[298]

2.5.8. Tudományos munkásság

Csikesz korának egyik legképzettebb egyházi embere. Ugyanakkor tudományos munkásságának rekonstruálása nehézkes, mert az azt dokumentáló nyomtatott irodalomban csupán töredékek maradtak fenn utána, kész egész alig. A Csikesz Sándor Emlékkönyvek két kötete őrzi fennmaradt előadásainak és tanulmányainak javarészét. A *Theologiai Szemle* is közöl elmélkedéseket és egy-két tanulmányt tőle. Megjelenik néhány rövid írása is, melyek inkább az ismeretterjesztést szolgálják. A Magyar Pedagógiai Lexikon számára a következő szócikkeket írja: Heidelbergi Káté, Kálvineum, Konfirmáció, Tanfelügyelet (egyházi) a protestánsoknál.[299] Ismertet külföldi folyóiratot,[300] és beszámol a külföldi egyházak életének fontosabb eseményeiről.[301] Ezen túl munkásságának leglényege a Debreceni Kollégium Levéltárában őrzött töredékekből rekonstruálható.

Csikesz közel két évtizedes professzorsága alatt jegyzetet egyetlenegyszer sem ad ki, mert azon a nézeten van, hogy minden hallgatójának saját jegyzete legyen, és ne a mások fáradsága által létrejött kompendiumot használja „konzervként".[302] Munkásságának sokrétűsége és talán korai halála pedig abban akadályozza meg, hogy szaktárgyait egy nagy műben tárja a világ elé.[303]

A nyomtatott teológiai irodalomban való csikeszi „terméketlenség" összefüggésbe hozható a magyar tudós lelkész mindenkori helyzetével is. Nevezetesen azzal, hogy a

[295] Csikesz Sándor: A református társadalom megszervezése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 89.k.
[296] Csikesz Sándor: A református társadalom megszervezése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. Debrecen, 1941. 92.
[297] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[298] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 5.
[299] Magyar Pedagógiai Lexikon, szerk. Kemény Ferenc, Révai Irodalmi Intézet Kiadása, é.n.
[300] Csikesz Sándor: Bilychnis (folyóiratismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 359.kk.
[301] Csikesz Sándor: Mirbt Károly Theodor (megemlékezés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 382.
[302] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 16.
[303] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944. 16.

tehetséges emberre annyi terhet, hivatalt, tisztséget ró egyháza, hogy tehetsége ezek alatt fuldokolva nem nagyon tud kibontakozni, kiteljesedni. Jól szemlélteti a magyar lelkipásztor helyzetét az, hogy míg kortársa, Barth a „Bergli" -ben, a Svájci Alpok kedves békéjében készül a *Römerbrief* megírására, addig Csikesz a fronton szolgál, vagy gyülekezetében harcol.

Csikesz mégis tudományos felkészültsége okán lesz kisszámú publikációja ellenére is a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának honoris causa doktora 1934-ben,[304] és tagja a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságnak is.[305]

2.5.9. Kulturális szerepvállalás

Csikesznek már baranyai lelkipásztorkodása idején szembeötlő a kultúra iránti elkötelezettsége. Az irodalomban való jártasságáról pedig később így emlékezik Juhász Géza: „Nem ismerek egyetemi tanárt, aki átéltebben otthon lett volna mai irodalmunkban, mint ez az álomzugi elmaradott esperes formájú teológiai professzor."[306]

Kultúra iránti elkötelezettsége munkásságában is visszaköszön, hiszen tagja az Egyetemes Konvent Sajtó, Műemlék, Levéltári és Parókiális könyvtár Bizottságának.[307] Hasonlóképpen tagja a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgatóválasztmányának, valamint irodalmi, tudományos, és művészeti osztályának.[308]

Debreceni évei alatt a kollégium levéltárosaként is szolgál. Itt a levéltári anyagot csoportokba rendezi, polcokra helyezteti, és az anyag katalógusát is kinyomtatja.[309] Levéltárosi munkájába vág gyűjtőtevékenysége is. „Egyetlen könyvtárunk sem gyűjti szakszerűen a magyar református valláspedagógia, általában egyházi irodalmunk összes termékeit…. Hogy e téren mit lehet elérni céltudatos gyűjtéssel, annak bizonysága az a 200 példányt jóval meghaladó kátégyűjtemény, amelyet az utóbbi 2 év alatt sikerült az ország különböző részeiből sokszor egerek martalékának, vagy tűzhalálra szánt lim-lomból kimenteni."[310]

Az egyházművészet terén Csikesz nevéhez köthető az 1934-ben megrendezett Budapesti Országos Református Kiállítás, melynek nemcsak ötletgazdája, hanem főszervezője is. Ötévnyi szervezőmunka előzte meg ezt a rendezvényt, melyen az érdeklődők tárgyi emlékeken keresztül mélyebben is megismerhették egyházunk küldetését, egyházművészetét,

[304] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[305] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[306] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 3.
[307] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[308] Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 6.
[309] Csikesz Sándor: Jézusban van menedékünk, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 6.
[310] Csikesz Sándor bírálata Enyedi Andor „Magyar Református Kátéirodalom" című doktori disszertációjáról, 1928. TtREK R4162 3.

tanügyét, sajtóját. Csikesz egyébként a kiállítás szervezése közben veszíti el jó egészségi állapotát.[311]

Az egyházművészet iránti elkötelezettsége és hozzáértése vezet ahhoz, hogy a debreceni Kossuth utcai templom belső díszítésének református egyházművészeti szempontból való irányítására is őt kérik fel. Ebből egy előadás is születik.[312]

A kor nagy kultúraszervezője a II. világháború kirobbanása miatt sajnos nem tudja nagy tervét megvalósítani, tudniillik, hogy méltó keretek között ünnepeljék meg a Debreceni Kollégium 400 éves jubileumát. Pedig többször is tárgyal ez ügyben Hóman Bálint miniszterrel is,[313] sőt az ünnepség szervezésének számtalan dokumentuma maradt fenn.

2.5.10. Egyházpolitika és közéleti munkásság

Csikesz megkerülhetetlen közszereplője a két háború közötti egyházi életnek. Az egyházi közéletben oly módon lesz megismert és elismert, de gyakran támadott szereplő, hogy kezdetben Baltazár Dezső jobbkezeként is tevékenykedik. Az emlékezők szerint ha Baltazár nem ért rá valahová elmenni, akkor Csikeszt küldte maga helyett.[314] Csikesz rászolgál a bizalomra, és mindig püspöke mellé áll. Így keveredik 1926-ban komoly vitába Kovács J. Istvánnal, aki Baltazárt politikai múltjáért és vállalt szerepéért támadja. [315]

Csikesz számos tisztséget visel. Az ORTE díszelnökeként is tevékenykedik.[316] A Konventi Vallástanári Bizottság előadója,[317] sőt a Tiszántúli Egyházkerület tanácsbírájaként küzd elvi álláspontjainak gyakorlati komolyan vételéért.[318]

Emellett számtalan eseti megbízást kap, például a minisztérium kérésére ad szakvéleményt egy szektáról.[319]

Közéleti tevékenységének indítéka és alapja az a meggyőződés, melyet így fogalmaz meg: „Hiszem és vallom, hogy ezt az új honfoglalást, ezt az új magyarság megszervezését, ezt a legtősgyökeresebb Árpádtól szakadatlan folytonossággal élő magyarság megszervezését, csak a magyar református egyház tudja megvalósítani."[320] Európa jövőjének tekintetében „Csikesz

[311] Collegium Doctorum II.é.1sz.,184–185.
[312] Csikesz Sándor: A debreceni Kossuth utcai templom belső díszítése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 196.
[313] A Debreceni Református Kollégium Története, Budapest, 1988. 276.
[314] Csikesz Sándor: Megnyitó beszéd a Péterfiai utcai egyházrész leánykörének karácsonyi vásárán, elhangzott: Debrecen, 1933. dec. 2.-én, TtREL I.26.1. 1.
[315] Csikesz Sándor: Helyreigazító nyilatkozat, Lelkészegyesület, 1926. február 6.
[316] A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1939/40. 152.
[317] Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TiREK R 4122. 4.
[318] A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1939/40. 152.
[319] Csikesz Sándor: Szigorúan bizalmas vélemény a rákoscsabai „Őskeresztyén Gyülekezet hitelveiről és szertartásairól" a Vallás és Közoktatási minisztérium kérésére, 1925. TtREL I.26.1. 5.
[320] Csikesz Sándor: A református társadalom megszervezése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 93.

optimista. Bízik benne, hogy egy tartós erkölcsi megtisztulás megmenti Európát, s vele együtt Magyarországot."[321]

Direkt módon nem folytat politikai tevékenységet, bár néhány nyilatkozatából kitűnik politikai hitvallása is. „Forró kívánságunk Trianon revíziója."[322] – mondja. Vagy később a zsidókérdéssel kapcsolatban ezen az álláspontón van: „A mai zsidóság már abszolút keveredett más népekkel, ezeknek semmi köze a választott néphez.[323]

Mindemellett számtalan szociális, társadalmi, közéleti kérdésben nyilatkozik.

2.5.11. Meg nem valósult tervek

Tervei között szerepelt egy Református Akadémia létrehozása.[324] Debrecenbe Protestáns Bibliai Intézetet álmodott, hogy Róma és Jeruzsálem mellett legyen egy olyan intézet, ahol tudósok a Szentírással, annak eredeti szövegével foglalkoznak, s ahol minden bibliával kapcsolatos irodalom a rendelkezésre áll. Ez a terve részben Barth ellenállásán bukott meg.[325]

Budapestre református szállodát tervezett.[326] Mindemellett szerette volna megérni református kórházak alapítását a nagyvárosokban.[327] Sőt, álmai között szerepelt egy központi református múzeum és levéltár létrehozása,[328] víziói között pedig ott van egy református napilap terve is.[329]

2.6. Csikesz Sándor emberi arca

Csikesz emberi vonásai integrálják azokat az elemeket, amelyek majd megjelennek lelkipásztori eszményképének hátterében. Pontosabban lelkipásztori eszményképének elemei épülnek be saját életébe is.

Megosztó személyiség volt, közömbösen nem lehetett elmenni mellette. Kodolányi János meleg szeretettel ír atyai barátjának biztonságot és nyugalmat sugárzó jelleméről, de nem

[321] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 650.
[322] Csikesz Sándor: A magyar református egyház sajgó sebei és kívánságai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 98.
[323] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I.félév TtREK R4114/8 15.
[324] Módis László: Kállai Albert Magyar nyelvű unikum műve 1599-ből, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 19. Budapest, 1958. 83.
[325] Sándor Endre: Példaképeink – D. Csikesz Sándor (kézirat) 6.
[326] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 142.
[327] Csikesz Sándor: A budapesti presbitériumok és presbiterek az ország presbitereinek élén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 126.
[328] Csikesz Sándor: Theologiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 162.
[329] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 166.

rejti el ellentmondást nem tűrő, akaratos személyiségét sem.[330] Egybecseng ez más visszaemlékezőkkel, akik szintén a vasakaratot és a tekintélyt emlegetik.[331] Gyülekezetében a legtöbben elismeréssel fűszerezett félelem érzésével gondoltak rá, sejtegetve szeretetét, de nem értve őt.[332] Kemény jelleme másokat is kordában tartott, munkára ösztönzött."[333] Hajthatatlansága és hajlíthatatlansága természetesen konfliktusok sokaságát hozza életébe, akár egyházi elöljáróival szemben is.[334] Hibáit, mulasztásait ugyanakkor kész mindenkor elismerni.[335] Példamutató az az önfegyelem, ami jellemzi, hisz: „minden energiáját a tudomány és a lelkészkedés, tehát az önnevelés és a köz nevelése emészti föl".[336] A hitéből is fakadó önfegyelem annak az óriási teherbírásnak a kulcsa, ami munkásságát mindvégig meghatározza. „Magától mindig rengeteget követelt, másoktól is annyit, hogy a gyengébb lelkűek összeroskadtak alatta. Félelmetes tudásánál csak a hite volt félelmetesebb. Egyiktől a tudatlanok rettegtek, másiktól a kicsinyhitűek."[337] Csikesz ízig-vérig magyar volt, és mint ilyen, azonosult övéivel. „Ő maga volt a népi Magyarország, egy személyben, testben-lélekben…"[338] Egyfajta zárkózottság is jellemezte. „Az énjét mindig személyes hallgatásba rejtette. Magáról és munkájáról nem szívesen beszélt."[339]

Csikeszt nem tisztesnek mondható jövedelme, hanem keresztyénsége tette nagyvonalúvá és bölcs sáfárrá.[340] Mindenkin úgy segít, ahogy a helyzet kívánja, és a legkevésbé sem anyagias.[341] Magáért nem, de másokért viszont anyagi téren is kész harcba szállni.[342] A szigorú jellem zordságát szarkasztikus humor töri meg számos anekdota szerint.[343]

Csikesz egész életében meglehetősen puritán életet él. Szép és korszerű, de minden luxust nélkülöz a kiscsányoszrói parókiája, de még a Debrecenben építésre váró házának tervei is a funkcionalitás előnyben részesítéséről beszélnek az esztétikum és az esetleges hivalkodás rovására. Hasonlóan puritán, egyszerű öltözködése is.[344] Emlékezők szerint soha nem ivott alkoholt.[345] Puritán önmegtartóztató életmódjának egyhangúságát csak az töri meg, hogy igen nagy szerepet játszanak életében a kulináris élvezetek.[346]

---

[330] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 515.
[331] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798. 49.
[332] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 49.
[333] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 523.
[334] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 69–70.
[335] Ferencz Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 69.
[336] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 523.
[337] Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TiREK R 2403 2.
[338] Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TiREK R 2403 3.
[339] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 69.
[340] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 321–322.
[341] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 289.
[342] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 65.
[343] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 98.
[344] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 71.
[345] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.8.
[346] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 97.

Családi élete is sokat elárul. Nőtlenségének okát már fentebb megismertük, amiről ő érthető okokból nem szívesen beszélt. A kérdésre, hogy miért nem nősül meg, hisz a kiscsányi pap kapna feleséget, humorral válaszol: „A kiscsányi pap kapna, de Csikesz Sándor nem, mert én azt restelleném elvenni, aki énhozzám nem restellene feleségül jönni…”[347] Mindennek ellenére azt látjuk, hogy bár „családtalanul élt, de óriási családot teremtett maga körül. E nagy családban, amely az egész országra kiterjesztette ágait, az egykori szaporcai tanító fia pátriarchaként ült.”[348] Háztartásába magához veszi támogatásra szoruló rokonait.[349] Felvállalja a rokon gyermekek taníttatásának gondját is.[350]

Csikesz parókiája élettel teli. Sokan látogatnak hozzá, és kiterjedt baráti kapcsolatokkal bír.[351] Házának gazdag, eseménydús társasági pezsgéséről beszélnek naplójegyzetei is.[352] Otthonának társasági összejövetelei mindig minőségi beszélgetésekkel telhetnek, hiszen nem szívleli az üres fecsegést. Méltán háborog naplójában egy szaporcai vizitációval kapcsolatban, hogy ott „az ebéd és egész nap folyamán majdnem mindig a dohányról van szó. Nem sikerül szellemibb térre vinni a társalgást.”[353] Azzal együtt, hogy otthonában a vidámság légköre uralkodik,[354] minden összejövetel bizonyos tekintetben egyfajta lelkigondozói atmoszférát is teremt.[355]

Csikesz nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a lelkipásztor élete minden téren fegyelmezett élet legyen, aminek elősegítője a sport. Kodolányi jegyzi fel azt is, hogy Csikesz reggelente súlyzókat emelgetett, nyilván a jó kondíció érdekében.[356]

Az önfeláldozó kitartásnak abban állít szép példát, hogy amikor az általa 1925-ben elindított *Theologiai Szemle* belefullad a lelkipásztori kar közönyébe, akkor ő a saját professzori fizetéséből adja ki.[357]

Az abszolút lelkiismeretessége még a halálos ágyán is megmutatkozott. Nem hagyta nyugodni, hogy valaki egy kölcsönadott régi Bibliát követelt rajta.[358]

Csikesz őszinte ember volt. Szavának „igen!”-jére építeni lehetett, „nem!”-je pedig leginkább védő és nevelő hatású figyelmeztetés.[359]

Csikesz emberi arcának felvázolásakor fontos megemlíteni azt az atya-fiúi viszonyt, ami Kodolányi Jánost, a 20. századi irodalom egyik nagy alakját Csikeszhez fűzte. Barátságuk

[347] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 97.
[348] Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TiREK R 2403 2.
[349] Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.6.
[350] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 321.
[351] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 93.
[352] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 305.
[353] Csikesz Sándor Lelkipásztori Naplója, 283.
[354] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 93.
[355] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó 1965. 520–521.
[356] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, 1965. 517.
[357] Sándor Endre: Jézusban van menedékünk, Kálvin Kiadó, 1995. 5.
[358] Sándor Endre: Jézusban van menedékünk, Kálvin Kiadó, 1995. 6.
[359] Incze Gábor: Csikesz Sándor, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 2. Debrecen 1941. 6.

kezdetéről így emlékezik Kodolányi: „Egy véletlen ötlet küldött, hogy menjek a szomszéd faluba, s látogassam meg a református papot. Az a református pap azóta minden nap meglátogat engem."[360] Később így folytatja: „Volt-e döntő fordulata életemnek, amelyen ott ne állott volna Csikesz Sándor?"[361] Sok tekintetben az életét köszönheti a lelkipásztornak a művész. Egy alkalommal a pesti hónaposszobában a már öngyilkosságot fontolgató írót ezer korona fogadta egy levélke kíséretében: „Kedves Jani öcsém, kerestelek, de hiába. Isten áldását kéri rátok Sándor Bátyád."[362]

A visszaemlékező szerint „Élete utolsó éveiben kissé szkeptikussá vált… A magyar protestantizmusban sok engedékenységet, kompromisszumra való hajlamot, az uralkodó osztályokhoz és érdekekhez való alkalmazkodást és beteges hiúságot tapasztalt."[363]

Az utolsó évei a szolgálatban való elégésről szólnak. 1936-ban már kórházból érkezik a Budapesti Református Egyházmegye valláspedagógiai konferenciájára, s erőtelen hangja miatt szabadkozik előadása kezdetén.[364] Kecskeméti érettségi találkozóján 1939-ben már elmondja, hogy komoly beteg.[365] 1940-ben hal meg cukorbetegség és szívgyengeség következtében.[366]

2.7. Lelkipásztori eszménykép és életút összefüggései

„A lelkészi hivatás sem nélkülözi a személyes életpálya nehézségeit és problémáit."[367] Ugyanakkor az is kitűnik az előzőekből, hogy a személyes életút egyes szakaszai meghatározzák a lelkipásztori eszményképet.

Az életrajz gyermekkori és serdülőkori szakasza arra enged következtetni, hogy a szülői házban és gyermekkori környezetben megélt élmények gyökereivé válhatnak egy későbbi életpályának, hivatásnak is. A gyermekkorban és serdülőkorban szerzett élmények, sikerek, konfliktusok távolba hatnak, s választott hivatásában elkísérik az embert a lelkészi pályán is. A szakirodalom individuális motivációként is említi ezt a jelenséget, amely meghatározza a hivatásválasztást is.[368] Sőt a személyiség fejlődése nyomán kialakuló sajátos személyiségjegyek is jó esetben becsatornázódhatnak, s alapjai lehetnek egy karakteres lelkipásztori habitusnak. Csikesz esetében is ez történt. Lelkipásztori önazonossága, hitelessége abban is állt a későbbiek során, hogy erős és érett személyiségként soha nem érzett kényszert arra nézve, hogy személyiségétől idegen viselkedést azonosítson valamilyen ideális lelkészi magatartással. Az

[360] Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TiREK R 2403 2.
[361] Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TiREK R 2403 2.
[362] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 628.
[363] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 524.
[364] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 14.
[365] Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TiREK R 3798 77.
[366] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 524.
[367] Fabinyi Tamás: A pályakezdő lelkész, in: A közösségépítő lelkész, szerk. Szabó Lajos, Luther Kiadó, Budapest, 2010. 42.
[368] Hézser Gábor: A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 135.

egészséges lelkipásztori eszménykép egyik alapmotívuma, és ennek megfelelően a gyakorlati teológia egyik alapfeladata tehát abban áll, hogy segítse az egyéneket a meghatározó személyiségjegyeik megőrzésében. „Hogy mindenki a maga legtermészetesebb viselkedési formájában tanulja meg a lelkészi munka végzését."[369]

Vocatio és személyes spiritualitás, Krisztus ügye és a magyar ügy, reformátori teológia és gyülekezeti orientáció olyan sarokkövek, melyek szerint szépen és egységben épülhet fel a lelkipásztori eszménykép. Csikesz élettörténete arról győz meg, hogy a teológusévek a legdöntőbbek a lelkészi eszménykép mint identitásadó normatívum kialakulása szempontjából. Az előbb említett sarokpontok formálódásán túl a lelkipásztori eszménykép számos eleme forr ki a teológusévekben. Így tetten érhetőek a teológiai impulzusok messzemenő hatásai, megjelenik a szakmán belüli személyes orientáció, kialakul az elmélet és gyakorlat szimbiózisa, megszületik az igényességre való törekvés, szélesedik az ökumenikus és nemzetközi látótér, mélyül az egyháziasság és felekezeti elkötelezettség. Sőt számos formálódó pozitívum mellett a teológusévekben kialakul az a kritikai szemlélet is, mely egy adott kor lelkipásztori eszményképét nem veszi késznek és öröknek, hanem hibáiból okulva új utakat keres. Nem véletlen, hogy alig másfél évtized múltán Csikesz a lelkészképzés megújításának élharcosa lesz.[370] Élettörténete így arról tanúskodik, hogy ma is „át kell örökíteni azt, ami maradandó, s mernünk kell kitalálni, megteremteni az új lelkészképzést és az új lelkipásztor-képet".[371]

Csikesz segédlelkészségének ideje is döntő hatással van lelkipásztori eszményképére. Olyan tapasztalatokra tesz szert eközben, amelyek beépülnek gyakorlati teológiai látásába, és professzorsága idején élettel töltik majd meg a hatalmas lexikális tudás amúgy száraz rendszerét. A lelkipásztori életút döntően fontos állomása az, amikor a stúdiumok befejezése után a szolgálatba állás alkalmával úgy a hivatásban és tisztségben, mind a magánéltben történő események súlya, felelőssége és szabadsága az egyénre terhelődik. Az aktív lelkipásztori működésnek ez az első időszaka tovább formálja a lelkipásztori eszményképet. Ez összefüggésbe hozható az identitás alakulásával is. Mert bár a klasszikus pszichoanalízis szerint a serdülőkorral megszűnik gyakorlatilag a környezet személyiségalakító hatása, de ma már tudjuk, hogy az életesemények hatása egész életen át lényeges, s az identitás az ifjúkoron túl is formálódik.[372] Csikesz lelkipásztori eszményképe nemcsak a szakmai identitás tekintetében alakul segédlelkészsége időszakában, s fordul egyre erőteljesebben a markáns belmisszió irányába, hanem magánéleti krízise is befolyásolja későbbi véleményalkotását a lelkipásztor életéről. S vélelmezhetően a lelkigondozói szakirodalom meghatározásával élve: ezt a krízist

[369] Szabó Lajos: Quo Vadis, Teológiai képzés?, in: Mérlegen a lelkész, szerk. Szabó Lajos, Budapest, 2000. 26.
[370] Vasady Béla: A lelkészképzés reformja, Debrecen, 1940.
[371] Fekete Károly: A református lelkészképzés jövőképe, in: Mérlegen a lelkész, szerk. Szabó Lajos, Budapest, 2000., 74.
[372] Hézser Gábor: A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 73.

sikerül megfelelő módon integrálnia személyiségébe, s lesz az emberi érésének és személyisége további szilárdulásának eszközévé.[373]

Az ezután következő, önálló szolgálati helyen töltött évek érlelik ki igazán a gyülekezeti lelkésznek azt az eszményképét, amelyet Csikesz majd a katedráról ad tovább tanítványainak. Itt, ebben a helyzetben kezdi Csikesz azt a gyülekezetépítő munkát, amelynek tapasztalatai beépülnek teológiai látásába, és amelynek nagy irányvonalai képezik majd tulajdonképpen gyakorlati teológiájának a vázlatát, beleértve lelkipásztori eszményképét is. A falusi lelkipásztorként szerzett tapasztalatok miatt válik Csikesz gyakorlati teológiája a kiszikkadt akadémiai tudományoskodás helyett tanulságosan életes bölcsességgé. A lelkipásztori eszménykép kialakulása tekintetében az önálló szolgálat megkezdésével induló első bő évtized az, melynek elteltével a folyamatos érlelődés gyümölcseként megszületik a viszonylag stabil, szintetizált lelkészi énkép és eszménykép. Az önálló szolgálat kohójában egy sereg kérdéskör alapján olvad egységessé az a lelkészkép és lelkészeszmény, mely immáron egy életen keresztül kíséri az embert szolgálatában, meghatározva habitusát, attitűdjét úgy emberi, mint pásztori tekintetben is. Így, a „Mi a feladatom?" kérdés szerint kialakul a szolgálat különböző szegmensei közötti prioritások rendje. A „Ki vagyok én?" kérdés alapján hiteles összhangba kerülhet a lelkészszerep, s a személyes én. A „Meddig tart az én feladatom? Kik vannak rám bízva?" kérdéseket követve tisztázódik a gyülekezeti és felekezeti határokon, s szűk értelemben vett hitéleti határokon túlnyúló felelősség és szolgálatvállalás kérdése. A „Melyek az erősségeim és gyengeségeim?" kérdés őszinte megválaszolása szerint letisztulnak az egyéni képességek és készségek határai. A lelkipásztori élet alapkonfliktusainak (Istennel, önmagunkkal, családunkkal, gyülekezetünkkel, kollégáinkkal, elöljáróinkkal) megélésén, az ebből fakadó krízisek feldolgozásán s a tapasztalatok integrálásán keresztül alakul az a lelkészi eszménykép, amely immáron nemcsak normatív igazodási pont az adott személyre nézve, hanem mások számára is továbbadható. Axiómának tekinthető ebből fakadóan, hogy lelkészképet adni, lelkészt képezni csak az tud, aki maga is bejárta a lelkésszé válásnak ezt az útját, ahogyan tette ezt Csikesz Sándor is.

Csikesz debreceni időszaka az immáron „nagykorúvá" vált lelkipásztornak a képét tükrözi, aki munkálkodásában nem illúziókat kerget, hanem a realitások talaján állva ismeri fel feladatait, s küzd nemcsak az általa eszményinek tartott lelkipásztori modellhez igazodva, hanem a mindennapok kohójában kiforrott és gyakorlatban edződött lelkészi eszményt akarja céltudatosan, minden rendelkezésére álló eszközt felhasználva átadni, továbbadni. Az eddig elmondottak igazolják, hogy Csikesz nemcsak gyülekezeti munkájában, hanem egyház- és iskolaszervezői, professzori munkájában is megvalósította azt, amit eszményinek tartott. Az, hogy személye eszményivé vált-e, az igencsak vitatható, de az, hogy tevékenysége, lelkészi

[373] Pintér Tibor: Mentálhigéné, DRHE Szegedre Kihelyezett Vallástanári Tanszék Ethelbert Stauffer Teologiai Kutatóintézet, Szeged, 2004. 24.

attitűdje máig tartó módon iránymutató és példaértékű, az bizonyos. Csikesz imént tárgyalt debreceni időszakában érik meg, bontakozik ki az a lelkipásztori eszmény és minőség, melyet feltétlenül jellemez: az egyházat Isten Országával össze nem keverő elkötelezettség; az evangélium ügyét idegen oltáron feláldozni nem akaró missziói hév; a politikai protestantizmustól mentes, de mégis markáns kálvinizmus; a kultúrprotestantizmustól tartózkodó kulturáltság; a mobilitásban, szüntelen úton levésben lévő prófétai őrtállás; a lelkes és szentlelkes, ötletgazdag kreativitás; a reprezentációban ki nem fulladó közéleti szerepvállalás; az egyéni karrierszempontokat nélkülöző, önzetlen épülni és építeni akarás. Röviden, olyan sok összetevős és sokoldalú minőségi eszménykép testesül meg Csikesz munkásságában, melynek érdemes vertikális összefüggéseit is rendszerezve megvizsgálni a továbbiakban.

3. A LELKIPÁSZTORI ESZMÉNYKÉP ELEMEI CSIKESZ SÁNDOR GYAKORLATI TEOLÓGIÁJÁBAN

3.1. A lelkipásztori eszménykép személyes elemei

Alapvető teológiai axióma, hogy az egyházi élet középpontjában nem valamilyen gyülekezet, tisztségviselő, intézmény áll, hanem egy személy. Belőle kiindulva s ránézve történik minden, ami az egyházban történik. Ő az egyház létének alapja, küldetésének motiválója, jövőjének garanciája, abban a hatalom egyedüli gyakorlója. Ez a személy Krisztus. Ugyanakkor vitathatatlan tény az is, hogy Kálvinnal szólva Krisztus, mivel látható formában nem lakozik közöttünk, emberek szolgálatát állítja be, és azt úgy használja fel, ahogyan például a mester szerszámot használ a munkája elvégzésére.[374] Ez pedig természetesen hozza magával azt az elvi szinten bár megkérdőjelezhető, de empirikus szinten felfedezhető jelenséget, melyet a gyülekezeti élet lelkészfüggőségének nevezünk, s amely egy sereg probléma forrása. Evidens, hogy két dolog, a lelkipásztor személyes egzisztenciája és az evangélium ügye szervesen összetartoznak. Sőt, azért is együtt szemlélhető a két dolog, mert a mi kultúránkban tévesen bár, de az egyházat gyakran a lelkipásztorokkal azonosítják. Ugyanakkor gyülekezeteink válságának okai sok esetben mutatnak a lelkipásztorok életének sokrétű válságtünetei felé. Talán nincs más olyan hivatás, ahol az egyéni, személyes élet ilyen mértékben befolyásolná a tevékenységet. Hiszen jó esetben a *vita clerici* lehet *evangelium populi*, de a személyes egzisztencia minősége az üzenet kárára is válhat, akkor is, ha az üzenet és a küldött megkülönböztetendő is egymástól. A hitelesség ma igen divatos fogalma nem tévedhetetlenséget jelent, hanem a személyes élet olyan kritériumoknak való maximális megfelelését, melyek nemcsak a papság becsületét hivatottak helyreállítani, hanem Krisztus ügyét hivatottak szolgálni és diadalra vinni. Csikesz szavaival élve: „az igehirdetés életforma, s több mint prédikáció. Az igehirdetésnek is csak parányi része, ami föléje emelkedik a szószéki igehirdetésben az élet Balatonjának."[375] Melyek hát ezek az eszményi kritériumok, a lelkipásztori eszménykép személyes elemei?

3.1.1. A lelkipásztor spiritualitása

„A keresztyén szóhasználatban a spiritualitás azokra az alapvető értékekre, életstílusa és életgyakorlatra utal, melyben megjelenik az istenkép, az emberi önazonosság és az anyagi világ, mint az emberi változás kontextusa."[376] – definiálja a lehető legnagyobb

[374] Kálvin János: Institutio, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014. II. kötet, 183.
[375] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in.: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 46.
[376] Sheldrake, Philip: A spiritualitás rövid története, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2008, 14.

összefüggéseiben Sheldrake a spiritualitást, mely a lelkészre vonatkoztatva immáron nem személyes ügy, nem magánügy, hanem gyülekezeti üggyé, egyházi üggyé lesz.

Csikesz lelkészi spiritualitással kapcsolatos véleménye nemcsak teológiai stúdiumok nyomán alakul, hanem negatív és pozitív tapasztalatok hátterével érik a lelkipásztori eszménykép integráns részévé. Egyfelől végtelenül bántja az a lelki sivárság, ami egyházát jellemzi, és kárhoztatja az egyházat puszta organizációnak tekintő szemléletet, valamint annak megnyilvánulásait. Javasolja például, hogy a közgyűlések istentisztelettel kezdődjenek, amit sok kortársa elutasít.[377] A lelki sivárság minden megnyilvánulását kritika tárgyává teszi, s vezeti vissza a legelemibb kegyesség hiányára. Másfelől már gyermekkorában találkozik a mély egyéni kegyesség példáival.[378] Joggal vallja számos helyen, hogy például lenni és szolgálatban állni nem tud más, csak „az Isten Lelke által kézbevett ember".[379]

Az újjászületés követelménye előfeltétele a lelkipásztorságnak, hiszen a lelkész életében a teológia nem lehet csupán tudomány, hanem annak személyes életélménnyé kell válnia. Először a léleknek kell újjászületnie, s csak így válhat az ember igazán lelkipásztorrá, teológussá. Akit személyes egzisztenciájában nem érintett meg soha, illetve akit nem érint meg újra és újra az evangélium, az nem fog tudni evangéliumot hirdetni.[380] A megtérés és újjászületés szükségességét tudományos alapokon is követeli az amerikai James és Stark kutatásaira hivatkozva, akik a megtérés eseményét nagy keresztény személyek élettörténeti összefüggéseiben vizsgálták, kimutatva, hogy azok többnyire serdülőként jutottak hitre.[381] Csikesz a serdülőkori megtérést előtérbe helyező álláspontja korszerűtlen, különösen Piaget, Kohlberg és Fowler után, de abban igaza van, hogy prófétai keménységgel követeli a megtérés befejezett, megtörtént voltát: „A református lelkipásztor, akinek a Szentlélek nem szülőanyja, repkény és fagyöngy az anyaszentegyház testén. Együtt zöldell vele és beleolvad az anyaszentegyház megújuló testébe, de semmi életközössége nincs vele, csak az az egy, hogy belebocsátja gyökereit, és elszívja az anyaszentegyház életerejét."[382] Véleménye helytálló, normatív szempont, még akkor is, ha a megtérést mint a lelkipásztori élet alapkövetelményének meglétét igazából nehezen lehet legitim módon és megnyugtatóan vizsgálni, s így – ahogy mindig is – csupán a „gyümölcseiről ismeritek meg őket" támpont marad. Csikesz a hitre jutás alapkövetelményét nemcsak a lelkészektől várja el, hanem kiterjeszti minden egyházi

[377] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. 646.
[378] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Szerk. Módis László, Debrecen 1941. 10.
[379] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 21.
[380] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 46.
[381] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 14.
[382] Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 134.

munkásra.[383] Teszi ezt joggal, hiszen ha teológiai gyökerekre akarjuk visszavezetni egyházi iskoláink, intézményeink, akár gyülekezeteink nyomorúságait, akkor a gyökereknél az újjászületés hiányával is találkozunk, a munkatársi kar tekintetében is. Az újjászületésnek mint a keresztyén élet kritériumának, de különösen a lelkipásztorkodás alapfeltételének Ordo Salutisba illeszkedő teológiai jelentőségét és pragmatikus leírását Csikesz prédikációi tükrözik leginkább.[384]

Az elhívás mint alapkövetelmény szintén integráns része Csikesz lelkészeszményének. A keresztyén élet az újjászületéssel, a lelkipásztori szolgálat pedig az elhívással kezdődik el. E nélkül szakmát gyakorolni, „nagytiszteletűsködni", évtizedekig túlélni lehet, de Krisztus ügyét szolgálni aligha. Csikesz mindvégig az elhívásalapú elkötelezettséget várja el kollégáitól és később diákjaitól is. Különös tekintettel a *vocatio interná*ra. Az újjászületés követelménye nem a lelkipásztorság kritériuma, hanem már a teológuslété is, ami az elhívásban válik egyedivé. Egy legátusokat kibocsátó prédikációjában keményen kérdez rá erre: „Kaptatok-e ti megbízást attól, akinek nevében mentek, az Úr Jézus Krisztustól, a mi Urunktól?"[385] Az elhívás kritériumának problémakörét napjainkban tovább árnyalja, hogy a lelkipásztori pályát választók esetében gyakran összemosódik a hitre jutás és az elhívás eseménye. A kettő közti disztingválás pedig egy sereg kudarctól óvhatna meg lelkipásztorokat és gyülekezeteket. A *vocatio externá*nak, ami Krisztus gyülekezetének hitelesítő pecsétje az ordináció rendje szerint, rendelkeznie kell azokkal az objektív háttéreszközökkel és módszerekkel, amelyek szerint az újjászületés követelménye nem számon kérhető, de az elhívottság ténye megállapítható és értékelhető.

Az egyéni istentiszteletre is kritériumként tekint Csikesz lelkipásztori eszményképében. „Amikor imádkozás után belemélyedek a textusba, az egyéni istentisztelet. Minden közistentiszteletet egyéni istentiszteletnek kell megelőznie, mert a közistentisztelet csak így éri el célját."[386] A lelkész egyéni istentisztelete nem az igehirdetésre való készülés, hanem előfeltétele annak. Bár nincs éles határvonal személyes hitélet és „szolgálati hitélet" között, s a kettő integráns egészet alkot, mégis az egyéni istentisztelet a lelkipásztor „mindennapi rapportja, a legfőbb Király előtt".[387] A személyes érintettségnek, illetve az érintettség megtartásának a garanciája a lelkipásztor rendszeres igeélete és imaélete.[388] Csikeszi szemléletességgel megfogalmazva: „Olyanok a prédikátorok, mint a fák. Aki nem növekszik lelkileg, egyre korhatagabb lesz, rossz és avult nézetek fognak tanyát ütni benne."[389] Egyik

[383] Sándor Endre: Jézusban van menedékünk, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 125.
[384] Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 52.
[385] Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 126.
[386] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 67.
[387] Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 28.
[388] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 53.
[389] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 9.

előadásában odáig is elmegy, hogy kimondja: „Legalább egy évtizedes ige és imaélet kell annak, aki munkás akar lenni az Úr szőllőjében."[390] Ez utóbbi relevanciáját azon teológusok bukdácsolása húzza alá, akik friss lelkesedéssel ugyan, de hitbeli tapasztalatok hiányában mennek teológiára vagy állnak szolgálatba.

Az egyéni istentiszteletnek két fő eleme van: igeélet és imaélet. Olyannyira hangsúlyossá válik ez előadásaiban és írásaiban, s olyan erőteljesen hivatkozik az ige jelentőségére, hogy Barth teológiájának megszületése előtt szinte már egy ún. „ige"-teológus áll előttünk Csikesz személyében. Mindent innen indít, és mindent ide vezet vissza. Az egész szolgálat alfája és ómegája az ige, s az, ahogy azzal a lelkipásztor személyesen találkozik. Az ige egyedül alkalmas a lélek táplálására, mert ereje, autoritása, hatalma van. Autoritása abban áll, hogy kezdeményező ereje és teremtő ereje van az Atyától. Tápláló és regeneráló ereje a Fiútól. Nemző és újjászülő ereje pedig a Szentlélektől, s ennek okán lesz a református lelkipásztor számára az „az igeolvasás és imádság Istennel való szabad társalgássá".[391] S a rendszeres igeolvasás által lesz az objektív ige szubjektívvá.[392] Az igeéletnek sajátos módszertana van, amit Csikesz gyakorlati módon ismertet előadásaiban. Az igeolvasás egyik módszere a behelyettesítő módszer, amikor behelyettesíti magát az olvasó a textus szereplőiek helyébe.[393] A másik út az ige saját életére való alkalmazása kérdések alapján.[394]

Csikesz megpróbálja leírni a leírhatatlant, az igével való élés egész folyamatát és következményeit részekre, elemekre bontva, mely így körvonalazódik:[395] Isten igéjét hallja az ember, és valami megszületik benne. Aztán megérti, majd magára érti. Ezzel együtt aláveti magát neki. Megerősödik általa. Boldoggá lesz az ember általa, és bizonyságot is tesz róla. Felelősség ébred az emberben mások iránt, és így nekik is szolgál az igével. Azaz Isten országát építi.

Csikesz annyira fontosnak érzi az igeéletet a lelkészi spiritualitás tekintetében, hogy egy sereg praktikus tanácsot is ad az egyéni csendességre vonatkozóan. Eszerint: az eredeti szöveget meghatározott program alapján kora reggel legjobb tanulmányozni,[396] hiszen „az a református pap breviáriuma".[397] Érdemes az olvasott textusokból aláhúzni részeket, és azokat

[390] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 15.
[391] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 26.
[392] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 7.
[393] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 27.
[394] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 29.
[395] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 8.
[396] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 11.
[397] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 5.

jegyzetekkel kiegészíteni. Így lehet a biblia a lelkipásztor lelki naplójává is,[398] és a mással történő igeolvasást is javasolja.[399]

Csikesz meggyőződése, hogy „nincs joga senkinek másra érteni az igét, amíg magára nem értette előbb".[400] Ebben nemcsak a hitelesség titka foglaltatik össze, hanem ott van az is, hogy lelkipásztori egzisztenciában integrálódhat az egyéni kegyesség és a szolgálat.

Az igeélet természetszerű kerete az imaélet. Csikesz azt vallja, hogy a lelkipásztornak is megvan a hét imaideje.[401] Nyilván majd egy évszázad távlatából, a mai életstílus, felgyorsult világ felől nézve életszerűtlennek tűnhetnek sorai. Mindazonáltal egy olyan hozzáállást tükröznek, amelyre ma is lehetőségük van törekedni a lelkipásztoroknak. Hiszen a csak imádkozó élet Isten csúfolása, a csak munkálkodó pedig Isten gyalázása. S ha valami, akkor napjainkban leginkább az utóbbi fenyegeti a lelkipásztort. Pedig a pásztori munka elengedhetetlen eleme, hogy legalább annyit beszéljünk gyülekezetünkről Istennek, mint amennyit Istenről beszélünk a gyülekezetünknek.

Így érkezünk el az igeélet és a készülés összefüggéseiig. Az egyéni igeéleten múlik, s abban dől el az igehirdetés, illetve az arra való készülés dolga is. Legalábbis a textus megtalálása mindenképpen. Mert míg a római katolikus Istent az ostyában látja, a református lelkipásztor az igében. Imádságban könyörgő keresés a textus megtalálásának a legbiztosabb útja. Isten a többi közé rejti a nekünk szánt igét, így a textus megtalálása rendszeres igeolvasáson múlik, vallja Csikesz.[402] S pont az igeélet hozza a textus átélésének jeleit, amennyiben az változtat az emberen.[403] Az, ami az igehirdetésben történik, az egyéni igeéletben gyökeredzik.[404] Javasolja diákjainak, hogy „[m]ár theológus korban jó abból a szempontból olvasni a Bibliát, hogy egyes igéken elmélkedve arra gondoljunk, hogy mit tudnánk erről mondani jövendő gyülekezeteinknek".[405]

Az egyéni istentisztelet következményei tettenérhetőek a lelkipásztor szolgálatában, leginkább igehirdetésében.[406] Mert „az igehirdetés nem épülhet fel kívülről összehordott matériából, hanem csak belülről".[407] Így érkezik el Csikesz a prédikáció egyik definíciójáig is: „A keresztyén igehirdetés nem akar más lenni, mint ez a kettő: az igehirdető személyes hitének

[398] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28. I. félév, TtREK R3551 22.
[399] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 30.
[400] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 26.
[401] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 9.
[402] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 58.
[403] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 59.
[404] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 59.
[405] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28. I. félév, TtREK R3551 17.
[406] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 79.
[407] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 3.

megnyilvánulása és a hit számára megnyerés."[408] Csikesz itt is a végletekig megy el, s átlép egy határt, hisz úgy fogalmaz, hogy „csak személyes hit tud személyes hitet teremteni, s ez nem olyan, mint a tekintélyhit, megszokáshit, romantikus hit".[409] Mondanivalója karakteres, de óvatossággal és alázattal kezelendő, hisz a hit ajándék, s nem az igehirdető teremti azt, bár az ő személyes hite előfeltétele a jó igehirdetésnek. A már említett csikeszi gondolat pedig, hogy az igeolvasás és imádság nekünk Istennel való szabad társalgás, így válik az igehirdetés eseményében a modern empirikus homiletika által felismert ténnyé, hogy az igehirdetés beszélgetés immáron az igehallgatókkal az életükről. De nem a lelkipásztor beszélgetése, hanem az igéé!

Az egyéni istentisztelet következménye a hitelesség is. Csikeszi axióma, hogy a Krisztussal való egyesülés forró élményének kell áthatnia az igehirdetőt.[410] Ennek ténye pedig meglátszik, testet ölt, átüt az igehirdetés eseményében, s eljut az igehallgatókig. Ellenkező esetben „a gyülekezet valami finom érzékkel megérzi, ha a lelkész nem lélekből beszél".[411] Magyarán az igehirdető és igehirdetés hitelessége abszolút az egyéni istentiszteleten áll vagy bukik.

Végezetül az egyéni istentisztelet következménye és nagy eredménye az, ami „rendelkezésre állásként" fogalmazható meg. Nemcsak az igehirdetés tekintetében, hanem az egész lelkipásztori egzisztencia vonatkozásában. „Nem mi rendelkezünk az igével, hanem az ige velünk."[412] – mondja Csikesz. Ebben a golatban summázódik a lelkipásztori eszménykép spiritualitással kapcsolatos megannyi vonatkozása.

3.1.2. A lelkipásztor felkészültsége

Csikesz lelkipásztori eszményképének kulcsfontosságú eleme a lelkész felkészültsége. Alapkoncepciója összecseng azzal a kálvini gondolattal, melyet a reformátor az egyházi tisztségviselőkkel kapcsolatban úgy fogalmaz meg, hogy azok fel vannak-e szerelkezve a feladatuk ellátásához szükséges eszközökkel?[413] Ez visszaköszön a mai megállapításban is: „Az Isten igéje előtti meghajlás kezdete az, hogy igényes vagyok a felkészülésben."[414]

A felkészültség gyökerei a gyermekszobáig nyúlnak vissza, de sorsdöntő módon ez a kérdés a lelkészképzésben eltöltött időszak alatt lép be a lelkipásztor életébe. Csikesz nem azt

[408] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 5.
[409] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 9.
[410] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 33.
[411] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 10.
[412] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 45.
[413] Kálvin János: Institutio, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014. II. kötet, 191.
[414] Fekete Károly: A református lelkészképzés jövője, in: Mérlegen a lelkész, szerk. Szabó Lajos, Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000. 74.

várja el a lelkészképző intézetektől, hogy szeretetszolgálati intézményként működve sokszor nagyban sérült életeket próbáljanak gyógyítgatni, hogy a kikerülő lelkész, ha használni nem tud, legalább ártani ne ártson, hanem, ezzel ellentétben, azt a ma is elvárható minimumot határozza meg, hogy azok értelmes embereket, értelmes módon, értelmes szolgálatra készítsenek fel. Ezért radikális, ám célravezető javaslattal él: „Meg lehetne a sűrű sorokat ritkítani... Egyik ilyen, hogy az ide nem való elemet eltávolítsák, már az első évről. Az alapvizsgánál feltétlenül, a harmadévről bizonyosan, és ha nem lehet másként, hát a negyedévről, de feltétlenül el kell távolítani azt, aki nem tud beilleszkedni, vagy aki csak egy külső drillre, dresszre, mimikrivel tudott beilleszkedni a legszentebb szolgálatra."[415] Nyilván ez a gondolat nem csupán spirituális és fegyelmi, hanem a felkészültségi szint tekintetében is határhúzásra szólítja az illetékeseket. Hiszen egy lelkipásztori eszményképhez igazított képzés magában hordozza a lelkipásztori eszményképhez tartozó felkészültség követelményét.

Ennek első kritériuma az a magasszintű *műveltség,* mely a szoros értelemben vett szakmai felkészültségen túl kiterjed az általánosan értett kultúrára, mindennapi tájékozottságra is. Csikesz keményen fogalmazva beszél korának lelkipásztori karáról, ebből a szemponból kipellengérezve műveletlenségét.[416] Pedig az ő idejében még a közvélemény tudós prédikátorokról beszélt, s a lelkipásztor „a nadrágos" ember volt, kinek értelmiségi léte megkérdőjelezhetetlen volt abban a református világban, mely többségi tekintetben paraszti gyökerű volt. Ma differenciáltabb a kép, hisz az iskoláztatás széleskörű elterjedésével, s színvonalának emelkedésével megszűnt már vidéki kontextusban is a lelkipásztor értelmiségiként való privilegizált helye. Sőt – talán anyagi és egzisztenciális okokból, valamint a szocializmus idején való elszigeteltsége okán – kiszorulni látszik a lelkipásztori kar a legmagasabban képzett és a leginkább kulturális életet élő társadalmi csoportokból. Így Csikesz egykori kritikája nemcsak relevanciával bír, hanem sürgető egyéni és kollektív feladatokat ró a lelkészi karra, s az egész egyházra. De Csikesznél ez a széles látókor, a kultúra és a civilizáció alkotásainak megismerése is az igehirdetés szempontjából lényeges, hiszen mindaz illusztrációként is szolgálhat. A lelkipásztor az evangélium szempontjából, az igehirdetésben való alkalmazhatóság felől néz mindent.[417]

A műveltségről árulkodó egyik legszembetűnőbb jel *a könyvekhez való viszony*. Csikesz megfogalmazásában „a magyar református lelkészt *libri et liberi* kell, hogy körülvegyék".[418] Előadásaiban nemcsak elvi szinten beszél Csikesz az olvasással megszerezhető tudás fontosságáról, hanem előadásai szinte kivétel nélkül könyvajánlások is. Kurzusain részletes könyvészeti felsorolásokat tart az adott tárgy vagy téma minden hozzáférhető magyar és

[415] Csikesz Sándor: A magyar református Teológiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség? in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 139.
[416] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 3.
[417] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 38.
[418] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 20.

idegennyelvű kiadványairól. Ismertet minden létező irodalmat, különösen szakmait, így kommentárokat, szótárakat, fordításokat. Természetesen a korának legfrissebb és legmodernebb kiadásai közül.[419] Sőt az olvasáshoz praktikus tanácsot is ad: „Az igehirdetéshez gyűjteni kell az adatokat. Mindig ceruzával a kezünkben olvassunk."[420] Egyedül az igehirdetéseket tartalmazó kötetekre tekint Csikesz távolságtartással, hiszen azok lelkipásztori kezekben alkalmat adhatnak a szószéki plágiumra, teológiai és szellemi elkényelmesedésre. „Olyan a prédikációs könyv, mint a lepréselt virágszirom, olyan, mint az üres lárva, amelyből már kibújt a pillangó."[421] Sorainak sajátos aktualitást kölcsönöz az a tény, hogy napjainkban az infokommunikációs csatornákon se szeri, se száma a hozzáférhető igehirdetéseknek, melyek böngészése és felelőtlen használata megölheti a teológiai, homiletikai igényességet, s hiteltelenné teszi az igehirdetést. Az internet használata sok tekintetben áldásos lehet a lelkipásztori szolgálatban, tudományos munkában, de jó ideig még nem fogja feleslegessé tenni a könyvet, melynek szeretete, használata, gyűjtése alapkaraktere a felkészült lelkipásztornak.

Minden teológus-lelkész számára megcélzandó felkészülési elem *a külföldi tanulmányút,* az idegenben való tájékozódás. Csikesz problémásnak látja saját korában azt, hogy a külföldi ösztöndíjakra gyakran nem akad vállalkozó, s fehér hollóvá lesz a külföldi egyetemeken továbbképzett lelkész.[422] Csikesz korában még álom sem volt az a nyitott világ, melyben nemzetközi megállapodások, csereprogramok teszik minden felsőoktatási szereplő számára lehetővé a hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi képzést, tájékozódást. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a lelkészképzés kötelező elemévé is válhatna a külföldön töltött hosszabb-rövidebb idő.

Ennek alapfeltétele *a megfelelő szintű nyelvtudás*, mely a képzett lelkipásztor egyik attribútuma is. Csikesz magasra teszi a mércét: „A református lelkésznek kötelessége egy világnyelvet megtanulni."[423] Keményen kritizálja azokat, akik még ösztöndíjas idejüket sem használják ki a nyelvtanulásra.[424] Végiggondolásra érdemes, hogy manapság nem erős hangsúlyeltolódás-e a többéves küszködés az antik nyelvekkel akkor, amikor kikerülő lelkipásztorok a hozzáférhető modern szakirodalomban nem tudnak tájékozódni magas szintű nyelvismeret nélkül, sokaknál pedig az alapvető kommunikációs készség sincs meg külföldi partnerekkel, testvérekkel történő találkozásokkor.

---

[419] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 20.o. vagy Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I.félév TtREK R4114/8 9.

[420] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 78.

[421] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 30.

[422] Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. Emlékezés, Theologiai Szemle, XII. évf. különlenyomat, Debrecen, 1936. 4.

[423] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 6.

[424] Csikesz Sándor felszólalása az ORLE balatonalmádi konferenciáján, 1930. szept. 17. TtREL I.26.1. 2.

A legmagasabb szintű felkészültség és képzettség pedig leginkább a szűk szakmai területen várható el az egyház pásztoraitól.[425] Kortársairól lesújtó véleménnyel van a teológiai képzettség tekintetében: „Csak a kálvinista pap hiszi azt és a teológus, hogy ő az a boldog teremtmény, aki megkapta a bölcsek kövét, és akinek nem kell tovább tanulni teológiai tudományt."[426] Pedig csak a jó teológus lehet jó lelkipásztor. „Károsnak és kiirtandó lénynek tartom azt, aki a lelkészek közé akar tolakodni *tudományos elkötelezettség* nélkül"[427] – vallja. Hiszen a szolgálatunk eredményének nemcsak az élő hit, hanem a felkészültség, sőt a permanens készülés a legfőbb garanciája. Csikesz, úgy véli, hogy „a félember, a készületlen, a gyámoltalan pap többet ront, több kárt tesz a lelkekben, mint egy regiment ördög".[428] Mert a teológiai felkészültség tekintetében is a végső cél az igehirdetés. Csikesz azon a véleményen van, hogy a felkészülés útján, az egészséges igehirdetéshez elérkezni csak a hit és a tudomány két lábának együttes használatával lehet. Summázva: „Igét hirdetni nem lehet másképp, mint hitnek és tudásnak az Úr Jézus Krisztus által egybeforrasztott hatalmas erejű munkálkodása által."[429]

Bár Csikesz az általános, a *komplex teológiai műveltség* fontosságával érvel mindenütt, mégis előadásaiban mintha cizellálna, s néhány résztudomány – persze megint az igehirdetésre nézve – különös hangsúllyal bírna. Így a biblikum, s magának a Szentírásnak az ismerete az, ami a lelkipásztori eszménykép egyik princípiuma. Annyira nagy jelentőséget tulajdonít mindennek – joggal –, hogy gyakorlati tanácsokkal szolgál diákjainak. Csupán két példát hadd említsünk itt. Egyfelől elmondja, hogy mi az a minimum, amit szövegszerűen kívülről is kell tudnia egy lelkipásztornak.[430] Másfelől szabályul adja, hogy ne teljen el úgy nap, hogy öt bibliai verset könyv nélkül meg nem tanulna a lelkész. Hiszen a rendszeres tanulás és felkészülés lesz használható tudássá a hétköznapok szolgálatában.[431] Szerinte az igehirdetés textusát is meg kell tanulni kívülről, melynek többszörös haszna is van úgy a liturgus életére, mint a liturgia ékességére nézve.[432] A fejbe vésett ige alakíthatja a szívet, s épülhet hitből hitbe.

A *kortörténeti és bibliai nyelveket* illető színvonalas tudás az, mely az exegézis gyakorlatában bontakozik ki. Eszerint a történeti és kortörténeti, régiségtannal kapcsolatos ismeretek magas színvonala nélkülözhetetlen. Úgy kell ismerni Palesztinát, mintha ott éltem

[425] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 65.
[426] Csikesz Sándor: A teológus és a Biblia, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 144.
[427] Csikesz Sándor: Teológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 159.
[428] Csikesz Sándor emlékkönyvek 1. Debrecen, 1940. 6.
[429] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 59.
[430] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28. I. félév, TtREK R3551 21.
[431] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28. I. félév, TtREK R3551 22.
[432] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 81.

volna[433] – mondja Csikesz. Elengedhetetlen fontosságúnak tartja a bibliai nyelvek ismeretét. „Az igehirdetésnek legelső kelléke a bibliai nyelveknek eredeti nyelven való megértése és szorgalmas tanulmányozása. A római pap felesküszik, hogy olvassa a breviáriumot, a református lelkész eskü nélkül is olvasgassa, de az eredetit!”[434] Sőt, az ebben való jártasság hasznát odáig is elviszi az istentiszteletre nézve, hogy az igét lehet az általunk készített jobb fordítás szerint olvasni.[435] Sőt, javasolja a többféle fordítás készülés során való használatát is, mondván, hogy „a magunk elé tett sokféle fordítás, beleértve az idegennyelvűeket is: egy-egy szűkített kommentár”.[436] Ezzel párhuzamosan igen élesen bírálja a korában kanonizálódni látszó Károli-fordítást. „Mihelyt a fordítás drágább, kedvesebb, elsőbb, mint maga az eredeti, azonnal előáll a magyar »vulgata«, amilyenné a jó öreg Károlit is kanonizálni szeretné a túlbuzgó maradiság.”[437] S joggal mondja: „Elévülhetetlen érdemek koszorúzzák a gönczi »istenes vén ember« munkáját. Csak sajnos, a mai korban már szinte nem lehet vele harcolni, küzdeni épp úgy, mint a harmincéves háború harci fegyverzetével sem. Mai embernek mai nyelven kell adni a legmaibb dolgot: az evangéliumot.”[438] Hisz minden bibliafordításnak három nagy kritériuma van: a szöveghűség, közérthetőség, közvetlenség.[439] Így érkezünk el az *exegézis gyakorlatának* jelentőségéhez, melynek végzése a feladatjellegen túl képesség és készség is. „A házban lakhatunk állványozás nélkül, sőt csak úgy lakhatunk, de építeni nem építhetünk nélküle.”[440] – vallja az exegézis jelentőségéről, melynek témáját érintve újra és újra annak két elemét hangsúlyozza. Jelesül a kortörténetet és az eredeti szöveget. „Bibliát magyarázni kommentár nélkül nem lehet. Hívő, tudós elmélyedés, történelmi és archeológiai ismeretek összegyűjtése feltétlenül szükséges.”[441] Szabó Imre igehirdetéseinek bírálatában pedig ekképp fogalmaz: „A Biblia eredeti szövegébe való mélyebb elmerülés hozzásegítené a szerzőt a Biblia mérhetetlen gazdagságának még megragadóbb szemléletéhez, és akkor diszpozíciói sem lennének annyira sematikusak.”[442] Tehát az igehirdetés nem a szószéken, hanem az íróasztalnál dől el. Joggal tulajdonít Csikesz a korrekt exegézisnek korrektív hatást, hisz annak szűrőjén keresztül helyére kerülhetnek az igehirdető esetleges téves, igét félreértő, abba belemagyarázó gondolatai.[443] A lelkipásztor felkészültségéről szólva Csikesz nem

[433] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 77.
[434] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 3.
[435] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 81.
[436] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 25.
[437] Csikesz Sándor: Új bibliafordítás, Protestáns Szemle, 1924. I–X. füzet, 491.
[438] Csikesz Sándor: Új bibliafordítás, Protestáns Szemle, 1924. I–X. füzet, 492.
[439] Csikesz Sándor: Új bibliafordítás, Protestáns Szemle, 1924. I–X. füzet, 491.
[440] Csikesz Sándor bírálata Gaudy László „A bibliai történetek tanításának valláspedagógiai módszertana” című disszertációjáról, 1929. TtREK R4162 4.
[441] Csikesz Sándor: Palesztinai út eredményeinek értékesítése a Biblia magyarázásában, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 77.
[442] Csikesz Sándor: Íme a magvető kiméne vetni (Szabó Imre kötetének bírálata) in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 182.
[443] Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…” (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 367.

segédtudományokat és interdiszciplináris területeket tart hangsúlyosnak, hanem az igehirdetésre tekintő magas szintű bibliai tudományokat. Egy bibliai könyv üzenetének megértése, komolyan vétele, ismerete, meghirdetése az, amin minálunk reformátusoknál minden áll, vagy bukik.

A lelkipásztor eszményi felkészültségének tekintetében nem mellékes Csikesz szerint az a *széles felekezeti horizont*, mellyel a lelkipásztor belátja a testvéregyházak teológiáját, gyakorlatát és mindennapjai. Kurzusai alatt részletes felekezetismerettel vértezi fel hallgatóit. Ökumenikus nyitottsággal beszél a keresztyén felekezetekről, bár a protestáns szempont szerinti hereziseket sem hallgatja el. Sőt beható heortológiai ismertetőt ad az evangélikus, a görög és a római egyház ünnepeiről is.[444] Ez a fajta nyitottsága példaértékű egy évszázad távlatából is, különösen az európai keresztyénség rohamos zsugorodásának idején, amikor öngyilkosság keresztyén felekezeteknek egymásban az ellenséget látni.

Csikesz a lelkipásztor felkészültségének folyamatos hangsúlyozásával belezengi korába, s az utókor gondolatvilágába azt, hogy ezen a téren forradalmi minőségváltozásra, a minőség forradalmára van szüksége az egyháznak. Cinikusan summázza valahol: „a pap nem vegyeskereskedő".[445] *A Lélek embere* című prédikációjának Simon mágusról szóló részében pedig döbbenetesen beszél kora és korok lelkészi realitásáról: „Amikor nagy gyülekezetek terhes teendőit áhítják meg és vágyják a teológiai oktatás hadirokkantjai, amikor nagy feladatok alá tolakszanak és gyülekeznek olyanok, akik voltaképpen szellemi nyomorultjai ennek a pályának."[446] Az eszményi lelkipásztor minőségi egzisztenciájának, minőségi szolgálatának eszerint két elengedhetetlen összetevője van: *tehetség és felkészültség*. Egy kapott és egy megküzdött oldala az éremnek, ami gyümölcsöző szintre emelheti a lelkipásztori munkát. S ez esetben már csak az egyéni teljesítőképesség határai, illetve a közegyházi missziói stratégiák hiánya lehet a kudarc oka. Csikesz erről így beszél: „Tömegeket, ezer, meg ezer lelket adnak egy városi pap keze alá, hogy annak ambicióit a lélektelen üres formalizmus, bürokratizmus megölje és azzá legyen a lelkész aminek Dounquerque, a szellmes francia tudós maró gúnnyal nevezi: »Vallási hivatalnokká« […] Ki kell mondani a zsinatnak a gyülekezeti lélekszám maximumát, 500–600 család, 2000–3000 lélek!! S kérlelhetetlenül végrehajtani a parochiális körökre osztást."[447] Ma már tudjuk, hogy Csikesz korában és azt követően minden bizonnyal elmaradt a lelkipásztori felkészültség és munka általános minőségi szintre emelése. Így, a történelem viharai mellett ez is háttere annak, hogy az imént említett gyülekezeti lélekszámok mára illuzórikusan hatnak. Sőt az átfogó minőségi forradalom hiányában a megörökölt hivatalnokoskodás azért megmaradt, csak napjainkra menedzseléssé alakult át. Hiszen minőségi és eszményi felkészültséget maga mögött tudó lelkészi munka hiányában hiába minden jogi

[444] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 31. és Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 57.
[445] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 6.
[446] Csikesz Sándor Emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940. 136–137.
[447] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 949.

struktúra, olajozott organizáció, anyagi erőforrás. „Csak akkor lesz hiteles a jövő lelkésznemzedéke, ha nem az intézményi struktúra tákolásával köti le minden energiáját, hanem alkalmat, helyet és időt teremt az embereknek arra, hogy rákérdezzenek Istenre!”[448] Azaz magas szinten felkészülten, széleskörűen minőségi, és lényegien pásztori, igehirdetői munkát végez.

3.1.3. A lelkipásztor magánélete

Csikesz sürgeti a lelkipásztorok magánéletének evangéliumhoz való igazítását, hiszen e nélkül elképzelhetetlen a hiteles igehirdetés, missziói munka. A magánélet nem lehet „ellenprédikáció”, s az életvitel és tisztség egymásnak való megfeleltetése alapkritériuma a lelkipásztori eszményképnek. „A legjobb hirdetés az, amelyik eleven élettel illusztrálja a hirdetett szó igazságát.”[449] Az igehirdető egész életén végig kell vonulnia az Isten kegyelméről szóló bizonyságtételnek a legparányibb hétköznapi esetektől kezdve a legünnepibb pillanatokig.[450] Sarkos megállapítása, hogy „a református lelkipásztornak nincs magánélete a szó igazi értelmében… Nem vagyunk a magunkéi, hanem a gyülekezeté.”[451] Pontosabban, a lelkésznek olyan magánélete van, mely közéletté lesz hivatásánál fogva.[452] Csikesz szavai talán kissé anakronisztikusan hatnak száz év távlatából, egy azóta megváltozott világban. Mind a társadalom általános szekularizációja, mind a nyugati társadalmak individualizációs tendenciái kérdőjeleket tehetnek Csikesz állításai mögé. Sőt, a segítő szakmák mindegyikében hangsúlyosan tanított és begyakoroltatott „határtartás” elvének lelkészi gyakorlatba is beszűrődő alkalmazása is ellentmondani látszik Csikesz elképzeléseivel. Mindazonáltal tényként kell kimondani azt, hogy a lelkipásztori hivatás szinte egyetlenként az, melyben hagyományosan és máig hatóan, főleg a magyar reformátusság rurális meghatározottságát figyelembe véve a tisztség–hivatás–magánélet egysége sem elvileg, sem gyakorlatilag nem bontható fel. Igaz, hogy az urbanizációs tendenciák azzal az illúzióval kecsegtethetnek, hogy a lelkipásztor magánélete el- és leválasztható, vagy szélsőséges esetben akár tabuizálható is, és szeparálható gyülekezetének életétől. Csupán a valóságtól elidegenedett akadémiai elefántcsonttorony elmélet gyártása gondolhatja, hogy a lelkipásztori magánélet közvetlen vagy közvetett módon nem hat ki a szolgálatra. A magánélet láthatósága mint aranyfedezet kamatozik a konkrét lelkészi munka mögött. Ezért a kérdés úgy vetődik fel, hogy milyen

[448] Fazakas Sándor: Néhány szempont a lelkészképzés reformjához, Théma, 2000/4. 88.
[449] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 45.
[450] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 46.
[451] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Balász Lajos, 1934/35 TtREK 4082/3 17.
[452] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 19.

kritériumrendszere van annak az eszményi lelkipásztori egzisztenciának, mely integránsan tekint privát életére és konkrét szakmai munkájára, egyfajta életstílusként megfogalmazva azt?

Egyértelmű, hogy ideális esetben a lelkészi szolgálatra való kiválasztás és kiválasztódás a karizmák alapjain nyugszik. Ugyanakkor jól látja és körvonalazza Csikesz, hogy vannak olyan részben öröklött, családból hozott, szocializáció során kialakult, tanult és folyamatosan tanulható személyiségjegyek, jellemzők, amelyek emberi minőségként aranyfedezetet biztosítanak a szolgálat mögé. Hiszen a lelkipásztor élete példaértékű élet, és mint ilyen *emberi minőségében, habitusában* is igehirdetés. Csikesz állítja, hogy a világ a lelkipásztort is „bibliaként" olvassa.[453] Csikesz egyértelművé teszi, hogy miben van annak a személyiségnek a titka, mely az egyház megújulásának is kulcsa lehet: „A megújulásnak csak egy útja van, a mindenható Isten bölcs végzéséből: az *evangéliumtól átitatott egyén*. Jellem! Aki nem alpakka, hanem ezüst! Nem vásári dublé, hanem arany! Nem futtatott zománc, hanem belső eleven erő, kisugárzó energia, mely jellemít, oszt, különböztet, vonz!"[454]

Az evangéliumi érintettségből, és az Unio Mystica cum Christóból fakad az *áttetszőség,* a személyiség összhangzatos harmóniája, koherenciája. Lelkipásztori személyiség és lelkipásztori szerep egysége adja az egyértelmű őszinteséget és hitelességet. „Fontos, hogy a lelkipásztor az őszinteség hangján beszéljen, mert ha olyan érzéseknek akar kifejezést adni amelyek nincsenek a lelkében akkor jön az ál-pátosz, színészpap: frázis."[455] Az őszinteségnek a hiánya első renden az igehirdetés során jut tragikusan napvilágra. Csikesz megfogalmazásában: „Sok igehirdető a gyülekezet előtt hitelében nem azzal bukik meg, amit mond, hanem azzal, amit az arca kifejez."[456] „A mi egész lelki világunk, komolyságunk, elhivatásunk ott van a hangban, a megállásban s szemünk sugaraiban."[457]

Csikesz óva int a lelkészszerep, a lelkészkarakter uniformalizálódásától. *Egyedi* hang, egyedi gondolat, egyedi arc hiánya ellehetetleníti a szolgálatot. Leginkább és legelőször az igehirdetői feladatkör területén ütközik ez ki botránkoztató módon. Mert Isten igéjének a rabszolgájaként kell szószékre menni, és nem epigonként, színészkedve vagy éppen lopott anyaggal.[458]

Joggal figyelmeztet Csikesz arra is, amikor a lelkipásztori munka gyülekezetépítő szegmenséről beszél, hogy az igényli a *kiegyensúlyozott és stabil személyiséget*. Hiszen minden belmissziói jellegű tevékenységnek két óriási veszélye van. Egyfelől a hatalommámor és túlzó optimizmus, másfelől a sziszifusziság átérzése és a pesszimizmus.[459] Karakteresen stabil belső

[453] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 17.
[454] Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. 328.
[455] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 30.
[456] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 32.
[457] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 77.
[458] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, 56.
[459] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/112–13.

lelki világ, pszichés apparátus, kiegyensúlyozott lélek szükségeltetik.[460] A lelkészt érő lelki, szellemi hatások olyan erővel zúdulnak személyiségére, hogy egyetlen módon őrizheti meg épségét, ha nem hagyja a környezetét magára hatni, s közben mégis hat a környezetére.[461]

Alapmotívumnak tekinthető az eszményi lelkipásztori karakter tekintetében a *fegyelmezettség.* Ez szükség szerint következik az egyéni spiritualitásból, de hiánya megfosztja a szolgálathoz való jogától az embert. „Akit Isten nem fegyelmez, az ő Szentlelkével nem igazgat, annak nincs joga fegyelmezni."[462] Egy helyen, egészen gyakorlati módon, részletekbe menően beszél Csikesz arról, hogy aki egyházi szolgálatban áll, az csak magát fegyelmező, önmegtartóztató ember lehet. Ennek az érdekében pedig le kell szoknia bizonyos dolgokról, és rá kell szoknia másokra.[463] A jövő generációinak is megfontolandó atyai intése: „Ott kezdődik az élet, ha önmérsékletre tudjuk szoktatni magunkat. Az a kálvinista pap, aki nem tudja ezt megtenni, nem készült el arra, hogy az ige új világába belehelyezkedjen, s azt magára is alkalmazni tudja."[464]

Igaz, hogy a lelkipásztor valláspedagógiai munkájával kapcsolatban említi, de az egész lelkipásztori habitusra is vonatkozó, elengedhetetlen követelmény a mindenre és mindenkire kiterjedő *felelősségérzet,* mely nem engedi, hogy egy is elvesszen a rábízottak közül.[465]

Nélkülözhetetlen jellemvonás, illetve szakmai karakterkövetelmény a lelkipásztori eszményképben a *nyitottság és a nyíltság*. Ennek Csikesz szerint két markáns iránya van: „A lelkipásztornak kettős a kötelessége: kitárni szivét az Ige előtt és az emberek előtt.[466] Az első evidencia, a második azonban az esetleges csalódások ellenére is teljesítendő, szüntelenül tanulandó kihívás. A lelkipásztori nyitottságra érkező pozitív válaszok azonban kettős veszélyt hordoznak magukban. Egyfelől azt, hogy az ember idővel a maga számára toborozza a tanítványokat, s nem az Isten dicsőségének a szolgálatában áll a nyitottság, barátságosság, jó kommunikáció.[467] Másfelől a túlzott népszerűség kísértése is csapdaként leselkedik a lelkipásztorra. „A lelkipásztornak a népszerűséget el kell tűrni, de nem kell vadászni"[468] – tanítja.

Egyfajta *szerény és alázatos távolságtartás* is karakterisztikus vonása az eszményi lelkipásztornak. Melyben az alázat is hangsúlyos, hiszen egyfelől le kell szállni ahhoz, akinek

[460] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Mezei Imre, 1934/35 TtREK R4114/84 11.
[461] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35., TtREK R5590/1 5.
[462] Csikesz Sándor: Hogyan fegyelmezzen a valláspedagógus?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 25.
[463] Csikesz Sándor: Hogyan fegyelmezzen a valláspedagógus?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 26.
[464] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 33.
[465] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, 21.
[466] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodás-tan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 9.
[467] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 61.
[468] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 44.

prédikálunk. Másfelől gyakorlati alázat munkálja lelkész és hívei között a szükséges közös nevezőt. [469]

A lelkipásztor mint spirituális feladatokat végző, ugyanakkor segítői szerepben lévő szakember természetszerűen kell, hogy bírjon valamiféle lelki, szociális, de általános emberi *érzékenységgel* is, mely mély empátiára teszi késszé. Csikesz tőle megszokott sarkossággal beszél erről az alapkövetelményről: „Akinek üvegből van a háza, az nem dobálódzhat kővel."[470]

Valláspedagógiai kurzusa keretein belül említi a vidám, *derűs karakter* szükségességét. Szigorúságba savanyodott arccal nem lehet szolgálatot végezni, csak az tud gyerekekkel foglalkozni, aki maga is gyermek tud lenni.[471] A jó kedély, a vidámság, az üdeség olyan életvonások, melyeket igényel az evangélium bármi módon való hirdetése.

A *szenvedély,* lelkesedés úgyszintén hangsúlyos karakterisztikuma az eszményi lelkipásztor személyiségének. Csikesz követeli, „hogy megszülessék a misszionáló református lelkipásztor tipusa a maga örökös nyugtalanságával".[472] Világosan látja, hogy korának új lelkipásztortípusra van szüksége. De homiletikai szempontból is lényeges a szenvedélyes habitus.[473] Ennek hiánya minőségi romlást eredményez. Míg a másik oldalon a szuggesztív, szenvedélyes fellépés sokat gyümölcsözik, persze annak tudatában, hogy nem az igehirdető szól, hanem Isten szól belőle és általa.[474]

Az eszményi lelkipásztor életében *rendezettség* van. „Az életrend, ha lélek van benne, nem egyéb, mint az eszményeinknek szorosan megszabott kötelességek formába öltöztetése."[475] Csikesz egészen konkrétan lebontja diákjainak a lelkipásztor egy napját, kitérve az abban elvégzendőkre.[476] A napi rend mellett szükségeltetik a heti, havi tervezés is. A terv mellé pedig szükséges vezetni egy lelkipásztori naplót, amiből kiderül, tervszerűen csinálta-e a dolgát az ember vagy elúszott. A rendezettség leglényegesebb mutatója az, ha lényeges és kevésbé lényeges szolgálati elem a helyére kerül a mindennapokban. A munkában való rend mint követelmény kiegészül a teljes emberi életben való renddel, s az abban való harmóniával, rendszerességgel.

A lelkipásztor általános habitusához tartozik a munka szeretete, és az ehhez kapcsolódó munkaetika, *szorgalom*. „Ahol a lelkipásztor megelégszik a maximális bérrel és minimális munkával, ott nincs áldás."[477] – mondja. Irtózik Csikesz a lustaság és elkényelmesedés miden

[469] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 5-6.
[470] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 27.
[471] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3 1.
[472] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938, TtREK R4084/47 18.
[473] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 29.
[474] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 53.
[475] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 51.
[476] Csikesz az összehasonlíthatóság kedvéért ismerteti hallgatóival a római papok napi rutinját.
[477] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 21.

formájától. Ugyanakkor a lelkipásztort is védeni próbálja, megfogalmazva azt, hogy egy gyülekezet önmaga ellen vét, mikor a lelkészre többet bíz, mint amennyit az elbír.[478]

A lelkipásztornak szükségszerűen *tekintéllyel* is kell bírna. Ennek elsődleges forrása a lelkész viselkedése, melynek „tekintélyszerző" részleteiről Csikesz így beszél: „Legyen a beszéde Krisztus utánzása, kristályosodjék ki benne az Isten előtt megalázkodni tudás, s az igazi férfiasság."[479] De tekintélyre az is szert tesz, aki valamilyen státusnak a kötelességeit legjobban teljesíti.[480]

A lelkipásztor karakterisztikájából nem hiányozhat a *vezetői attitűd* sem. A gyülekezetben a lelkipásztor az első számú vezető. Már csak annak okán is, hogy sokkal több hatást ad, mint kap.[481] A református lelkész nem az előre, hanem az utánam jelszót kiadó vezetői típusnak a képviselője.[482]

Lényeges motívum a lelkipásztori habitus esetében a szüntelen megújulásra és változásra, *változtatásra való készség*. Csikesz szerint „élő anakronizmus a régi papi tipus. Ennek minden időben és minden korban változni kell".[483] A változás és változtatás, új utak, új lehetőségek, új, de igeszerűen korszerű szellemiség felvállalása alapvetően szükséges a lelkipásztori szolgálatban és életformában.

A változásra való készséghez kapcsolódik az, amit Harnackra hivatkozva tanít, hogy saját korában – máig – két dolog tragikus a lelkipásztori egzisztenciára nézve: az egyik az, hogy az igehirdetők nem szegények, a másik pedig az, hogy az igehirdetők helyhez vannak kötve. Különösen az utóbbi az, ami halála az apostoli misszionak.[484] Aktualizálva Csikesz kibontja ezt, s elmondja, hogy az évtizedeken át tartó paposkodás nem kedvez sem a lelkipásztornak, sem a gyülekezetnek.[485] Megjelenik tehát a lelkipásztor életében a *mobilitás* szükségszerűsége is.

Csikesz vallja, hogy az igehirdető hangja eszköz. S nem mindegy, hogy milyen. Felsorolja a hangképzés hibáit: raccsolás, dadogás, hebegés, selypítés, hangkettőzés, túl nagy pausa, de sokat szól a helyes hangsúlyozásról s a beszéd közbeni légzéstechnikákról is. A *beszédkészség*, képesség emberi adottság. Ugyanakkor szüntelenül javítható, korrigálható, tanulható.[486]

[478] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35. TtREK R5590/1 3.
[479] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 25.
[480] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 26.
[481] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 29.
[482] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 66-67.
[483] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933. TtREK R4114/7 47.
[484] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 60.
[485] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938. TtREK R4084/47 18.
[486] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 37.

Az emberi termet is adottság, de a *megjelenés* már formálható. Lényegesnek látja Csikesz, hogy e téren is a legtöbbet hozza ki magából a lelkipásztor a szolgálat érdekében. Az alkatot, termetet lehet edzeni, lehet palástolni, ápolni, hogy ne legyen esetlen.[487]

Mindezek a jellemzők csupán azok a legfontosabb jegyek, melyek Csikesz látása szerint nélkülözhetetlenül hozzájárulnak az eszményi lelkipásztor karakterisztikájához. Természetesen az iménti felsorolás sok mindennel lehetne szaporítható, sőt mélyíthető. Mindazonáltal egyértelmű, hogy ezek a személyiségbeli jellemzők, emberi minőségek közvetlen hatással vannak a szolgálatra, s a gyülekezet és az egyház életére. De ennek fordítottja is igaz. Nevezetesen az, hogy a lelkészi létforma is alakítja, formálja a személyiséget. Jó esetben a felsorolt dolgok irányában, azok egyre komolyabban vétele felé. Csikesz saját korában nem véletlenül fogalmazza meg az előbbieket, hiszen nagy kortársával talán együtt érzékeli: „Mai helyzetünkből kivezető út ez: először a lelkipásztorok egyéni minőségének, prófétai hatékonyságának, tiszta életük vonzó erejének fokozása."[488]

Csikesz olvasatában a lelkészi eszménykép témakörébe tartozik a *lelkipásztor otthonának* kérdése is. Napjainkig talán utolsó olyan tisztségviselő a lelkipásztor, aki törvény által szabályozott módon nem saját otthonában, hanem szolgálati lakásban lakik. Ez egyfelől pálya- és életindításként könnyebbség, de idővel kettős feszültségforrás is. Egyfelől ez a tény összeütközik az egyén és a család mély belső igényével, hogy saját otthonnal bírjon. Még akkor is így van ez, ha spirituálisan az itteni élet ideiglenességét szimbolizálhatja az állandó ideiglenes lakcím, és az ideiglenesen, szüntelenül sátorban lakó, vándorló Isten népe sorsát idézi is a lelkipásztori életmód. Másfelől ez a tény meggátolja a lelkipásztort, hogy saját igényei szerint alakítsa lakókörnyezetét, hiszen szüntelen külső elvárásokhoz is kell igazítania azt. Egészen komoly, anyagi területeket is érintő konfliktusforrásokhoz vezethetnek túlzó igények vagy éppen igénytelenségek, akár a lelkészek, akár a gyülekezetek részéről merüljenek is fel. Nem egyszer kiegészül mindez a nagy ingatlanterületek rendben tartásának fizikai terhével. A parókia nem otthon, melyet otthonossá szükséges tenni. Ugyanakkor otthon, de mégsem a kényelemre, hanem a szolgálatra adatik. Otthon, mely nem egyéni célokra, hanem sáfárságra adatik, s ami a legkritikusabb: előbb-utóbb méltó továbbadásra.

Csikesz a magán-, családi és gyülekezeti élet fontos színtereként tekint a parókiára, mai szavakkal élve úgy, mint egy integrált közösségi térre. Véleménye szerint parókiáknak saját stílussal kellene rendelkeznie, hiszen nem egyéni önmegvalósítás és önkifejezés szolgálatában áll. Sőt Csikesz megfontolandó praktikus tanácsokat is ad. Így a parókia legyen világos és szellős. Színe fehér legyen, aminek a beszennyeződése saját életünk szimbóluma. Ne a bútorokért legyünk, hanem azok értünk. Legszükségesebb a dolgozószoba, de nem kell

[487] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 48.
[488] Ravasz László: XI. Püspöki jelentése, Budapest, Bethlen Nyomda, 1939. 19.

feltétlenül egyben lennie az irodával, hivatallal. Olyan legyen a szalon, ahol jól érzi magát gazdag és szegény. Évente be kell invitálni a gyülekezet minden rétegének képviselőit, hiszen a parókia nem a lelkipásztoré, hanem a gyülekezeté. A képek lehetőleg vallásos témájúak legyenek a falakon. A legszebb dísz a parókián a könyv és a virág.[489] S talán legfontosabbként hozzáteszi: „a tisztaság követelménye kötelező".[490] Mert „a lelkészlaknak olyan világosnak, egyszerűnek és áttekinthetőnek kell lennie, melybe ha valaki belép, megérezze, hogy itt egy olyan család lakik, amelyik Istennek szenteli életét".[491] A parókiának is lehet igehirdetéssé válnia.[492] Csikesznek ez az irányszabása viszonylag egyszerű, de beláthatóan érdemes a mai továbbgondolásra. Épülő és megújuló parókiák esetében érdemes megfontolni, hogy a korszerűség és esztétikum követelményén túl a szolgálat követelményeinek is meg kell felelniük, hiszen állapotukkal, el- és berendezésükkel maguk is „prédikálnak".

Világosan látja Csikesz, hogy a magánélet vonatkozásában kritikus terület a lelkipásztor *családi életének* minősége. Egy évszázad távlatából ugyanez mondható el, sőt csak árnyalódik a kép annyiban, amennyiben a mindennapok felgyorsulása utoléri a lelkészcsaládok hétköznapjait is. Egyetérthetünk Csikesz meggyőződésével, hogy az eszményi lelkipásztori élet számára elengedhetetlen feltétel úgy a jó párválasztás és házasság, mint a családi élet. „Minden lelkészcsalád annyit ér, amennyiben ez is segíti a lelkészt igehirdetésében, vagy az igehirdetésének megtestesülésében. Véghetetlenül tragikus, amikor a lelkész családja hirdeti az Igét és maga a pásztor nem, csak szájjal hirdeti; de még tragikusabb, amikor a lelkipásztor igehirdetését előre letöri és tabula rasat csinál az egész egyházi életben a lelkészcsaládnak a viselkedése."[493] Ugyanakkor a családi élet a pecsét a szószéken elhangzottakon. „A templomban elhangzott szó annyit ér, amennyiről a parókia bizonyságot tesz."[494] – állítja bölcsen. A családi élet minden színtere hitvallás tehát, még az ünnepeink ünneplése is fokmérői kegyességünknek.[495] Arról pedig talán csak korának szörnyű viszonyai miatt kell szót ejtenie Csikesznek – bár szavai esetenként ma is visszhangra lelnek –, hogy az egész lelkészcsaládnak ott a helye a templomban.[496] Ugyanakkor megfogalmazza azt is, hogy a lelkipásztor számára legalább annyi kísértés és veszély forrása lehet a családi élet, mint amekkora áldás származhat

[489] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 35–36.
[490] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 34.
[491] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 12.
[492] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 50.
[493] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 56.
[494] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 3.
[495] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 22.
[496] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 19.

belőle.[497] A lelkészcsalád részéről hozott áldozatot Csikesz nagyra értékeli, amellyel az akár a gyülekezeti szolgálatot, akár a lelkész teológiai önképzését támogatja.[498]

Alapvetően Csikesz kora óta sem változtak a lelkipásztor családi életének nehézségei, kísértései, vagy éppen áldásai. Csak éppen más és más színezetben tűnnek elő. Örök alapkonfliktus marad a családi életre, illetve szolgálatra szánt időbeli, szellemi, fizikai, lelki és anyagi erőforrásaink közti harmóniának a megtalálása. Örök kérdés, hogy tud-e a családi élet erőforrásul lenni egy lelkipásztor számára, vagy éppen többletenergiákat emészt-e fel? Örök kísértés, hogy a családi élet konfliktusait és sikertelenségeit a hivatásba, munkába menekülve kompenzálja a lelkipásztor. És ennek ellenkezője is, hogy a hivatásbeli kudarcaira, sikertelenségére családja védőburkába bezárkózva próbáljon gyógyírt találni. Egy dolog bizonyos: tradicionálisan és a mai viszonyok között is a lelkipásztor családi élete kulcsszereppel bír mind személyes, mind gyülekezeti élete tekintetében. S az is axióma lehet, hogy egy lelkész családtagjaként élni sok tekintetben áldozatot jelent. De olyan áldozatot, melyet az Úristen megáld, többszörösen viszonoz. Csikeszi megszívlelendő csapásirány lehet ebben a törekvésben, hogy „a templomot családiassá, a családot templomiassá kell tenni".[499] A csikeszi lelkipásztori eszményképalapeleme pedig ebben a vonatkozásban az, hogy „a családot családdá az életközösség teszi. Itt egy tekintély kell, hogy működjön az életpéldában, s így lesz a családi tekintély (az édesapa) gondoskodó és védő szeretete prototipusa mennyei Atyánk irántunk megmutatott szeretetének."[500]

A reformátorok átkos örökségtől szabadították meg az egyházat a cölibátus eltörlésével. Ugyanakkor az áldások forrása mellett egy állandó veszélyforrássá is lett a lelkészek *házassága* az egyház életére nézve. Keserű, de igaz megállapítás, hogy semmi nem tud annyit ártani egy lelkipásztor életében és szolgálatában, mint egy rosszul sikerült házasság, esetleg válás, illetve egy helyét és szerepét tévesen megítélő lelkészfeleség. Csikesz lelkipásztori eszményképében kiemelt helyet foglal el a lelkipásztor párválasztásának és házasságának a kérdése. „A lelkipásztor háztartása is prédikálás."[501] Ennek abban kell elindulnia, hogy a lelkipásztor a templom mellett, a templom tövében keresi meg élete társát.[502] A lelkészfeleséget ugyanaz a Lélek kell, hogy indítsa, mint urát. „A papné csak úgy lesz méltó feleség, ha az ige szolgálatát mozdítja elő."[503] – mondja Csikesz, hozzátéve, hogy a papnénak kötelessége férjének

[497] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 3.
[498] Csikesz Sándor bírálata Kathona Géza „Samarjai János gyakorlati teológiája" című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162 1.
[499] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 6.
[500] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 4.
[501] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 18.
[502] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3 3.
[503] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 2.

segítése.[504] Egyik írásában pedig így fogalmazza meg a lelkésznékkel szemben támasztott követelményeket: „A református lelkipásztorné akkor lesz a legnagyobb, ha minél erőteljesebben igyekszik elérni a református nő személyiségének ideálját… és minden alkalmat megragad, hogy a többi református nőkkel az intenzív egyházi és társadalmi élet és istentiszteleti élet gyakorlatában egybeforrjon…”[505]

Feleségnek lenni hivatás, küldetés. Lelkészfeleségnek lenni speciális szerep. Annak ellenére van ez így máig, hogy az olyan társadalmi változásokkal együtt, mint a nők emancipációja, munkába állása, gyökeresen megváltozott a lelkészfeleségek élete is. Csikesz korának legnagyobbrészt háztartásbeli és úriasszony szerepéből mára kikerültek a lelkészfeleségek, akik egyéni karrierrel bírnak. Ugyanakkor ma is érkeznek feléjük a papné szerepből adódó elvárások az életmód, a háztartás, a gyülekezeti életben való helytállás terén egyaránt. Számos családi konfliktus és gyülekezeti patthelyzet hátterében az áll, hogy felkészületlenül érik a lelkészfeleségeket a jogos vagy esetenként túlzó házastársi vagy gyülekezeti elvárások. Csikesz olyan kezdeményezéssel állt elő a maga korában, ami megváltozott világunkban még nagyobb aktualitással bírna. Ez a lelkésznéképzés.[506] Ennek a felkészítésnek megvalósítása nyilván nehezen kivitelezhető, ugyanakkor minden bizonnyal gyümölcsöző lenne. Folyamatos éberség szükségeltetik, hogy a jövő generációi ne rontsák el gyülekezetük életét is rossz házasságukkal, s ne rontsák el maguk életét sem azzal, hogy csak a gyülekezetüknek házasodnak. Az eszményi lelkipásztor a párválasztásánál integrálja azt az egyéni, s azt a hivatásából fakadó kritériumrendszert, mely alapján élete párját keresgeti.

Külön problémakörként jelentkezik Csikesz kora óta a női lelkészség kérdése, s még keservesebb feladat a „férfi-papnék” szerepének, helyének megtalálása. Ma a női lelkészség létjogosultsága vitathatatlan. Ugyanakkor szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a hivatásbeli és családi szerepnek az összeegyeztetése sokkal bonyolultabb egy nő, mint egy férfi esetében. A többségében még mindig vidéki meghatározottságú, népegyházi örökségeket is hordozó gyülekezeteink meglehetősen patriarchális gondolkodásmódban szocializálódtak, és a parókus lelkipásztorban az apa archetípust keresik, igénylik. Ezért érdemes végiggondolni, hogy mely szolgálati ágakban tudják a női lelkészek kibontakoztatni azokat a lehetőségeiket, melyek női személyiségükből adódnak. Lelkészi pályát választó nők számára alapvető feladat idejében világosan látni a női identitásból fakadó lehetőségeket, de egyben korlátokat is. Jóval azelőtt, mielőtt a személyiséget teljesen eluralná, vagy rosszabb esetben torzítaná a elvárások kereszttüzében vergődő lelkipásztori szerep. Summázva: a női lelkészség kérdésköre nem elvi, hanem gyakorlati oldalról nézve igényli a folyamatos újragondolást.

[504] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 3.
[505] Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…” (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 367.
[506] Csikesz Sándor: Teológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 163.

Így a 21. századi lelkipásztori eszménykép kialakítása és a teológiai képzés, valamint az egyházi közbeszéd és erőforrásgazdálkodás sem kerülheti meg a lelkészházasságok, illetve a női lelkészség újradefiniálásának a feladatát, s ezeknek a szerepeknek a tisztázását.

Csikesz lelkipásztori eszményképében külön jelentőséggel bír a lelkipásztor magánéletének *a gyermeknevelésre* vonatkozó szegmense. Alapelve, hogy „a lelkipásztor egész családi élete, abban gyermekei nevelése terén is evangéliumi példaadással tartozik". Így lesz szemléletében a gyermeknevelés is igehirdetéssé. Sőt, a lelkész gyermekei sorsának alakulása Csikesz szerint bizonyos tekintetben visszajelzés életére, munkájára is. „Nincs nagyobb megitélés az apára, ha fiai közül egyik sem óhajtja meg a lelkipásztori szolgálatot."[507] Ugyanakkor jogosan hívja fel generációkon át tartó papság veszélyeire is a figyelmet: „Veszedelmes a generációkon át tartó papság, mert hitbizománnyá válik, illetve megörökít egy olyan tipust, ami már a múlté.[508] Mindezeken túl Csikesz saját élettörténetéből kiindulva arra is biztat, hogy feleség és gyermekek híján sem kell nélkülözni a családi életet, mert ha nem is nősül a lelkész, akkor is vegyen magához olyanokat, akiket a szeretet vagy a vérségi kötelék hozzá köt.[509] Gyermektelen házasságok tekintetében s a lelkipásztorok gyermekvállalását buzdítandó pedig így érvel: „Ha nincs gyermek, fogadjon örökbe, mert joga van ehhez. Ha nincs testvér, legyen, mert joga van a gyereknek a testvérhez."[510]

Ebben a csikeszi szemléletben nem szükségszerű, hogy a lelkészgyermekséget hátránynak éljék meg generációk. Ugyanakkor hihetetlenül nagy kihívás lelkipásztorként gyermeket nevelni, hiszen a lelkészcsalád életvalósága, az ott adódó feszültségek és a lelkészgyermekek önazonossága gyakran konfrontálódik a velük szemben támasztott külső elvárásokkal. Kettős mérce veszi körül a lelkészcsaládot a gyakorlatban, mert mindig kevesebbet engedhet meg magának az élet minden vonatkozásában, mint a laikusok és családjaik. Így keskeny az az út, ami a képmutatás alternatívája lehet. Ugyanakkor járható a szülői és lelkészi szerepkonfliktusokkal való őszinte szembenézéssel, s a külső elvárások helyetti belső, felső elvárásoknak való megfeleléssel. Hiszen a lelkipásztor szolgálati identitásán, szolgálati szerepén túlnyúlik szülői vagy éppen házastársi identitása. Amikor a lelkipásztor már szószékre nem tud menni, akkor is szülő marad.

Csikesz, korát megelőzve tisztán látja, hogy a magánéletnek fontos és nélkülözhetetlen aspektusa és ideje az is, melyben az ember szabadon választ elfoglaltságot, tevékenységet. Ha nem is ad Csikesz receptet a *szabadidő eltöltéséhez*, mégis ajánlásokat tesz, illetve körülhatárolja azt, ami megengedhető. Természetesen kora viszonyaiból kiindulva, ma már kissé anakronisztikusan ható módon, de a gyakorlati megfogalmazások mögött egyfajta szemléletet átadva. Így a pihenésre szánt időt lehet például alvással eltölteni, de ebben fő

[507] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 72.
[508] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7 47.
[509] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 3.
[510] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 12.

szabály, hogy a botránkozás kerülése okán, az alvás tekintetében alkalmazkodjon a pap gyülekezetéhez.[511] Bármely tevékenységet is választ a lelkész szórakozásra, ne legyen az sohasem botránkoztató. Legyen az például a teológiai önképzés vagy olvasás.[512] Pihenésképpen szükség van a mozgásra is feltétlen! De ez ne legyen megerőltető sport. Legjobb menni, látogatni, a földeket ellenőrizni vagy kertészkedni. A mozgást hozzá kell kapcsolni a másokról való gondoskodáshoz vagy valamilyen hasznos elfoglaltsághoz.[513] Lehet szabadidős tevékenységként a művészettel is foglalkozni, de úgy, hogy az is az egyházzal kapcsolatban legyen.[514] A római katolikusok nem foglalkoznak a népművészettel. Ezért a református lelkipásztor lehet például ennek felkarolója, ösztönzője.[515] Csikesz arról is szót ejt, hogy mi az, ami nem fér össze a lelkipásztorsággal. Itt említi a vadászatot és a táncot. „A mai tánc: nyílt prostitúció”[516] – mondja majd’ egy századdal ezelőtt, számunkra talán megmosolyogtatóan. Összességében a szabadidő eltöltése terén is a rendre, evangéliumiságra, mértéktartásra, hasznosságra, egészséget is szolgáló tevékenységre ösztönzi hallgatóit. Mondanivalója iránymutató. Egy mai lelkipásztori eszménykép a szabadidőhöz való hozzáállás terén is keresheti a kiegyensúlyozottságot, hogy ne kelljen feltétlenül a szolgálatban való kiégés-elégés, illetve a szolgálat feszültségeinek extremitásokban való levezetésének két szélsősége közt csapongania.

3.1.4. A lelkipásztor és az anyagiak

„A pénznek ijesztően nagy hatalma van a lelkipásztorok felett.”[517] – állítja pásztorálteológiájában Manfred Josuttis évtizedekkel Csikesz után joggal. Hiszen Csikesz korának máig hordozott öröksége, de talán évezredes dilemmája a lelkipásztori egzisztencia pénzhez való viszonya, mely mind a közegyházi struktúrák tekintetében, mind az egyéni lelkipásztori identitás tekintetében olyan ambivalenciákat és alapkonfliktusokat hordoz, melynek feloldása minden nemzedék felelőssége és lehetősége. A pénz ugyanis „nemcsak mint csereeszköz jelenik meg, hanem mint jelkép rárakódott jelentéstartalmakat és érzelmi viszonyulásokat is felszínre hoz”.[518] A pénzhez való viszonyulás egyfelől feszültségek forrása,

[511] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 59.
[512] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 61.
[513] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 62.
[514] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 65.
[515] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 69.
[516] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 63.
[517] Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017. 142.
[518] Siba Balázs: Pénzkérdések a lelkipásztori életpályán, Theologiai Szemle, LIX.évf. 1.szám. 29.

ugyanakkor hitvallás és hitelesítő pecsét is lehet a lelkipásztor életében. Csikeszt interpretálva érdemes először röviden és átfogólag rápillantani az egyház és az anyagiak kérdéskörére, hogy azután az anyagiak lelkipásztori egzisztenciára gyakorolt hatásait vizsgálhassuk.

Csikesz átfogó szemlélet- és paradigmaváltást sürget kora egyházában az anyagiak tekintetében. Látja, hogy az egyház evangélium szerinti életének egyik gátló tényezője az anyagiakhoz való nem evangéliumi viszonyulás. Megfogalmazza, hogy az egyház életének nem lehet a középpontjában a pénz. A leglényegesebbeket nem lehet anyagiakon mérni, szemlélni, s az anyagiak középpontba állításával célt tévesztetté válik minden egyéb igyekezet. Sürgeti a Református Egyház vagyonpolitikájának megváltoztatását, mondván, hogy üzletemberek, bankok nem kezelhetik annak vagyonát, hiszen akkor teljesen más szemlélet lesz uralkodóvá, mint ami az evangéliumból fakadna.[519] Ugyanakkor harcol az ellen a szemlélet ellen is, amely szerint az államtól hosszú távon anyagi támogatás lenne várható és elvárható.[520] Ha az segít, nem feltétlenül önzetlenül teszi. S ha nem, akkor sem szabad kétségbeesni, hiszen nem Róma finanszírozta az első évszázadok misszióját sem. A független, szabad egyház létének garanciája nem más, mint az anyagi függetlenség. Csikesz véleménye az egyház anyagi helyzetének és az anyagiakhoz való viszonyulásának tekintetében máig felkiáltójelesen hangzik egybe Ravasz gondolatával: „Az egyháznak az egyetlen és becsületes és biztos anyagi forrása a hívek áldozatkészsége. És ha most számba vesszük egyházainkat, meg méltóztatnak látni […] csőd előtt áll az egész intézmény."[521] Az ideális állapotot Csikesz is abban látná, ha a közegyház berendezkedne államsegélyek nélküli életre.[522]

A közegyház pénzhez, s ezen keresztül Istenhez, önmagához és a politikumhoz való viszonyrendezése mellett Csikesz az egyéni lelkipásztori identitás és egzisztencia alapkérdései között szemléli az anyagiak kérdését, melyek több alapdilemmára vezethetők vissza.

Bár a szegénység és gazdagság fogalmának relativitása megkérdőjelezhetetlen, mégis örök, s minden lelkészgeneráció örök dilemmája lesz az, hogy anyagiakból mi a sok és mi a kevés. Évszázados feszültségforrás, hogy a lelkipásztori élet kontextusát jelentő társadalmi valóság az anyagiak terén sem kongruál az esetek többségében a lelkipásztor életének a valóságával. Az átlagos, akár országos, akár helyi életszínvonaltól való eltérés nem kis konfliktust okozhat úgy a lelkipásztori kar tagjai, mint a lelkész környezetében élők között vagy akár a lelkipásztor belső világában. Akár alulfizetett, akár felülfizetett a lelkipásztor az átlagoshoz képest, mindenképpen dilemmát jelent ennek hordozása, kommunikálása és feldolgozása. Sőt sok esetben árnyalódik is ez az alaphelyzet. Gyakorta elsőgenerációs tehetős családból származó lelkipásztorok élik meg nehezen alulfizetettségüket, miközben környezetük

[519] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, 168.
[520] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, 168.
[521] Dr. Ravasz László püspöki székfoglaló beszéde, DREK, Budapest, 1921. 32.
[522] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 167.

nem érti életnívójuk és életmódjuk megtartására irányuló kísérletüket. Máskor pedig éppen a társadalom perifériájáról jövők egyházi szolgálatba állása lesz kiemelkedésük és anyagi felzárkózásuk lehetőségévé is. Egyéni élettörténetek is alakítják lelkipásztorok anyagiakhoz való viszonyát, kísértések tömkelegét szolgáltatva.

A másik alapkonfliktust a hivatás esetlegesen apostoli szegénységben való megélése és a családról való felelősségteljes gondoskodás szembenállásából adódik. Csikesz korának „lukma-harca", az államsegélyek körüli feszültségek, járandóság és stólaügyek mind-mind olyan újra és újra felszínre kerülő problémák, melyek mélyén a hivatás és az egyéni, családi sors áll anyagi ambivalenciában egymással. Időről időre máig előfordul, hogy a gyakori nyomorúságos javadalom miatt a lelkipásztor valami „mellékeshez" nyúl. Csikesz kora viszonyai között így vélekedik erről: „Egyházunk pedig szégyenkezhetik, hogy papjai még a XX. században is földet túrni, felessel feleselni, bérlővel perlekedni kénytelenek… Ne nagyképűsködjék senki, hogy jó, ha a lelkész mintagazdálkodik!"[523] Egy másik helyen pedig lelkészcsaládok életét szemlélve harsogja: „Indítványozom: vegye fel az ORLE és a Kálvin Szövetség a programjába, hogy ne legyen több mártír a magyar kálvinista lelkészek között!"[524]

Szintúgy anyagiakkal kapcsolatos alapdilemma a református egyház hagyományos struktúrájából fakadóan a gyülekezetektől való függés. Annak a feszültsége, hogy úgy él a lelkipásztor, mint pap, pedig próféta szeretne lenni. A szolgálat szabad és prófétai elemeit teszi gyakran lehetetlenné az anyagi függőség, a bérharc. A létbizonytalanság gyakori érzése pedig a papi, pásztori funkciót nehezíti el. Nemcsak általában, hanem a lelkészcsaládok vonatkozásában is elmondható, hogy „legalább annyira káros a szegénység, mint a gazdagság".[525]

Ugyanígy alapkonfliktus azoknak az aránytalanságoknak az évszázados megléte, melyek általánosan jellemzik a lelkipásztori kar anyagi viszonyait. Az „ugyanazon munkáért, ugyanannyi bért" jelmondata ebben a hivatásban szinte sehol sem érvényesül, ami nemcsak belső feszültségforrás, hanem a fraternitást is lehetetlenné tevő tényező. Csikesz kora óta igaz a megállapítás: „az anyagi feszültségek nyílt kibeszélését a rendszer nem engedi, illetve a palástolt különbségeket a rendszer életben tartja".[526] Napjaink gyakran tízszeres jövedelemkülönbségei is arról árulkodnak, hogy az anyagiakhoz való viszony tekintetében máig sem változott meg a helyzet. Bár magyarázatul szolgálhat, hogy a lelkipásztorkodás olyan munka, melynek eredményeit a mindennapok szintjén nem lehet mérni, s így honorálni sem. Sőt heterogenitást mutatnak a gyülekezetek adottságaikban, meglévőségeikben, teherhordó képességeikben és esetenként intézményi hátterükben is.

Mindezek a dilemmák velejárói a lelkipásztori egzisztenciának, részben pedig rendszerszintű anomáliák, melyek legalább annyira következnek az evangélium tanításának

[523] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. 375.
[524] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. 810.
[525] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 21.
[526] Siba Balázs: Pénzkérdések a lelkipásztori életpályán, Theologiai Szemle, LIX.évf. 1.szám. 33.

átlépéséből, mint a megfelelő törvényi szabályozás hiányából. Csikesz azonban nemcsak látleletet ad, hanem az elmozdulás, gyógyulás néhány elemét is felvázolja.

Egyfelől szemléletváltást sürget az anyagiakhoz való viszony vonatkozásában, mely természetszerűen az egyházi hierarchia felsőbb, igazgatási szintjein szolgálókat érinti legélesebben. „Elég volt az olyan vezérkedő apostolokból, kiknek zsebéből virít ki működésük fő motívuma: a kékbélyeges nyugta! Elég volt a hősökből, akik napidíjért statisztálják a gályarab szerepét. Ott tartunk, hogy még a közigazgatásunk csillogó szekere is rogyadozik a sok személyi kiadás és napidíj alatt."[527] Ha a pénz mint motivációs tényező nem kerül ki akár az egyházi közgondolkodás, akár az egyéni szolgálatvállaló gondolkodásának a centrumából, akkor hiteltelenné és hazugsággá lesz az egyház igehirdetése.

Ugyanakkor a paradigmaváltás része lehet az is, hogy az egyház hivatalosait szükséges lenne méltó módon megbecsülni. Mert bár a pénz nem motiváció, de a megbecsülés hiánya demotiváló tényezővé lesz. Ennek az egésznek alapja pedig az egyéni lelkipásztori karakterben gyökerezhet: „Csak az a lelkész méltó arra, hogy az igehirdetés béréből éljen, aki Isten igéjét a saját életénél is jobban szereti."[528]

Mivel az anyagiak kérdésköre nem individuumokat, hanem családokat érint a lelkészi egzisztenciában, ezért Csikesz ráterheli a változások előmozdítását ezen közösségekre. Minden lelkészcsaládnak egy bizonyos aszkézissel és lemondással rá kell lépnie a sáfárság útjára.[529] Ebben a gondolatban nem az aszkézis a hangsúlyos, hanem a sáfárság.

Strukturális szinten Csikesz élharcosa a közegyházi szolidaritásnak. A lelkipásztorok fizetésének központosítása megszüntetné az áldatlan kenyérharcot, és tiszta viszonyokat teremtene.[530] A lelkészek fizetését szedje be a megye, kerület vagy a konvent a gyülekezetektől, és negyedévente előre fizesse ki.[531] Ennek számos mellékáldása is lehet. Így például a lelkészi fizetések kiegyenlítése segítené, hogy ne akarjon mindenki tehetségtelenül is nagyobb gyülekezetbe menni.[532] Csikesz sürgeti a stóla megszüntetését is. „Őrült rákfene az, amikor valaki kapja fizetését, azonkívül napidíjat is kap. Ilyen a stóla is."[533] Ennek igazsága vitatható, de a stóla demoralizálja a lelkipásztori kart, és leginkább felel az égre kiáltó jövedelemkülönbségekért.

Csikesz anyagiakról való gondolkodása középpontjában mindig ott áll a mértéktartás gondolata. „A mértéktartás pedig mindenre vonatkozik. A lelkész életére, parokiájára,

[527] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. május 24. 328.
[528] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 2.
[529] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 162.
[530] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 162.
[531] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 5. 810.
[532] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 4.
[533] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 78.

pihenésére, élelmére, ruházatára… Meg kell lenni a minimumnak, de nem annyira, hogy a török helyett a torok pusztítsa el."[534] – summázza szarkasztikusan.

Összességében azt látjuk, hogy az eszményi lelkipásztor magánéletének kibontásakor Csikesz ugyanarra jut, amire a modern pásztorálteológiák is: „A lelkész más… Neki egész életével és egész személyiségével képviselnie kell a bibliai hagyomány életformáló erejét."[535]

3.2. A lelkipásztori eszménykép szakmai elemei

Az eszményi lelkipásztor elsősorban *verbi divini minister*. Czeglédy Sándor megállapításában: „Munkája nem magisterium, hanem ministérium."[536] Ez a ministerium elsősorban az igehirdetés szolgálatában ölt testet, de nem korlátozható csupán erre, hanem kiterjeszthető ezen túl a lelkipásztor katechetikai, liturgusi és gyülekezetépítő, illetve missziói munkájára is. Az előzőekben azt láttuk, hogy az eszményi lelkipásztor példaértékű élete miképpen lehet – Ravasz László megfogalmazásában – az igehirdetés apológiája.[537] Most a szakmai munkának azon elemeit tekintjük át, melyek mintegy minimumfeltételként sorakoznak annak hátterében, hogy amennyiben a lelkipásztor magánéletének válsága nem lett a ministeriumának válságává, a szakmai munkásságának elemei is helyén legyenek, és ne váljanak se számára, sem pedig gyülekezete számára botrány vagy gyümölcstelenség forrásává.

3.2.1. Az eszményi igehirdető

Csikesz Sándor mind gyakorlati, mind professzori munkásságában a fő hangsúlyt a lelkipásztor prédikátori feladatkörére helyezi. A lelkipásztor ott kezdődik el, amikor felméri, hogy a legfontosabb feladata az igehirdetés.[538] Mielőtt azonban Csikesz olvasatában megfestenénk az eszményi homiléta képét és feladatait, érdemes egy pillantást vetnünk arra a kontextusra és háttérre, melyben ezt megfogalmazza. A kontextus sok esetben forrását, néha paralelljét vagy akár éppen ellenpólusát jelenti az általa mondottaknak.

Csikesz homiletikájának hátterében ott áll a magyar homiletika 19. századi öröksége.[539] Tóth Ferenc 1814-ben Pápán kiadott *Homiletiká*ja, Kun Bertalan 1855-ben Miskolcon megjelentetett *Egyházi szónoklattan*a, Zsarnay Lajos 1857-ben Sárospatakon megjelent *Paptan*a, Tóth Mihály 1866-os debreceni *Egyházszónoklattan*a és Mitrovics Gyula

[534] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 51.
[535] Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017. 163.
[536] Czeglédy Sándor: Az igehirdető személyisége, in: Igehirdetők kézikönyve, Budapest, 1980. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 27.
[537] Ravasz László: Homiletika, Pápa, 1915. 264.
[538] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 2.
[539] Ezt az időszakot dolgozza fel Szetey Szabolcs: Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között című doktori dolgozata.

1879-es budapesti kiadású *Egyházi szónoklattan*a kivétel nélkül a racionalizmus, a liberális teológia és klasszikus retorika alapjain próbál eligazodni homiletikai útkeresésében. Ebbe a sorba illik bele Kovács Albert posthumus *Homiletikáj*a, amit 1904-ben Budapesten adnak ki. Csiky Lajos *Egyházszónoklattan*a 1914-ből pedig többnyire Osterzee-fordítás.[540] Joggal állapítja meg Fekete Károly, hogy mindezek egy letűnt korszak termékei, és „szerzőik nem látták meg annak a tudománytani változásnak a következményeit, mely Schleiermacher munkásságától kezdve éppen a gyakorlati teológiában és azon belül a homiletikában jelentkezett".[541]

A 20. század első komoly, irányadó homiletikai alkotása Ravasz László műve 1915-ből, még akkor is, ha – éppen Csikesz kritikája szerint – „majd egy harmadán keresztül vívódik a rhetorica sacra tehertételével".[542] Nemcsak Csikesz, hanem a kortársak közül Czeglédy is kritikával illeti, mondván, hogy a gyülekezet fogalmát az empirikus és az ideális dialektikája felől közelíti meg, ahelyett, hogy az inkarnáció és parúzia felől tenné meg ezt, azt látva a gyülekezetben, akikért Krisztus született, meghalt, s akik útban vannak a teljes váltság felé.[543] Ravasznak mégis érdeme, hogy munkája ekkléziasztikai, történeti és bibliai alapokra helyezi az igehirdetést, amit egyszerre tekint prófétai aktusnak és műalkotásnak, sőt lélekvezetésnek és értékgyarapításnak is. Vallástudományi szemlélete ellenére is nagy szerepe van abban, hogy kivezesse az igehirdetést a liberalizmus és racionalizmus zsákutcájából.[544] Mindezzel pedig utat nyit a barthi teológia számára, amelynek később maga is hatása alá kerül.

Imre Lajos munkásságának nagy eredménye az igehirdetés predestinációs hátterének végiggondolása, Gönczy Lajos pedig az eschatológia homiletikai rehabilitálását végzi el, bár egyikőjüknek sincs nagy átfogó munkája e téren. Bilkei Pap István *Homiletiká*jának (Budapest, 1938) legnagyobb érdeme az, hogy az igehirdetésről úgy beszél, mint Krisztusprédikációról. Makkay Sándor és Czeglédy Sándor homiletikai munkássága már erős barthi, thurneyseni hatásokat mutat. Tóth Endre homiletikájának érdeme a prédikáció református jellegének hangsúlyozása. Szabó Zoltán pedig már úgy is tekinthető, mint az empirikus gyakorlati teológia előfutára. [545]

Csikesz Sándor egy olyan átmeneti korban munkálkodott, amikor a racionalizmus és liberalizmus ínséges évszázada után, a barthi teológia nyomán új alternatívák nyílnak a

[540] Ravasz László: Homiletika, Pápa, 1915. 237.
[541] Fekete Károly: Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája, Református Szemle, 109.1. (2016.) 598.
[542] Csikesz Sándor: A magyar református gyakorlati theologia, Theologiai Tanulmányok, 41. szám, Debrecen, 1934. 29.
[543] Czeglédy Sándor: A homiletika problémája, in: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára, szerk. Révész Imre, Debrecen, 1946. 123.
[544] Boross Géza: A magyar református akadémikus gyakorlati teológia a XX. században, Studia Caroliensia, 2001/4. 9.
[545] Boross Géza: A magyar református akadémikus gyakorlati teológia a XX. században, Studia Caroliensia, 2001/4. 24.

homiletika területén. Ugyanakkor ez az időszak az, amikor a magyar gyakorlati teológia eléri nagykorúságát, és kiderül, hogy valóban scientia praxeos, és nem csupán gyakorlati eligazítás, hanem az azt szabályzó tudomány.[546] Ebbe az átmeneti időszakba ágyazódik bele Csikesz véleménye az eszményi homiletikai munkáról, amit a homiletika területei alapján rendszerezve érdemes megismernünk.

3.2.1.1. Jézus igehirdetése mint kiindulópont

Csikesz szerint minden homiletika kiindulópontja kizárólag Jézus igehirdetése lehet. Ez az alapvető paradigmája minden homiletikai munkának, hiszen Jézus igehirdetése mind formai, mint tartalmi tekintetben irányt szab ennek.

Jézus igehirdetését Csikesz ellentétpárokból kiindulva definiálja. Megkülönböztet nyílt és zárt igehirdetést. Nyílt igehirdetés az, amelyben Jézus nagy tömegek, illetve heterogén hallgatóság előtt beszél. Ilyen minden nyilvános istentisztelet az egyház igehirdetését tekintve. Ugyanakkor gyakran zárt csoportot szólít meg igehirdetése, mint például a tanítványok szűkebb köre. Ilyen igehirdetési alkalom a bibliakör vagy a családi istentisztelet.[547] A kettő közötti disztinkció azért lényeges, mert mindkettő más és más igehirdetési módot feltételez. Csikesz megfogalmazásában az egyik igehirdetési mód a horizontálisan szélesedő igehirdetés, amelyben élet és halál kérdése kerül középpontba. Itt a cél az, hogy mindenről megfeledkezve a nagy egzisztenciális kérdések kereszttüzébe legyen beállítva a hallgatóság.[548] A másik jézusi módszer a vertikális igehirdetési mód. Ebben a cél az egyén életének legmélyéig hatolni. Megkeresni abban a legégetőbb sebet, és személyesen kérdezni rá a létkérdésekre. Ez utóbbi igehirdetésnél négy réteget kell áttörnie az igehirdetésnek: az emberi méltóság burkát, a lélek ösztönszerű bebástyázottságát, a feledés, valamint a folytonos fejlődés rétegeit.[549] Jézus igehirdetésének módszere tehát egyfelől extenzív, hisz először a tömeghez beszél. Majd kiválaszt onnan egyéneket, és a cél már az, hogy az egyéni lelkekből hívő személyiségeket formáljon. Így lesz az extenzív igehirdetési munka intenzívvé.[550] Más oldalról megközelítve Csikesz úgy fogalmaz, hogy Jézus igehirdetésének két módja van: a prófétai mód és misztikus. Az utóbbi „egy kicsiny társaságban meleg leheletével védeni a hit virágait” – majd hozzáteszi aktualizálva, hogy kora egyháza ez utóbbit hanyagolja el, és lesz így ez a szekták fegyverévé.[551]

[546] Boross Géza: A magyar református akadémikus gyakorlati teológia a XX. században, Studia Caroliensia, 2001/4. 70.
[547] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 13.
[548] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 14.
[549] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 16.
[550] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 44.
[551] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 69.

Megtanulható Jézustól az igehirdetésnek az időhöz, korhoz kötöttsége, illetve a kortól való függetlensége is. A homiletikai feladat tehát az, hogy idő felettivé tegyük az evangéliumot, de ugyanakkor belegyökereztessük a mi korunkba.[552] A pásztori tényezőt is fontos elemnek tekinti Jézus igehirdetésében, s egyből levonja a konzekvenciát a lelkipásztor számára: a pásztori tapasztalat szüli a pásztori igehirdetést.[553] Jézus igehirdetésének egyetlen centruma van: Az élő Istennel való élő egybeköttetés. Az apostoli igehirdetésben ez annyiban módosul, hogy teocentrikusból krisztocentrikussá lesz. Ebből következik az istenfiúság, illetve a gyülekezeti testvériség állapota.[554] Legfőbb konzekvenciaként mindezekből Csikesz summázva azt terheli a lelkipásztorra, hogy semmit nem lehet az igehirdetésben mondani, amit Krisztus nem mondana, de mindennek benne kell lennie abban, amit Ő is mondana.

Csikesz sajátos módon közelíti meg Jézus igehirdetését, és vonja le abból konzekvenciáit az egyház igehirdetésére nézve. Ám ez irányú kísérletei arra ösztönzik az eszményi lelkipásztort, hogy újra és újra vizsgálja, értékelje, elemezze Jézus igehirdetését, s legyen az ott homiletikai munkájának gondolati hátterében. Természetesen kiegészülve az Ószövetség és az apostoli kor igehirdetésének mély, de kritikai vizsgálatával, melyről Csikesz furcsa módon nem nagyon beszél előadásaiban, talán azért, mert mindent Jézusból kiindulva és rá tekintve próbál megközelíteni, így az igehirdetés szolgálatát is. Látószöge egybeesik Ravasz véleményével, irányszabásával: „Mert Ő ilyen igehirdető volt, lehet nekünk is jó igehirdetőknek lennünk.”[555]

3.2.1.2. Az igehirdetés-történet fontossága

Az igehirdetésének hátteréből nem hiányozhat a homiletika kétezer éves történetének beható ismerete. Senki sem mehet úgy a szószékre, mintha ő lépne fel először oda. A homiletika történetének ismerete és kritikai elemzése egyfelől inspirálja, másfelől normatív módon szabályozza is az igehirdetést.

Csikesz hol részletesebb, hol felületesebb ismertetést ad a homiletikatörténet nagy csomópontjairól. Elsőként a zsinagógai igehirdetésről és a görög-római retorikai iskoláról beszél. Véleménye szerint az utóbbi lesz az, amely már az objektív sákramentummal s a misével karöltve nyomja el az Igét a katolicizmus korai századaiban. Majd elemzi a pogány Európa krisztianizálásának igehirdetését, a szerzetesrendekről is szólva. Leginkább azonban a reformátorok homiletikai örökségét bontja ki, hiszen ez az a hitvallásos örökség, mely természetesen korszerűsítve, de mégis tovább viendő. Csikesznek alig van homiletika kurzusa,

[552] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 18.
[553] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 61.
[554] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 28.
[555] Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa, 1915., Ref. Főiskolai Könyvnyomda, 21.

amelyben ne utalna a reformátorok igehirdetésének elemeire. Van, hogy egész félévet szentel a három nagy reformátor igehirdetései elemzésének, illetve életrajzuk bemutatásának, mindig levonva a tanulságokat, és meghúzva a vonalat a ma igehirdetése szempontjából.[556] A reformátorok mesterei anyanyelvüknek, ismerik az eredeti bibliai nyelveket, a textushoz való viszonyuk mélysége megrendítő. A reformátorok közül különös figyelmet szentel Csikesz Zwingli igehirdetésének. Beszél annak humanizmusból örökölt eszköztáráról, polemizáló evangéliumiságáról, szószékről le-leszólóan bátor applikálásáról, népi és pásztori jellegéről, szemléletességéről, s abban az Ige lényegének világos alkalmazásáról.[557] Hangsúlyossá téve, hogy nála már „a homília az egyszerű nép számára írt cikornyátlan beszéd, ellentétben a színpompás retorikai beszéddel."[558] Hyperius élete és munkássága is témája, aki élesen különbséget tesz már retorika és homiletika között, de homiletikai elméletével kissé a formalizmus keretei közé is szorítja az igehirdetést. Sőt kitekintve ismerteti és kritizálja Csikesz a lutheranizmus szerinte liturgizmusba hajló igehirdetését is.[559] Mindemellett Csikesz megismerendőként tekint a magyar homiletika történetére is. Különösen Méliusz[560] és Huszár Gál igehirdetésére,[561] mely utóbbinak első, magyar nyelven publikált prédikációgyűjteményét részletesen elemzi is egy kurzusán. Sőt, kibontogatja a reformáció korának három legfőbb, a homiletika vonatkozásában is fontos elemét: a bibliafordítások megszületését, melyek az igehirdetések fundamentumai; a konfessziók kialakulását, melyek szabályozzák az igehirdetések tartalmi részét; az istentiszteleti rend kialakulását, mely felszabadítja az igehirdetést a mise béklyóiból. Csikesz kritikusan foglalja össze, hogy az ortodoxia és a barokk hogyan hozza el a protestáns igehirdetés vesztét azzal, hogy lassanként a textus elfeledett gyerekké válik, s majd csak a puritanizmus és pietizmus mozgalmaiban nyer vissza valamit jelentőségéből. Csikesz világosan láttatja azt a három újra és újra, bár más és más színben feltűnő kockázatot, mely a XVIII. században kezdi veszélyeztetni a protestáns prédikációt, a magyart különösen. Az első a felvilágosodás, mely az észt ülteti a trónra, és azt várja, hogy a prédikátor a nép felvilágosítója legyen. A második a racionalizmus, mely az igehirdetésben az értelmi elemet túlhangsúlyozza, szemben az érzelmi, akarati és lelkiismereti elemmel. Ennek nyomán tör be szerinte a seculum az igehirdetésbe, és kezd el a szellemeskedések sora is végigvonulni az igehirdetésen. Például, hogy krumplit kell termelni, mert az az igazi jó, és az szünteti meg az éhínséget, amellett, hogy az példázza az ember életét is, mert az emberek között

[556] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 50.
[557] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Varsányi Gábor, 1933/34 II. félév TtREK R4114/89 1–14.
[558] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 2.
[559] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK rR5590 54.
[560] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Erdei Károly, 1937/38 I-II. félév TtREK R4080/9 22.
[561] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Erdei Károly, 1937/38 I-II. félév TtREK R4080/9 25.

is a java a föld alatt van. A harmadik pedig a nacionalizmus, mely a nép szavát az Isten szavának gondolja. Ebből fog kinőni magyar talajon – mondja Csikesz – az irredenta prédikáció is, amelyben minden van, ami a nép szájíze szerint való, csak evangélium nincs benne.

Csikesz jól pozicionálja az igehirdető lelkipásztort a tekintetben is, hogy az mindig éles szemmel és kritikusan figyeli korának homiletikai trendjeit, aktualitásait. Így ismerteti Nibergall téziseit, de elmondja, hogy az szerinte túlságosan hangsúlyozza az empirikus gyülekezetet, holott nem tudja bemutatni, hogy milyennek kellene lennie az ideális gyülekezetnek.[562] Bemutatja homiletikai szempontokból Rudolf Ottót, s javára írja elképzelését arról, hogy vallás végső soron nem tanítható, nem írható le, csak átélhető.[563] De ismerteti Girgensohn Károly munkásságát *A vallásos élmény* című empirikus kutatások alapján írt műve alapján.[564] Teszi ezt könnyen, hiszen szerkesztésében jelenik meg Vasady Béla Girgensohn munkásságát bemutató műve, melyben a szerző nagy lelkesedéssel a még a legjózanabb teológiaként tekint rá, úgy, mint aki középen foglal helyet az élményteológia és a dialektika teológia között.[565] Vasady később maga is eltávolodik a vallásos életet a kísérleti lélektan egzakt módszereivel vizsgáló Girgersohntól, s a dialektika teológiával megismerkedve érzi a hitet csupán a lélektan eszközeivel vizsgáló módszerének elégtelenségét.[566] Thurneysen igehirdetésről szóló álláspontját is bemutatja Csikesz. Mélyen egyetért retorikakritikájával, de nem rejti véka alá kritikáját Thurneysennel szemben: nem elég nyugtalanná tenni az igehallgatót, hanem meg is kell nyugtatni. Thurneysen csak az igehirdetés árnyékos részét mutatja meg, a napsugarast nem,[567] mondja túlozva. Pedig Thurneysen álláspontja a maga egészében ez: „Az ember és minden emberi halálát hirdetni. Ahol egy ilyen prédikáció elhangzik, ott Isten a feltámadás igéjével válaszol.”[568] Ám Csikesz mintha csak a mondat első felét értékelné. Hasonlóképpen Gogarten teológiájának homiletikai konzekvenciáit is elsorolja, de hozzáteszi: nem igaz, hogy van, aki átkozott és hiányzik belőle az amor(anior) dei. S bár igaz az, hogy az újjászületés Isten munkája, de végigfolytatni nekünk kell, s lehetetlen, hogy az emberi lélek ne vállaljon munkát és erőfeszítést a dologban.[569] Sok időt szentel Csikesz a

[562] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 149.
[563] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 24.
[564] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 25.
[565] Vasady Béla: Girgensohn Károly élete és munkássága, Teológiai Tanulmányok, szerk. Csikesz Sándor, Debrecen, 1929. 57.
[566] Török István: Vasady Béla, Confessio 1993/2. 59.
[567] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 45.
[568] Thurneysen, Eduard: Die Aufgabe der Predigt, in: Das Wort Gottes und die Kirche. Aufsätze und Vorträge, ThB 44. 1971. 95.
[569] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 46.

kortársak közül Brunner és Barth ismertetésének is.[570] Barthot Csikesz nagyra értékeli. Maga is a gyülekezeti lelkipásztorság kohójában tapasztalja meg, hogy „a teológia mint egyházi diszciplína művelése minden ágában csakis egyet jelenthet, egy tág értelemben vett prédikációkészítést".[571] Megérzi Barth hozzáállásából azt, amit ő így fogalmaz: „egész teológiám gyakorló lelkészenek szóló teológia".[572] Egyetért Barth retorikakritikájával, értékeli teológiájának krisztológiai koncentráltságát. De az ember és Isten közti kapcsolópont kérdésében Csikesz Brunner oldalára áll. Mint mondja: az ember részéről a puszta várakozás, a feszült vágy aktivitása is egyfajta kapcsólódási pont. Sőt Barthot dualizmussal vádolva pellengérre is állítja, hisz véleménye szerint nem kell élesen szembeállítani az emberi és isteni életet. Valamint azt is kifogásolja, hogy Barth az igehirdetést a kijelentés folytatásának tartja.[573] Bár érezhető, hogy Barth kritikája leginkább korai előadásaiban érhető tetten, s – majd ahogyan látni fogjuk – homiletikáját a barthi teológiával való fokozatos ismerkedés határozza meg. Igaz, mindig ott él benne a kritika az emberi oldal barthi háttérbe szorítása okán, de mégis a jövő útjának gondolja Barth tanítását, s annak homiletikai konzekvenciáit levonva azt mondja: „E szempontból nézve ma az igehirdetést, a magyar református egyházban jó, ha tíz helyen van ilyen igehirdetés."[574] Barth és Csikesz élete között sajátságos párhuzam, hogy mialatt mindketten ugyanazon a teológiai iskolán (Harnack, Kaftan, Troeltsch) nevelkednek, az akadémiai stúdiumok mellett meghatározóvá lesz igehirdetésük számára is az a tapasztalat, amit spirituális téren a pietizmus talajáról nyernek. Ami Barthnak a Blumhardtok pietisztikus hagyománya,[575] az Csikesznek az Öreg Szikszaiban gyökeredző népi kegyesség, mely a belmisszióban is kifejezésre jut.

Csikesz elvárhatónak tartja a kortárs magyar homiletikák ismeretét is, sőt maga is jó ismerője és kritikusa kortársainak, s azok igehirdetésének is. Leginkább Ravasz áll elismerése dobogóján, ugyanakkor kritikája kereszttüzében. Szerinte Ravasz prédikációinak alapjellege az alkalom megragadása és egyetemessé tétele. Dicséri Ravasz polémiamentességét, saját hitének bátor megvallását s a más vallásúak hitének gyöngéd megbecsülését: „amíg egyfelől a pozitív reformátusság gránit hegyei és aranyló földjei terülnek elénk, addig másfelől a legnemesebb békítő és seregbe egybehívó szó zendül ajkán. A legritkább virág ez a magyar református igehirdetés negyedszázados mezején."[576] Ravasz pozitívuma az igéhez való egyre mélyülő

[570] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 26.
[571] Barth, Karl: Homiletics, Westminster/John Knox Press, Louisville, 1991. 17.
[572] Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok, Lux, Budapest, 1996. 176.
[573] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 44.
[574] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 43-44.
[575] Török István: Barth Károly theologiájának kezdetei, Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1931. 34.
[576] Csikesz Sándor: Ravasz László legújabb kötetei, é.n. TtREL I.26.1. 2.

viszonya.[577] De Ravasz igehirdetésének negatívumáról is beszél: „Egyik legnagyobb hézag a műben, hogy hiányzik belőle a falu. A milliók nagy problémái és kicsinyke bajai."[578]

Mindezek kifejezően szemléltetik, hogy a lelkipásztornak otthonosan kell mozognia a homiletika tudományának ősi erdejében, de annak friss ültetvényeiben is. Minden pozitívumot megszívlelve kell integrálni a homiletikai munkába, de kiegyensúlyozott módon és gondolkodva kell kritikusan szemlélni a vadhajtásokat is.

3.2.1.3. A prédikációkritika szükségessége

A lelkipásztor nemcsak ismeri kora igehirdetését, hanem markáns igehirdetéskritikát tud megfogalmazni, s ez alapján von le következtetéseket a jövő igehirdetésére nézve. Csikesz markáns megállapítása szolgál prédikációkritikája kiindulópontjaként: „Az igehirdetés problémája már válsággá fajult."[579] Ez a válság tovább bontogatható: „A theológia berkeit felverik a hangos disputák: moralizáló legyen-e a prédikáció, vagy dogmatizáló? Analitikus-e, vagy szinthetikus?! Homilia-e, vagy thematikus beszéd?! Végtelem műgond izzadtság cseppjei harmatozzák azt… minden, de minden bevonul az igehirdetésbe, először, mint illusztráló anyag, később, mint igehirdetési impulzus, midőn a modern rhetor a kitünő illustrációkhoz keres magának… textust… és közönséget."[580]

Mindennek okát Csikesz így határozza meg: „A legfőbb oka egyházi életünk elvértelenedésének, s így a szekták terjeszkedésének: Igehirdetésünk egyoldalú merevsége… az antik klasszikus világ rhetorikájának becsúszása, befészkelése, elhatalmasodása a protestáns egyházakban."[581] Csikesz igehirdetéskritikája leginkább következetes *retorikakritika*. „A retorikai fogások csak meggyalázzák, nem pedig díszítik az Igét."[582] A homiletikák annak a syllogizmusnak a rabjai, hogy a református igehirdetés formája a szónoki beszéd, tehát az egyházi igehirdetés-elmélet voltaképpen egyházi szónoklattan, rhetorica sacra. Tehát az egyházi szónoklat elmondásával a retorikai szabályok érvényesek. Csikesz még Ravasz homiletikáját is ezzel vádolja, mondván: Ravasz érzi, hogy valami nincsen rendben, de a végén mégis megnyugszik, és sorra tárgyalja a retorika mesterfogásait, egyszóval megírja a bibliai tárgyra vonatkozó retorikát.[583] „Honnan merészeli a homiletikai irodalom ezt a syllogizmust venni,

[577] Csikesz Sándor: Ravasz László legújabb kötetei, é.n. TtREL I.26.1. 3.
[578] Csikesz Sándor: Ravasz László legújabb kötetei, é.n. TtREL I.26.1. 5.
[579] Csikesz Sándor bírálata Vitéz Bogár János „Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgiai tanulmány" című disszertációjáról, 1932. TtREK R4162 13.
[580] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 68.
[581] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 67.
[582] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte vitéz Kerekes János, 1935/36 II. félév TtREK R4080/8 16.
[583] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 6.

tudunk-e felmutatni egyetlen szónoki beszédet a krisztusi és apostoli igehirdetésben?"[584] – kérdezi Csikesz. Sőt, számtalan ellenérvet sorol arra nézve, hogy a homiletikának sok köze lehetne a retorikához. „Az Úr Jézus igehirdetésében egyedül a zsinagógai igehirdetés hatása látszik"[585]; „Az őskeresztyénség idejéből egyetlen egy szónoki beszédnek nevezhető igehirdetés sem maradt ránk. Csak Pál apostol Areopagoszon tartott beszéde közelíti meg a szónoki beszédet."[586] – állítja Csikesz, bár ebben téved, hiszen Pál számos igehirdetésében kora retorikájának eszközeivel él.[587] Alexandriai Kelemen és Órigenész kezdi el a filozófiai magyarázó módszert a görög-római kultúra iránti respektusból, s Chrisostomus idejére az egész igehirdetés rétori formákba szorul. Államvallássá lesz a keresztyénség, és az átjövő rétorok nem a saját életüket egyháziasítják, hanem az egyházat világiasítják el.[588] Minél inkább terjed a közművelődés, és differenciálódik az ember élete, szemlélete, személyisége, annál inkább ösztönös averzióval fordul el az ember a szónoklattól. Általános a kiábrándultság a kicsinosított szónoki stílussal szemben.[589] Az igazi emberi szenvedések, az élet sorsdöntő fordulatai sohasem nyilatkoznak meg szónoki formában. Minél inkább életkérdésekről van szó, annál kevésbé fogalmazunk szónoki formában.[590]

Csikesz megállapításai az üres formalizmus tekintetében aktuálisak. Ugyanakkor minden korok igehirdetését veszélyezteti a lapos, sablonos, retorikai tekintetben pongyola beszéd is. Ám abban egyetérthetünk vele, hogy az igehirdetés több mint retorika. A homiletikai gondolkodás középpontjában tehát az Ige áll![591] „Ma már nem szónoki beszéd kell a világnak, hisz az megcsömörlött a retorikai fogásoktól."[592] Az Igének sincs szüksége erre, hiszen annak önmagában van hatalma.[593]

Ugyanakkor Csikesz nemcsak a ige felé fordulás barthi követelményét teszi homiletikája sarokkövévé, hanem megfogalmazza *kora igehirdetésének egyéb negatívumait* is. Tragikusnak tartja az igehirdetés helyhez, konkrétan templomhoz kötöttségét, s azt a fajta liturgizmust, mely nem engedi kiszabadulni az igehirdetést és evangélizációt a templom bilincseiből.

[584] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 6.
[585] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 6.
[586] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 6.
[587] Literáty Zoltán: Homiletika és retorika, Kézirat, Budapest, 2009. 24.
[588] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 6.
[589] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 7.
[590] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 7.
[591] Csikesz Sándor: Palesztinai út eredményeinek értékesítése a Biblia magyarázásában, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Debrecen, 1941. 77.
[592] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 2.
[593] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 8.

Hasonlóképpen kritizálja a mennyiséghez kötöttséget, mondván, hogy nem az igehirdetések száma, alkalmak mennyisége, hanem azok minősége a domináns, mert lélek nélküli beszédek garmadája sem ér fel a helyén mondott s minőségi igehirdetéssel, igével. Csikesz elmondja azt is, hogy korának igehirdetése nincsen tekintettel arra a rétegre, akit megszólít. Így például az igehallgatók korfájára. Talán leginkább aktuális kritikája azt veti az igehirdetés szemére, hogy az nem tudja kivonni magát a technikai újdonságok bűvköréből, s azokkal versenyt tartva például „filmszerűen" akar dolgozni, újabb és újabb jeleneteket kiábrázolva.[594] Joggal érzi Csikesz, hogy az igehirdetés nem igazodhat, nem elégíthet ki igényeket, nem állhat pillanatnyi divatmódszerek hatása alatt még módszerében sem, hanem Isten akaratának és beszédének kell abban érvényre jutnia.[595] A módszer elsődlegessége kárára lesz az igehirdetésben a tartalomnak.

Csikesz végtelenül negatívan ítéli meg a plagizálást, korának prédikációs köteteket felhasználó igehirdetését. Egyfelől azért, mert a régi beszédek figyelmen kívül hagyják az új kontextust.[596] Másfelől morális okokból is elítéli az igehirdetéskötetek újramondását. Ennek a gondolatnak ma az interneten elérhető igehirdetések serege ad aktualitást.

Sajátos színfolt Csikesz prédikációkritikájában az, ahogyan – talán egyedülálló módon – korának egyik aktuális homiletikai irányát támadja. Nemcsak ismerteti előadásaiban a német egyház fajelmélet által beszennyeződő igehirdetését, hanem részletesen kimutatja annak teológiai szempontok szerinti megkérdőjelezhetőségét. Biztat az ószövetség bátor prédikálására, s a zsidó–magyar sorspárhuzam igehirdetésben való reformátori szellemű, de a népet és nemzetet nem az evangélium fölé emelő kiaknázására.[597] Jól irányítja ez a figyelmet arra, hogy az igehirdetőnek evangéliumi szenzibilitással kell figyelnie minden korszakban azokra a trendekre, melyek lopva vagy nyilvánvalóan, de mégis heretikus befolyással kívánják eltéríteni az igehirdetést valódi céljától.

3.2.1.4. Az igehirdetés fogalama, feladata, célja

A lelkipásztornak konkrétan kell megfogalmaznia és definiálnia igehirdetői tevékenységét. Csikesz nem egy summás definícióval írja le az igehirdetés eseményének leglényegét, hanem sokoldalúan járja körül azt. Ezzel arra inti a homilétákat, hogy tevékenységük megfogalmazását, s ezzel együtt annak iránymeghatározását ne verjék bilincsbe, hanem sokoldalúan, korszerűen és hitvallásos igei szabadságban gondolják el szolgálatuk leglényegét.

[594] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 4.
[595] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 12.
[596] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 1.
[597] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 50.

Csikesz, igazodva a reformátori teológia hagyományaihoz, kibővíti *az igehirdetés fogalmát,* és azt mondja, hogy „az igehirdetés is sokkal több, mint prédikáció."[598] Hiszen az prédikál igazán, aki életével és halálával is amellett tesz bizonyságot, akit hirdet. Majd így summázza az igehirdetés lényegét: „A souverain égi király akaratát hirdetni s róla egész valónkkal bizonyságot tenni: ez a keresztyén igehirdetés lényege."[599] Az eszményi, Isten dicsőségét szolgáló életformának a csúcspontja a prédikálás, ami: élet-akarat közlés. A prédikáció „Isten Igéjének, az Isten Igéjében rejlő életnek a hirdetése. Isten Igéje pedig mindaz, amiben Istennek az embert üdvözítő akarata megnyilvánul."[600] Ennek a hallgatók elé állítása az igehirdetés célja. Más, de gondolatilag ugyanebben a fogalomkörben mozgó meghatározása szerint „az igehirdetés fogalma röviden ebben foglalható össze: hogyan lesz a fix történeti igéből eleven élet".[601] Az igehirdető és az igehallgatók relációja felől nézve az igehirdetés továbbadás, átadás. „Az igehirdetés annyit tesz, hogy az Igét őrző szív rábízza az Igét újabb szívekre további őrzés végett."[602] Ebben a definícióban megfogalmazódik az a tény, hogy az átadott ige érték, drága kincs. Csikesz egy másik meghatározásában az ige örökérvényűségének tényét és az igehirdetés időszerűségének követelményét sejteti, s ezzel az igehirdetés aktuális megszólítás voltára irányítja a figyelmet, mondván: „Az igehirdetés nem más, mint a régi evangélium új viszonyokhoz mérten való hirdetése."[603] Ugyanakkor „Isten a prédikációval eleven szívekre akar írni" – mondja következő definíciójában, mellyel az igehirdetés szerzőjére és alanyára is rámutat, de egyszersmind az igehirdetés egész egzisztenciát befolyásoló, kicserélő jellegét is hangsúlyozza.[604]

A *cél* meghatározása is többrétű Csikesznél. Hitvallásos alapokon állva célja az igehirdetésnek: az unio mysticára való elvezetés.[605] Árnyalva az igehirdetés eseményét, Csikesz azt vallja, hogy az igehirdetésnek van egy objektív és egy szubjektív oldala. Objektív rész az, amit Isten ad. Az ige. A szubjektív pedig az, amit az ember megért belőle. Az igehirdetés kötelessége az, hogy az objektív igehirdetés szubjektívvé váljék.[606] Magyarán az igehirdetés feladata az ige személyessé tétele. De az igehirdetés evangelizáló funkcióval is bír, hisz célja „ugyanaz, mint Krisztus Igehirdetésének célja volt: az Irás erejével megnyerni a bűnös lelkeket,

[598] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. Szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 46.
[599] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 68.
[600] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 45.
[601] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 107.
[602] Csikesz Sándor: Hogyan őrködjék az egyház, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 173.
[603] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 13.
[604] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 11.
[605] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 7.o.
[606] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 40.

s visszavezetni Jézus által a kegyelmet adó Atyához”.[607] Természetesen ez nem azt jelenti, hogy minden igehirdetés evangélizáció műfaji tekintetben, de azt igen, hogy minden igehirdetés evangéliumhirdetés is funkcionális tekintetben. S ha az evangélium életeket cserél ki, változtat meg, akkor joggal definiálható az igehirdetés úgy is, mint személyiség- és jellemformálás, melyben már annak tanítói jellege is tetten érhető.[608] Csikesz szerint az a tény, hogy a textusoknak vannak konfesszionális, illetve pszichológiai vonásai, szintén az igehirdetés nevelő, tanító funkciójának az irányába mutatnak.[609] De nyilván mindez csak az igehirdetés pszichológiai funkciójának figyelembevételével történhet, hisz „igét hirdetni annyit jelent, mint megkeresni a hallgatók lelkében a legelevenebb helyet.”[610] Mindezeken a fő célokon túl Csikesz több részfunkcióval is gazdagítja az igehirdetés célmeghatározását. Eszerint az igehirdetésnek ekkléziasztikai tekintetben is van feladata, nevezetesen: Az empirikus gyülekezetet az igehirdetés útján kell felemelni a krisztusi ideál magaslatára.[611] Ma az igehirdetés gyülekezetépítő funkciójaként írja le a homiletika azt, amit Csikesz sarkosan retorikakritikájhoz kapcsolva fogalmaz meg: „Nem lehet célja a lelkésznek, hogy örökbecsű szónoki remekeket teremtve halála után is megemlegettesse magát, hanem igehirdetésével a tömegeket gyülekezetté formálni.”[612] Sőt ismételten a hitvallásos alapokhoz visszanyúlva figyelmeztet arra is, hogy az igehirdetésnek egyházfegyelmi célja is van, hiszen abban van a kulcsok hatalma.[613] Megfogalmazódik a homiletikai eszményképnek az az eleme is, mely úgy tekint az igehirdetésre, mint ami gyógyító funkcióval is bír. „Krisztus óta nincs igazi igehirdetés gyógyítás nélkül”[614] – mondja, s a bibliai antropológia alapjain állva korát megelőző holisztikus megközelítésben láttatja az igehirdetést hallgató embert, mondván: „Minden lélekből fakadó prédikációnak van gyógyító ereje fizikai értelemben is.”[615] Túltekintve pedig az igehallgató gyülekezet keretein, missziológiai funkcióval is felruházza az igehirdetést. Sőt, az igehirdetés nemcsak kivonja az embereket a világ hatalma alól, hanem szolgálatba állítja őket a világban.[616]

Mindezek a bibliai, konfesszionális, sőt immáron az újreformátori teológiát visszatükröző célmeghatározások Csikesznél nem ütköznek, hanem egységbe állnak össze a kortársaknál is visszaköszönő (pl. Ravasz) „értékeszmény”-fogalom igehirdetéssel kapcsolatos összefüggéseivel. Csikesz ezt így fogalmazza meg: „Feladatunk tehát az lesz, hogy értékeszményeket maradandólag, ösztönző gyakorlással elültessünk a lelkekben, hogy az

[607] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 84.
[608] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 9.
[609] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 29.
[610] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 17.
[611] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 1.
[612] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 37.
[613] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 76.
[614] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 18.
[615] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 34.
[616] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 85.

organikus részévé legyen az életnek. Az értékeszmények átültetése intéssel és gyakorlással történik."[617]

3.2.1.5. Az igehirdetés eseményének szimbólumai

A lelkipásztor számára elemi kérdés, hogy megtalálja-e azokat a képeket, metaforákat, szimbólumokat, amelyek segítségével definiálni tudja szolgálatát. Ezt számos homiletikus megteszi azóta is, Bohren például a síelés, akvarellfestés és favágás munkáit használja metaforaként.[618] Csikesz számos képet használ akkor, amikor az igehirdetés különböző aspektusait, azok leglényegét akarja szemléletesen érzékeltetni.

A lelkipásztor élete felől nézve Csikesz vallja, hogy a lelkipásztori egzisztencia és szolgálat nagyütőere az igehirdetés.[619] Bizonyára barthi hatásra – aki az igehirdetést egy arénában folytatott nagy küzdelemhez hasonlította – megfogalmazza, hogy az igehirdetés az élő Isten színe előtt lefolyó nagy küzdelem.[620] Az igehirdetés feladata felől megközelítve több képet is használ Csikesz. Egyik hasonlata a vérátömlesztés (kissé talán erőltetett) képe. „Minden prédikációnak az emberi lelket az ige életével és erejével kell megtölteni, mert a lélek erejéből mindig veszít, s így szüksége van a folyamatos igeátömlesztésre."[621] De vallja azt is, hogy az igehirdetés révbe vezetése azoknak, akiknek a gyermeki hite összetört.[622] Másfelől azt fogalmazza meg, hogy az igehirdetés lassú őrlése, koptatása az emberi szíveknek, hogy az evangélium áttörhesse azt.[623] Ehhez kapcsolódóan az igehirdetés eredménye és az egyénre gyakorolt hatása tekintetében úgy vélekedik képszerűen, hogy „[v]an dió, amely egy roppantásra összetörik, és van olyan is amelyiket csak vaskalapáccsal lehet felnyitni".[624] A hitébresztő igehirdetést a jó gazdasszony munkájához hasonlítja: a kiscsirke belülről töri fel a tojást, mikor ki akar bújni, de a jó gazdasszony segít neki. Ilyen a mi hitre segítő igehirdetésünk.[625] A prófétai jellegű igehirdetésről pedig ekképp beszél: „olyan, mint a gejzir: mélyről tör elő és a magasba szökellve mindent bepermetezve hull alá."[626] Az igehirdetés hatására nézve vigasza az igehirdetőnek, hogy a látszattal ellentétben az Ige elvégzi a maga munkáját a szívekben, hiszen ahogy a szüntelenül csöpögő vízcseppek kivájják a gránitot is,

[617] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 25.
[618] Bohren, Rudolf: Predigtlehre, Gütersloher Verlaghaus, München, 1971. 17.
[619] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 2.
[620] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 37.
[621] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 15.
[622] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 4.
[623] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 4.
[624] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 42.
[625] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 67.
[626] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 15.

pedig egy cseppnek nincs ereje, úgy az ige hirdetése sem marad eredménytelen.[627] Ugyanakkor „az Isten Igéjének olyan feszítő ereje van, mint a dinamitnak. Az már felrobbantott államokat, nemzeteket[628] – mondja. Ebből pedig következik: „a prédikációt nyugodtan lehet nevezni a gyülekezet dinamikájának, energetikájának, hiszen az mozdít, feszít, éltet…”[629] Az igehirdető személyét tolmácsként írja körül, azt állítva ezzel a középpontba, hogy azt kell annak mondania, amit a megbízó mond.[630]

Mindezek a természet világából és a hétköznapi életből vett ihletett képek arra inspirálják a lelkipásztort, hogy szüntelenül keresse szolgálatára nézve nemcsak az azt deskriptív módon leíró, hanem az azt motiváló képeket is.

3.2.1.6. Az ige

Csikesz folyamatosan fedezi fel a dialektika teológia újdonságait, és alkalmazza azokat homiletikájában, lassacskán szakítva a liberalizmus és racionalizmus terhes örökségével. „A homiletika alapvető kérdése az igéhez való viszony”[631] – mondja, s ezzel az axiómával minden továbbit is pozicionál.

Csikesz korrekten disztingvál, amikor különbséget tesz a bibliai szöveg és az ige közt. Ezzel a verbális inspiráció kerül elutasításra, hangsúlyozva, hogy a Szentírás szövege nem diktátum, hanem dokumentum, hordozója az igének és üzenetnek. Az Isten igéje a Bibliában a szöveg álarca mögé rejtőzik, s a Szentlélek segítségével ismerhetjük meg.[632] Az igehirdetés feladata az álarc lebontása, az ige üzenetének felmutatása. „A homiletika legnehezebb feladata az igéket újra világosságra hozni.”[633]

Az Lélek által megvilágosított ige üzeneterővel bír. Azt a hatást, amit az Ige a maga korában végzett, és most az igehirdetőn és a hallgatókon végez, Csikesz az Ige dinamikájának, erejének nevezi, ami a maga idejében is hozott változást, sőt az igehirdető és igehallgató életében is hoz.[634] Így csak az ige lehet a református prédikáció alapja, kiindulópontja.[635]

Az igehirdetés és a Szentírás viszonyáról szólva Csikesz jól látja, hogy ha a prédikáció több akar lenni, mint vallásos beszéd, akkor annak Bibliához kötött beszédnek kell lennie. Ez pedig a textus kibontásának és magyarázatának szükségességét hozza magával az igehirdetésre

[627] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 68.
[628] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 9.
[629] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 15.
[630] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 37.
[631] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 6.
[632] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 44.
[633] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 62.
[634] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 21.
[635] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 73.

nézve.[636]Az igehirdetés nem a textusról szóló, hanem abból kiinduló beszéd. A textus pedig a szentírásnak az az egysége, mely legalább egy értékgondolatot tartalmaz, s ha több is van benne, azt egy vezérgondolat alá kell foglalni. A textus szabja meg a beszéd felépítését és tartalmát.[637] Hiszen nem mottója, nem része, vagy járulékos eleme a textus az igehirdetésnek, hanem „az egész beszéd oka és összefogója".[638]

Ezért válik fontossá már a textus kiválasztása is. Csikesz úgy látja, hogy a reformáció legnagyobb öröksége veszett el azzal, hogy egyházunkban elfeledkeztünk a lectio continua elvének alkalmazásáról. Nyilván az alkalmak gyakoriságának gyérülése vezet ide, de jogos megállapítása, hogy ehhez vissza lehetne térni, legalább az alkalmak némelyikének tekintetében.[639] Kálvinra hivatkozva sorolja fel a lectio continua és a kötött textusok alapján megszólaló igehirdetés előnyeit, melyek: az igehirdető felszabadul a választás gondjától, a gyülekezet gondolkodhat a textusról, az üdvtörténeti összefüggések jobban ismertekké lehetnek.[640] Normatív e téren véleménye, ugyanakkor a lectio continua elvének alkalmazása csak a mindennapi istentisztelet és igehirdetés kontextusában értelmezhető, s annak a mai viszonyok között éveken át tartó szolgai alkalmazása inkább gátja egy átfogó igei látás kialakulásának. Itt említendő Csikesznek az a véleménye is, mely szerint bármely ószövetségi textus esetében szükséges megtalálni annak újszövetségi párját, paralleljét vagy kiegészítőjét. Nyilván ennek mechanikus és erőltetett gyakorlata nem használ az igehirdetésnek, de ez az elv megadja azt a homiletikai irányt, mely szerint a református igehirdetés krisztocentrikus beszéd, és ha nem is evangéliumi textus az alapja, és nem is evangélizáció, de mindenképpen evangéliumot hordozó üzenet.[641]

3.2.1.7. Az igehirdetés tartalma

Csikesz nagy hangsúlyt fektet előadásaiban az eszményi igehirdetői munka azon aspektusára, mely a korrekt igehirdetés tartalmi kérdéseire vonatkozik. A református prédikáció eszerint *evangéliumhirdetés*, s tartalmi tekintetben a legdöntőbb dolog az örömhír megszólaltatása. „Az evangélium örömhír, és neked ezt az evangéliumot kell prédikálnod."[642] – mondja diákjainak.

---

[636] Csikesz Sándor: Palesztinai út eredményeinek értékesítése a Biblia magyarázásában, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 77.
[637] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 15.
[638] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 10.
[639] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 52.
[640] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 67.
[641] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 28.
[642] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 57.

Ezért fontos, hogy az igehirdetés textushoz kötött, *textusszerű beszéd* legyen. „Olyan anyag legyen a prédikáció, amely a textushoz stimmel."[643] A textus summázza az üzenetet, amit meg kell fejtenie az igehirdetőnek, és az igehirdetésben fel kell tárnia. Summásan fogalmazva: „A gyülekezetnek nem gyönyörködni kell, hanem az ige mélyébe szállni."[644]

Az igehirdetés formai elemeit felülírja az kívánatos tény, hogy abban üzenet szólaljon meg. Hiszen nem minden szószéki beszéd igehirdetés. Mert igehirdetéssé csak az a beszéd válik, mely nem vallásos általánosságokat és közhelyeket, hanem aktuálisan új üzenetet szólaltat meg. A jó prédikációnak szükségszerűen *egy új gondolatot* kell tartalmaznia. A figyelem is arányban van a hallott dolog újdonságával. [645] Az újdonság, az elvi, gondolati igazság felismerése azonban nem légüres térben valósul meg. Az igehirdető feladata a prédikáció tartalmára nézve az, hogy megkeresse az analógiát, párhuzamot vonjon az igéből fakadó tartalom s a hallgatóság élettartalma között.

Így születik meg az igehirdetés következő tartalmi kritériuma, mely a gyülekezetszerűen *időszerű* applikáció fogalmában összegezhető. „Voltaképpen nem is szabad egyébnek lenni az igehirdetésnek, mint a régi evangéliumnak az új viszonyokhoz mérten való hirdetésének."[646]

Ugyanakkor az adott hallgatóság viszonyaihoz mérten történhet ez, hisz időszerűség és *gyülekezetszerűség* egymást feltételező és kiegészítő kritériumok. „Ugyanazt a beszédet kétszer nem lehet elmondani, még másik helyen sem."[647] Ugyanakkor nemcsak az időszerűség és a gyülekezet szituációja felől értelmezi a gyülekezetszerűség kritériumát, hanem a gyülekezet felkészültsége, lelki és szellemi adottságai felől is, mondván: „Semmi olyat nem szabad mondani, amit a gyülekezet átlaga meg ne értene."[648]

Csikesz szerint minden egyes ember és minden egyes gyülekezet egy-egy kérdés. Az igehirdetés pedig *válasz* a kérdésre. A prédikáció tartalma tehát Isten igéjének a felelete.[649] Az örök ember kérdez, az örök Isten pedig válaszol. Így dialógussá lesz az igehirdetés, amely tehát beszélgetés az igehallgatókkal azok életéről.

A válaszok konkrét *applikációk*ban jutnak végső kifejezésre, melyek nem hagyják érintetlenül az igehallgatók életét. „Sohase mutassuk fel egyetlen hitcikk alapelvét se anélkül, hogy meg ne keressük annak gyakorlati függvényét a mi hallgatóink életében"[650] – inti Csikesz diákjait, hisz az igét a mindennapi életre kell alkalmazni.[651]

---

[643] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 2.
[644] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 3.
[645] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 30.
[646] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 30.
[647] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 72.
[648] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 1.
[649] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 60.
[650] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 68.
[651] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28 I. félév, TtREK R3551 18.

Ez az alkalmazás pedig nemcsak az örökkévaló dolgok felőli bizonyságtevés, hanem olyan *programadás* is, mely elősegíti, hogy a mindennapok kronoszában élő ember számára kairosszá legyenek hétköznapi szituációk, események is. Tartalmára nézve „a vasárnapi prédikáció nem a hét tárgya, hanem a hét programja is".[652]

A tartalmi jellemzőknél említhető az is, hogy Csikesz véleménye szerint *prófétai vonás* nélkül nincs igazi református igehirdetés.[653] Hiszen „próféta az az ember, aki a mulandóságban az örökkévalóságnak dolgozik. Próféta az az ember, aki a tűnő élet között a halhatatlan élet törvényét választja és hirdeti. Próféta az az ember, aki az örökkévaló Isten bizonyságtevője ebben a pillanatban."[654] „A prófétai lélek az, amelyik a protestáns igehirdetést a közélet felhői fölé emeli."[655] Látjuk ebből, hogy Csikesznél a prófétai jelleg nem a formára, még kevésbé az ítéletes üzenetek szüntelen való artikulálására vonatkozik, hanem az esemény és a tartalom lényegére.

A tartalmi kritériumok közé kívánkozik az a látszólagosan formainak tekinthető megállapítás, mely az igehirdetés *időtartam*át határozza meg. Csikesz úgy fogalmaz, hogy elég 30-40 percig tartó igehirdetés. Hiszen az igehirdetés értéke és érvénye követeli a felesleges ballaszttól való tehermentesítést.[656] „A prédikációban a kevesebb, mindig több. Semmit sem mondott el az, aki mindent elmondott. Keveset, de jól!"[657] – vallja, s ezzel deklarálja, hogy az igehirdetésben minden szónak helyén kell lennie, értelmesnek és értelmezhetőnek kell lennie.

3.2.1.8. Az igehirdetés felépítése

Azzal együtt, hogy az igehirdetés elsődleges szerzője Isten Szentlelke, a prédikátor az olyan igehirdetésnek másodlagos, emberi szerzője, mely a tartalmi kritériumokon túl meghatározott formai elemekkel bír, és egy jól felépített, strukturált szerkezetben ölt testet.

Az igehirdetés felépítését is a textus, illetve a textus üzenetének belső ritmusa határozza meg. Ha az igehirdetés a textus kibontása, akkor a megfelelően választott és nem hosszú textus mondanivalója irányítja a beszéd belső szerkezetét.[658] Minden az üzenetre néz, és azt szolgálja a prédikációban. Semmi sem lóghat ki az üzenet mondanivalójának összefüggés-rendszeréből. Az igehirdetés srtukturális elemei az üzenetből fakadnak, és egyszersmind arra mutatnak.

---

[652] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 38.
[653] Csikesz Sándor: Íme a magvető kiméne vetni (Szabó Imre kötetének bírálata), 192.
[654] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, 53.
[655] Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…" (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 372.
[656] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 36.
[657] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 40.
[658] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Abaházi Árpád, 1936/37 TtREK R4114/82 14.

Csikesz alapvetően két utat tart legitimnek, melyeken keresztül szerkezetileg egy textus üzenete kibontható, az elágaztató és a kifejtő módszert. Az első egy adott témának megszólaltatása. Mai megfogalmazásban: témaprédikáció, melyben a textus által megszólaltatott téma kerül feldolgozásra. Ez esetben az adott téma fogja össze a prédikációt, és biztosítja annak belső egységét. A második, a kifejtő módszer az ige üzenetéből fakadó főtételt ágaztatja el. Az altételek pedig a főtétel különböző aspektusokból való elmélyítését szolgálják, abból fakadnak, de egyszersmind azt támasztják alá.[659]

Mindkét esetben döntő, hogy a prédikáció világos szerkezetű és a tartalomhoz alkalmazkodó módon strukturált legyen. Ez óvja meg az igehirdetőt már a készülés során az összevisszaságtól, s garantálja az átláthatóság okán való érthetőséget a hallgató számára is.[660] Az üzenetet nem adhatjuk bármely formában. „A királyt nem ültethetjük sáros székre."[661] Magyarán az átlátható szerkezet és a strukturáltság (tételezés) egyfelől segíti az igehirdetőt üzeneteinek megfogalmazásában. Másfelől könnyíti az ige megértését. Harmadsorban pedig biztosítja azt a belső koherenciát és rendet.

Az üzenet strukturálása során a hosszas, átláthatatlan beosztásokat (vázlatokat) kerülni kell[662] – tanítja. Lényeges szempont az arányosság is. Praktikusan: ha az egész prédikációt 100 egységnek tekintjük, akkor abból 20 egységnyi lehet a bevezetés, 75 egységnyi a tárgyalás, és 5 egységnyi a befejezés. Tudnia kell az igehirdetőnek, hogy mit, hogyan és miért akar mondani az arányosság figyelembevételével, s tudnia kell azt befejeznie is. „Akkor kell egy beszédet abbahagyni, mikor azt még mindenki hallgatni szeretné."[663]

A prédikációszerkezet tehát az üzenet anyagának ritmusát követi, sőt minden, ami a bevezetés és a befejezés között történik, olyan logikai rendben strukturálódik, mely az ige belső logikája szerint is megáll, de figyel az érthetőségre, követhetőségre is.[664] Csikesz nem véletlenül teszi követelménnyé a strukturáltságot, hiszen saját korában is látja az egyhangúságukban tartalmatlan és tartalmatlanságuk okán strukturálatlan kegyes ömlengések sokaságát.

3.2.1.9. Az igehirdetés bevezetése

Csikesz praktikus homiletikájában beszél az igehirdetés bevezetéséről, kulcskérdésnek tartva azt. „Az Ige elővédje a bevezetés, hátvédje a befejezés"[665] – mondja szemléletesen. A bevezetésnek többszörös funkciója van. Egyfelől azon keresztül veszi fel az igehirdető a

[659] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 70.
[660] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Abaházi Árpád, 1936/37 TtREK R4114/82 17.
[661] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 18.
[662] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 2.
[663] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 12.
[664] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 19.
[665] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Abaházi Árpád, 1936/37 TtREK R4114/82 18.

kapcsolatot a gyülekezettel, s közeledik egymáshoz igehallgató és igehirdető. A bevezetésnek így pszichológiai célja van: közös nevezőre kell hozni a hallgatóságot az igehirdetőnek önmagával. Hiszen az igehirdető már jó ideje benne van a textusban, de a hallgatóságot is oda, abba kell vezetnie.[666] Másfelől a jó bevezetés a témára vezeti rá a hallgatóságot. Mai megfogalmazásban az igehirdetés üzenetére utal, mutat, hangol rá. Hidat ver a textus, illetve annak üzenete és a hallgatóság közé.[667]

Ugyanakkor a bevezetés célja az érdeklődés felkeltése is.[668] Csikesz szemléletesen fogalmazza ezt summásan: „A bevezetés herold, szolga, bejelenti, hogy jön a király. A bevezetés kordont von és irányt szab."[669] Ez úgy történhet, hogy a textus üzenetét az igehirdető összekapcsolja az életnek egy aspektusával, hiszen az emberek csak a saját egzisztenciájuk iránt tudnak érdeklődni. A bevezetésben kell tehát felmutatni, hogy a textusnak milyen mély ereje van az emberi egzisztenciát érintő kérdésekben.[670] Ugyanakkor a bevezetésben az igehirdető proklamálja fő üzenetét is.[671] Formailag „a rövid, frappáns bevezetés kíváncsivá, a hosszú unottá teszi a hallgatóságot"[672] Ezért Csikesz a legjobb bevezetésnek a „viszonyba állítás" módszerét tartja, amikor egy frappáns sztorival az igehirdető értelmi, érzelmi, vagy történeti párhuzamot húz akkor és most, ott és itt között.[673]

A igehirdetés befejezés Csikesznél szinte súlytalan szereppel bír a tárgyalás után, s csupán annyi a funkciója, „hogy még egyszer felfrissítsen és késszé tegye a híveket, hogy indulva vigyék ki az evangéliumot az életbe.[674]

3.2.1.10. A materiális homiletika lehetőségei

Csikesz előadásaiban meglehetősen csapongó módon és rendszertelenül beszél a *quid* kérdéséről. A materiális homiletika egyes témái tekintetében mélyfúrást végez, míg fontos területek tekintetében a felszínen marad. Ugyanakkor néhány sarkos megállapítása fémjelzi az eszményi lelkipásztor ezen kérdéskörhöz való hozzáállásának komolyságát.

„Az igehirdetésnek Isten Szentírásban közölt kijelentését kell a hallgatósághoz juttatnia"[675]. Az igehirdetés tehát a teljes Szentírásból meríti anyagát. Ez utóbbi megállapítás

[666] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 59.
[667] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 65.
[668] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 67.
[669] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 60.
[670] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 60.
[671] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 60.
[672] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 60.
[673] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 62.
[674] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 66.
[675] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 35.

akár közhelyszerűen is hathatna, hacsak nem látnánk az igehirdetés történetében a visszaéléseket és hangsúlyeltolódásokat e téren. Hangsúlyossá teszi Csikesz a két szövetség megbonthatatlan egységéről beszélve azt, hogy az Ószövetség igéi is Jézushoz vezetnek, és így ószövetségi igéről prédikálni nem lehet újszövetségi kiegészítő textus nélkül.[676] Érdekes tény, hogy homiletikájában Csikesz utal a két szövetség összefüggéseire, de fennmaradt igehiretései között több az újszövetségi textus alapján mondott prédikáció. Késői kritikusa hiányolja igehirdetéseiből magának a szövetség gondolatának kibontását is. Sőt, az Újszövetség felé való elbillenését azzal is összefüggésbe hozza, hogy Csikesz Harnack-tanítványként indult, aki maga is kétségbe vonta az Ószövetség tekintélyét.[677] Csikesz munkásságát azonban mélységében látva nem végiggondoltan ideológiai vagy teológiai megfontolások állnak textusválasztásainak hátterében, hanem az a puszta tény, hogy ha már beszél, akkor praktikusan elsősorban Krisztusról akar bizonyságot tenni. Vagy talán annyi feltételezhető, hogy azért kerüli tudatosan akár a szövetség gondolatát is, mert így foglal állást korának gyakori eltévelyedésével szemben, mely a szövetség és sorspárhuzam gondolatát vulgárisan értelmezve táptalajává vált nacionalista politikai eszméknek.

Konkrétabb megfogalmazásában az igehirdetésnek nemcsak célja, hanem tartalma is Isten üdvakaratának hirdetése. A textust és témaválasztást legalapvetőbben ez határozza meg. Az eszményi igehirdetésnek a fókuszában ott állnak az ember státuszát meghatározó nagy témakörök, úgy mint a bűnbeesés, az eredendő bűn, a kárhozat, a halál, a megromlott élet, a kísértés, a sátán, a világ. Ugyanakkor a másik oldalon – mint témát és tartalmat – nem nélkülözheti az igehirdetés Isten szabadító tettének hirdetését, s az azt felölelő témák megszólaltatását, úgy mint az Isten mentő szeretete, az irgalom, a bocsánat, az örök élet és az üdvösség előkészítése, az Isten országa. A nagy dogmatikai irányok meghúzásával pedig együtt jár a jó igehirdetésben az erre adott emberi válaszok és etikai konzekvenciák konkrét megszólaltatása is: megtérés, újjászületés, megbékélés Istennel, Isten iránti és felebaráti szeretet, Isten országáért felelős élet, megszentelődés, más lelkek megmentése Isten eszközeként, munkatársként felhasználás, győzelem a sátán felett.[678]

Az igehirdető mindemellett igehirdetése témájának kiválasztásánál odafigyel a hallgatósága szükségeire és igényeire is. Szükséges tudnia a lelkipásztornak, hogy mely élettéma az, mely igei válaszra vár a gyülekezet közösségében. Csikesz konkrét ajánlásokat is tesz, például, hogy „kérdezőszekrénykét" helyezzenek el a lelkészek, ahová bedobhatják válaszra váró kérdéseiket az igehallgatók. Inspirálja hallgatóit, hogy gyakorlati szolgálatuk

[676] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 15.
[677] Czeglédi Sándor: Csikesz Sándor emlékezete fél évszázad távlatában, Theologiai Szemle, ÚjF. (XXXIII). 1990. 4. szám, 229.
[678] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Varsányi Gábor, 1933/34 II. félév TtREK R4114/89 19.

során a lelkigondozói alkalmakat is tekintsék „témagyűjtő helynek”. Ezen túl pedig a gyülekezet és a tágabb közösség életét érintő események igei interpretációját sem kerülheti el a szószék. Csikesz olvasatában kényszerítő elemek a gyülekezeti igehirdetés anyagára nézve: az egyházi év, évszakok változása, bűnök a gyülekezetben, elharapódzó vallás-, haza- és egyházellenes tanítások (materializmus, bolsevizmus, spiritizmus), világesemények (háború, katasztrófa).[679] Az ilyen eseményekről meg nem emlékezni legalább annyira hibás gyakorlat, mint csak ezekről beszélni.[680]

Csikesz a materiális homiletika területén ejt szót a perikóparendszer hasznosságáról is, hiszen mint rendszer nemcsak biztonságot ad a hallgatóságnak, hanem lehetővé teszi a hallgatóság részéről is a felkészülést.[681] Ugyanakkor láttatja ebben azt a veszélyt is, hogy a lelkipásztor a textusokkal együtt ugyanazokat a prédikációkat és gondolatokat veszi elő időről időre.[682]

Érdemes érintőlegesen megemlíteni azokat a témákat, melyeknek szószéki kibontását Csikesz nélkülözhetetlennek tartja, sőt egy esetben hosszasan ki is bontja a megszólaltatandó üzenetek sokaságát. Ilyen szószéki téma minden olyan teológiai kérdésnek a tisztázása, mellyel ellensúlyozható és korrigálható a szekták tevékenysége okán megjelenő minden tévtanítás.[683] Felhívja Csikesz a figyelmet arra is, hogy férfi és nő kapcsolatának, a házasság kérdéskörének szószéki tárgyalása is kiemelt feladat.[684] Nagy egységet képez Csikesz materiális homiletikájában a munkaetika, illetve a szociális viszonyok kérdésköre.[685] Legalább ennyire lényegesnek tartja az emberi életút egyes szakaszain való krízisek szószéki feldolgozását.[686]

Csikesz a materiális homiletika nagy témakörében taglalja a kazuáliák kérdéskörét is. A konkrét üzenetek megfogalmazásán két irányt vesz mondanivalója. Egyfelől szakít és szakításra buzdít évszázados rossz beidegződésekkel, igehirdetői tradíciókkal. „Izetlenek a verses búcsúztatók a temetéseken”[687] – inti hallgatóit egy helyen. Másfelől látja a kazuáliákban a szekularizálódott tömegek megszólításának lehetőségét. A kazuáliákat fel kell használni, hogy az emberek a bizonyságtételünket nélkülözhetetlennek érezzék.[688]

Szintén hangsúlyos területként tekint az egyházi év ünnepeire, illetve az azokon szószékre kerülő anyagra, s részletesen beszél az ünnepkörök eredetéről, történetéről, vallási és

[679] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 11.
[680] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28 I. félév, TtREK R3551 25.
[681] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 73.
[682] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28 I. félév, TtREK R3551 35.
[683] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 72.
[684] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 10–11.
[685] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 42.
[686] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 72.
[687] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 737.
[688] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 25.

felekezeti összefüggésekben is.[689] Előveszi kurzusain a fontos ünnepi textusokat, és kiemeli az igék fő gondolatait.[690]

Summázva: az igehirdetés témája, anyaga kettős meghatározottság alatt áll, s az ige, illetve a mindennapi élet befolyásolja azt. A lelkipásztor igehirdetését Isten üdvakarata határozza meg tartalmilag, de mindez érzékeny odafigyeléssel történik időkre, helyzetekre és mindennapi szituációkra.

3.2.1.11. Az igehirdetés műfajai

Az igehirdetés különböző műfajaival kapcsolatban Csikesz viszonylag szűkszavúan fogalmaz. A gyülekezeti igehirdetést, utalva annak belső tartalmára, bizonyságtevő igehirdetésnek nevezi. „A református lelkipásztor legfőbb működési köre a bizonyságtevő igehirdetés."[691] Ezen túl csupán a családi istentiszteleten elhangzó igehirdetést és az evangélizációt említi. Az előbbit mint a krisztusi igehirdetés legtermészetesebb módját ábrázolja. Utóbbiról azonban többet is mond homiletikai szempontból. Az evengélizáció esetében különösen fontosnak látja a mondanivaló tételezését. Tartalmi tekintetben ez az igehirdetéstipus igényli a konkrétumokat az elvont fogalmak sorolásával szemben. Furcsa paradoxonnal élve szól az evangélizációs beszéd hosszúságáról: minél nagyobb a tömeg, annál rövidebb legyen a beszéd. Sőt, a gondolatok kibontásának az útját is meghatározza: tömegnek tőmondatokban kell beszélni.[692] De említi a szemléletesség követelményét is: ne használjon sok illusztrációt az evangélizátor. Ugyanakkor óv az előadásmód túlzásaitól: ne ordítson az igehirdető, de ne is suttogjon, hanem a legtermészetesebb hangon szóljon.[693] Mégis legyen olyan bátor kiállása, amellyel „hatni" tud.[694] Végül summásan jegyzi meg felülírva önmaga retorikafóbiáját, hogy az evangélizációs meetingen prédikálónak több tanácsot ad a retorika, mint a homiletika.[695]

3.2.1.12. Összegzés

Csikesz homiletikai látása tetten érhető módon korok mezsgyéjén formálódott és bontakozott ki. A maga korában korszerű és újszerű látása egyértelműen magán hordozza a barthi teológia hatásait, de elvétve érződik rajta a vallástudományi és valláslélektani iskola,

[689] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28 I. félév, TtREK R3551 28.
[690] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28 I. félév, TtREK R3551 34.
[691] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodás-tan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 1.
[692] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 12.
[693] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 14.
[694] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 12.
[695] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 11.

illetve a racionális, liberális teológia lenyomata is. Látását tehát az igeteológiával való fokozatos egyetértés és azonosulás határozza meg. Különösen is tetten érhető ez abban, ahogyan a mögötte hagyott évszázad terhes örökségét száműzi homiletikájában, s a retorikánál többnek tartja az igehirdetést. Retorikakritikájával messze megelőzi nagy kortársát, Ravasz Lászlót, a barthi irány pedig megjelenik az íráshoz való viszonyában, a textusszerűség igényében is. Csikesz homiletikájának gyakorlatiassága mellett is elméletileg megalapozott marad. Sarkossága ellenére sem lesz felszínessé vagy általánosítóvá. Kemény kritikus jellege ellenére is építő szándék húzódik gondolatai hátterében. Csikesz a homiletikát nem elszigetelt tudománynak tekinti, hanem széles látókörrel úgy, mint ami párbeszédben áll nemcsak a többi teológiai diszciplínával, hanem a világi tudományokkal is. Mindenképpen érdeme homiletikájának reális ekkléziasztikai beágyazottsága, biblicitása és evangéliumisága, továbbá az a gyakorlatias szemléletmódja, praktikussága, mely elengedhetetlen feltétele az eszményi lelkipásztori szolgálatnak az igehirdetés területén.

3.2.2. Az eszményi liturgus

Csikesznek nemcsak gyakorlati teológiai rendszerében áll a liturgika közvetlenül a homiletika mellett, hanem az eszményi lelkipásztorra is úgy tekint, mint aki nemcsak homiléta, hanem liturgus is. Bár az istentisztelet Isten műve, mégis felelőssége van az igehirdetésen túl is Isten szolgájának a liturgia terén. Az eszményi lelkipásztor nemcsak jó liturgus, hanem liturgikát értő és magas szinten művelő szakember is, aki elméleti megalapozottsággal éli az istentiszteletet, és tiszteli az élő Istent, vezetve, tartalommal megtöltve és formálva népének istentiszteletét. Ezért érdemes odahallgatni mindarra, ahogyan Csikesz liturgikai témájú kurzusain szemléli ennek a diszciplínának a sarokpontjait, hiszen az átfogó liturgiai reformok gyümölcsei évtizedes távlatokban érnek csak be, de az eszményi lelkipásztor liturgusi szolgálata és liturgikai hozzáértése azonnali pozitív változásokat generálhat egy adott gyülekezet tévutas tradíciói vagy méltatlanná váló istentisztelete vonatkozásában. Hiszen „a liturgika mindannak az ismeretanyagnak szerves rendszere, mely a gyülekezeti, magán és társas istentisztelet létrejöttéhez, lefolyásához, eredményéhez szükséges abból a szempontból, hogy a lélek Istennel egyesüljön”.[696] A lelkipásztor célja az Úr Jézus életének a hívekbe történő átplántálása, illetve ennek fordítottja is. A liturgika tudományának pedig ehhez kell minden segítséget megadnia. Sőt, mindig a jobbra törekvés szándékával, hiszen: „Amilyen igaz, hogy tökéletes istentisztelet nincs, mert bűnös emberek vezetése mellett történik az Isten tisztelete, éppoly igaz, hogy fennáll a kötelezettség, hogy tökéletesítsük az istentiszteletet.”[697] Ez is az eszményi lelkipásztor feladata! Csikesz egyetért Gönczy Lajossal abban, hogy mivel az

[696] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 9.
[697] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 76.

egyháznak legfontosabb és egyetlen feladata az istentisztelet, így a lelkipásztor legfontosabb munkája liturgikai, ami a gyülekezeti istentisztelet vezetésében és irányításában ölt testet.[698] Ennek megvalósulásában segítik a lelkipásztort Csikesz liturgikájának következő sarokpontjai.

3.2.2.1. A liturgiatörténet szerepe

Csikesz diákjainak a liturgikakurzus keretein belül, ha kissé csapongó módon is, de mégis részletes történeti ismertetést ad, mely áttekintése nélkül nehéz jó liturgussá válni. Erős liturgiatörténeti érdeklődését mutatja, hogy a számos liturgikatörténeti írás megszületését instruálja, majd azokat megjelenteti.[699]

Bibliai kiindulásként nemcsak Jézus istentiszteletét és a zsinagógai istentiszteletet mutatja be, hanem részletesen beszél az ószövetségi kor istentiszteletéről.[700] Ezek után pedig joggal vonja le azt a következtetést, hogy az egyház istentiszteletének alapvető mintája csak az őskeresztyén istentisztelet lehet.

Ezt követően őszintén beszél a romlás folyamatáról is. Mint mondja: „A második században találkozunk már meghatározott istentiszteleti renddel, teljes kialakult liturgiával, de találkozunk már azokkal az elvekkel is, amelyek a keresztyén gyülekezet istentiszteletét az írásszerű fejlődésétől, kiépítésétől eltérítették, és közreműködtek opus operatumszerű áldozati jellegének kialakításában, amely már a 4. században teljes erővel kezdetét vette."[701] Az alapvető gond szerinte a homília háttérbe szorulása, illetve az, hogy csak előzményévé lett az eucharisztiának.[702]

Hihetetlen részletességgel tárgyalja Csikesz a reformáció liturgikai vonatkozásait, beszélve mind Luther, mind Kálvin, mind pedig Zwingli liturgiájáról. Ugyanakkor nem áll meg sem a reformáció korában, sem a reformátusság határainál. Diákjai számára ugyanis részleteséggel adja elő a liturgia elemeit az angol, skandináv, német egyházakban.[703] Hasonló részletességgel ismerteti a magyar evangélikus és unitárius liturgiát is.[704] A lehető legrészletesebben pedig a római egyház liturgiáját ismerteti, természetesen a dogmatikai háttér és a teológiai hagyomány felvázolásával.[705] Van olyan kurzusa, hogy az egész félévet erre

[698] Gönczy Lajos: A lelkész, mint liturgus, in: A lelkész mint…(Vagy: Mintalelkész), szerk. Vasady Béla, Debrecen, 1940. 65.
[699] Nagy Sándor Béla: A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint, Debrecen, 1937.; Benedek Sándor: Tóth Ferenc gyakorlati theologiája, Theologiai Tanulmányok, szerk. Csikesz Sándor, 30. szám. Debrecen, 1930.; Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theologiája, Debrecen, 1939.; Bogár János: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, Debrecen, 1932.; Tóth Endre: Az úrvacsoraosztás a Dunántúlon a reformációtól a 18. sz. végéig, Theologiai Szemle, 1933.
[700] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 38.
[701] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 2.
[702] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 9–10.
[703] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 3.
[704] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R3555 3.
[705] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, 1930/30 II. félév TtREK R4081/6 1.

szánja.[706] Sőt exkurzusként beszél azokról a bullákról (például 1907 *Ne temere*) és egyházközi egyezményekről, amelyek például a házasságkötéssel kapcsolatosan érintik egyházunkat is.

Mindezen túl pedig részletes liturgikai és liturgiai irodalomtörténetet közöl.[707] A 4. századtól kezdve ismerteti az ágendákat,[708] és nem feledkezik el a kortárs teológusok műveinek felsorolásáról sem.[709]

Az egységes magyar liturgia vonatkozásában pedig cinikusan, de mégis örömmel állapítja meg: „A szatmárnémeti Zsinat (1546) kívánsága a liturgiára nézve 1931-ben nyert teljesülést."[710] Hiszen évszázadolon keresztül nem lehetett egységes liturgiáról beszélni, mert kerületenként és megyénként a legjelentősebb liturgikai munkát végző személyek ágendái voltak mérvadók és használatosak. Példáula a Dunamelléken előszeretettel használták Fürdős Lajos ágendáját, a Tisztántúlon pedig Szívós Mihály ágendája volt közkedvelt.

Csikesz liturgikai látásának hátterében ott áll az az időszak, mely az egyház egységének a Debreceni Zsinaton való kimondása és a Ravasz-féle Istentiszteleti Rendtartás 1931-es bevezetés közöttre datálható. Mely időszakban a liturgikai útkeresésekben négy alapelv bontakozik ki, miszerint: a liturgiát alakilag teljesen, tartalmilag csak részlegesen kell egységesíteni; a lelkipásztorok szabadságát csak az objektív alkotórészeknél kell korlátozni; az egységesítés csak történeti alapon képzelhető el, az új elemek kifogásolhatatlansága mellett; a helyi gyülekezeti szokások megszüntetésére kell törekedni.[711]

3.2.2.2. Az istentisztelet célja

A jó liturgussá válás alapfeltétele az istentisztelet céljának korrekt meghatározása, annak tudatosulása. Az istentisztelet célját Csikesz többféleképpen fogalmazza meg előadásai során.

Legáltalánosabb megfogalmazását vallástudományi megközelítésnek nevezhetjük, melyben elmondja, hogy „ha a vallás világszerte elterjedt, internacionális, históriai, sőt prehisztórikus tény, mely individuális és szociális, akkor az belsőleg és külsőleg is meg akar valósulni".[712] Ez társas formában igyekszik megvalósulni, és ezek a társas formák hozták létre a kultuszt.[713] A kultusz pedig az a mód (nem eszköz!), ahogyan minden vallás eléri legfőbb célját, a legfőbb erővel való egyesülést,[714] ami az istentisztelet lényege és célja is.[715]

[706] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Varsányi Gábor, 1930/31 II. félév TtREK R4114/87
[707] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 78.
[708] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 11.
[709] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 148.
[710] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 147.
[711] Fekete Károly: A református liturgikák története a XIX-XX. században, Collegium Doctorum, 2006. 180.
[712] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 6.
[713] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 14.
[714] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, é.n. TtREK R4114/13 2.
[715] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 15.

Természetesen Csikesz, továbbmenve, megadja a keresztyén kultusz megfogalmazását protestáns megközelítéssel, elmondva, hogy a keresztyén istentiszteletnek két nagy csoportja létezik, melyekben a célok is differenciálódnak: katolikus és protestáns. S míg az egyik áldozati kultusz, a másik istentiszteleti kultusz.[716]

Csikesz következő megközelítési módját, célmeghatározását dogmatikai megközelítésnek nevezhetnénk, melyben már hangsúlyt kap felekezeti sajátosságunk is. „A mi templomainkban is transzszubsztanciáció megy végbe, de nem úgy mint a katolikusoknál, nálunk a lelkek transzszubsztanciálnak. Lelkükbe veszik a Szentlelket, hogy elmondják: élek többé nem én…"[717]

Az istentisztelet céljának meghatározása nem nélkülözheti a bibliai megközelítési módot sem. Csikesz az ószövetségi istentiszteletet ismertetve mondja el, hogy: „A református egyháznak az a feladata, hogy az Ószövetségből örökölt formákat újszövetségi tartalommal töltse meg: Krisztussal töltse be, Krisztusban nyert lelki javakat közöljön: az Igét a Szentlélek drága segítségével."[718]

Evangéliuminak nevezhető az istentisztelet célmeghatározásának az a megközelítése, melyben azt mondja el Csikesz, hogy „a református istentisztelet nem egyéb, mint a tékozló fiú hazatérése az atyai hajlékba, és megkezdése annak az életnek, amelyet a kegyelembe fogadott fiúnak élnie kell".

Etikai aspektusú megközelítés az, amely szerint „a szubjektív érték megrendítését eléri a liturgia azzal, hogy a bűnösség tudatára emel, a jószándékot pedig elősegíti azzal, hogy az objektív értéket dicséri".[719]

Lelkigondozói motívumok találhatók az istentisztelet céljának azon meghatározásában, miszerint: „Egy drámai aktus folyik az istentiszteleten, amely lényegileg küzdelem és e küzdelem célja, hogy egy drága, egy hatalmas győzzön le mindnyájunkat, és tegyen szolgáivá, szolgáiból barátaivá, barátaiból testvéreivé, testvéreiből az Isten gyermekeivé."[720]

Ekkléziológiai felhangok színesítik azt a megközelítését, amelyik arról beszél, hogy a „gyülekezeti istentisztelet nem egyéb, mint a Szentléleknek a harca a Krisztus elfogadtatásáért a látható egyházban, hogy a láthatatlan egyház tagjai szaporodjanak, vagy másképpen a Szentlélek harca, hogy a visiblis ecclesia minnél inkább identificalható lehessen az invisibilis ecclesiával".[721]

[716] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10 1.
[717] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10 19.
[718] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16 18.
[719] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 33.
[720] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 34.
[721] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 35.

A gyakorlati élet felől közelítve pedig nemcsak jellemzője, hanem célja is az istentiszteletnek, hogy az „a földi életünk vándorlásaira, küzdelmeire és harcaira ad meleget és világosságot”.[722]

Mindezen megközelítési módok színességét kiegészíti és summázza az az összegzés, melyben Csikesz legteljesebben adja meg az istentisztelet célját, miszerint: „A pap isteni küldetésből ragadja meg az emberi alkalmakat, és hozza oda Istennek Igéjét és Isten kegyelmének jeleit. A gyülekezet viszont eltelik örömmel és hálával, hogy Isten kegyelmének jeleit és Igéjét kapta, tizedet, vagyis az Istentiszteletek fenntartására szolgáló adományt ad, azonkívül az Ige hatalmát megmutatja életében, Istennek tetsző háládatosságban az ő dicsőségére.”[723]

Czeglédy Sándor joggal írja, hogy Csikesz „a liturgia elméletében világosan látta, hogy a református keresztyén istentisztelet lényegét sem az ember vallásos hiányérzésének kielégítésében kell látnunk, hanem abban, hogy Isten jelenvalóvá lesz híveinek az Ige körül összesereglett gyülekezetében”.[724] Bár érződik még liturgikájában kora meghatározottsága, mely Ravasz Lászlóval szólva az istentiszteletben a vallásos élmény ünnepélyes kifejeződését látja, mégis át van itatva a történeti, főleg kálvini gyökerek keresésével, az istentisztelet mint életközösség gondolatával, s azzal az motívummal, hogy az istentisztelet: találkozás. Ez az utóbbi gondolat majd a „Teljes Istentisztelet” elvi szempontjai között jelenik meg erőteljesen.

3.2.2.3. Az istentisztelet alapvonásai

A református istentisztelet egyik legalapvetőbb vonása az, mely a megújulás útjának szüntelen keresésében tárulkozik fel. Nem véletlen, hogy Csikesz Kálvin liturgiájáról szólva is megjegyzi, hogy Kálvin a liturgiáját a maga kora számára tervezte, és sehol sem fejezte ki azt, hogy ezeket a rendeléseket minden idők emberére kötelezőnek tervezte.[725] Azaz konstans liturgiai reformok nélkül elképzelhetetlen a református istentisztelet. Már csak azért is így van ez, mert „a liturgia tartalmi részleteinek, s különösen az igehirdetésnek örökké figyelemmel kell lenni a hallgatóság változó lelki szükségleteire, életkörülményeire való alkalmaztatás útján”.[726]

Ezzel függ össze a megtisztulásra való igény. Csikesz például így kritizálja kora viszonyait: „Az egyház olyan mértékben lesz protestáns egyházzá, amilyen mértékben ki tudja

[722] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10 3.
[723] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10 2.
[724] Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen. 1944. 11.
[725] Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Béla „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint” című doktori disszertációjáról, 1937. TtREL I.26.3. 4.
[726] Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Béla „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint” című doktori disszertációjáról, 1937. TtREL I.26.3. 4.

küszöbölni a teurgikus vonást. Amíg ordinált lelkész végezheti az istentiszteletet, amig mechanikus vonást alkalmazunk, addig a teurgikus vonást nem tudjuk kiküszöbölni."[727]

A református istentisztelet minden alapjában, elemében és céljában életorientált és életes esemény. „Minden liturgiából annyi az értékes, amennyi eleven életté tud válni. Minden istentisztelet annyit ér, amennyi téves emberi életrészletet ki tud szorítani."[728] – mondja Csikesz. Sőt, ez az életorientáltság azt is jelenti, hogy a templomi istentisztelet csak kezdete annak az istentiszteletnek, amelyet a keresztyén ember és család hétköznapjaiban is él. Az istentisztelet nincs befejezve a templomban,[729] hanem folytatódik az egész emberi életben. Csikesz a tőle megszokott éllel fogalmazva mondja egy helyen: „Nem akkor végződik az istentisztelet, amikor a törvénybíró úr kialudta magát, vagy a kántor úr az apróhirdetést is elolvasta a Pesti Hírlapból, vagy a harangozó is bezárta a templomot, hanem amikor otthon előveszik a hívek a Bibliát, még egyszer elolvassák a textust és imádkoznak."[730]

„Protestáns értelemben igazi istentisztelet az lesz, amelyik megmutatja, hogy csak az Úr Jézus eleget tevő érdeme tud bennünket idvezíteni."[731] – mondja Csikesz a protesténs istentiszteletről. S ezzel a megállapítással hangot ad annak, hogy az istentiszteletek lényegi vonása a krisztusközpontúság.

A református istentisztelet karakteres sajátossága annak igeközpontúsága. „Kifejezésre kell jutnia a liturgiánkban annak, hogy… a mi istentiszteletünknek gerince a Szentírás kell hogy legyen."[732] Summás megfogalmazásban: „A református istentiszteletet Isten Igéje szüli, növeli és teszi hatásossá."[733]

A református istentisztelet ugyanakkor olyan misztérium és titok, amely a ráció határain belül nem értelmezhető. „Nincsen istentisztelet csak szem- és fültanuk számára, le nem irhatom, ki nem mondhatom, de megélhetem."[734]

Habár az istentiszteletnek Isten a kezdeményezője, de hit nélkül nincs istentisztelet.[735] Így a gyülekezet felől nézve a református istentiszteletnek egyik alapvonása, sőt alapfeltétele a gyülekezet hite.

Természetesen ez nem zárja ki az istentisztelet missziói jellegét és vonásait. Hiszen a református istentiszteletnek missziói jellege van. Különösen annak okán, hogy a templomban hallott és megfogant prédikációt nem csodálni kell, hanem ki kell vinni az életbe.[736]

---

[727] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetete Janka Béla, é.n. TtREK R4114/12 16.
[728] Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Bála „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint" című doktori disszertációjáról, 1937 TtREL I.26.3. 5.
[729] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 110.
[730] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 67.
[731] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 32.
[732] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 42.
[733] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 7.
[734] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 22.
[735] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16 2.
[736] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 37.

A református istentisztelet, habár semmilyen teurgikus vonással nem bírhat, mégis áldozati jelleggel bíró istentisztelet. „Isten Igéje az áldozati kultuszban is benne van. Viszont az igehirdetéses istentiszteletben is benne van az áldozat. Az Igehirdetés önmagát megüresíti és odaadja magát a Szentlélek Istennek."[737] Illetve az ige meghallói magukat áldozzák hálából az Isten dicsőségére való életre.

Csikesz vallástörténeti alapokon állva vallja, hogy „minden kultusz párbeszéd Isten és ember között, az isteni kijelentés és az emberi lélek párbeszéde".[738] Ennek a ténynek pedig különösen is érvényesülnie kellene a református istentisztelet esetében, hiszen annak lényeges alapvonása a dialogikus jelleg. Méltán panaszolja Csikesz, hogy „[k]ár, hogy a régi istentiszteleti alakzatoknak, különösen az őskeresztyén responsorikumoknak teljes kiküszöbölése által nem jut kifejezésre a mi istentiszteletünk körében a gyülekezet aktív részvétele a kellő mértékben".[739]

Ide kapcsolódik a gyülekezet aktivitásának szükségszerűsége a református istentiszteleten, melyben passzív közönség helyett az Isten népe közösséggé formálódik, és tetten érhető módon részesévé lesz az istentisztelet eseményének. „A gyülekezet tevőlegesen részt vesz az istentiszteleten"[740] – szögezi le Csikesz.

A legfőbb krisztusi liturgiai vezérelv, hogy az Isten lélekben és igazságban imádható. Ez pedig elvezet oda, amiről úgy beszélhetünk, mint a református istentisztelet rugalmasságának vonása. „Jézus istentisztelete, akinek életében is megvan a kultusz, de nincs helyhez és időhöz kötve."[741] – nyúl vissza az Íráshoz Csikesz, és levonja a jogos következtetést: „Református hitelvek szerint keresztyén személyiség bárhol, bármikor végezhet Isten Igéjével a kezében érvényes istentiszteletet."[742] Tehát a református istentiszteletnek meglehet a helytől és időtől, a külső körülményektől való függetlensége.[743] Ez a tény pedig felszabadító üzenet a népegyházi lét hagyományközpontú, illetve a kegyeskedő ortodoxia merev istentisztelet-felfogása alól.

A református istentisztelet jellemző vonása a heterogenitás a gyülekezet összetételének tekintetében, ami garantálja annak inkluzivitását, és kizárja, hogy az összejövetel kevesek exkluzív találkozójává váljon. „A háznép együtt megy az istentiszteletre, engedelmeskedik, hisz."[744]

Ezzel függ össze az a követelmény is, hogy a református istentisztelet belsőséges, meleg atmoszférájú összejövetel. „A református istentisztelet családias összejövetel, ahol jelen vannak

[737] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16 1.
[738] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 36.
[739] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 42.
[740] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16 12.
[741] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, é.n. TtREK R4114/13 3.
[742] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 4.
[743] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 88.
[744] Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16 4.

a gyermekek a Szentháromsággal […] Itt akar találkozni az Atya a gyermekeivel, a király az alattvalóival."[745]

Csikesz olvasatában az egyik alapvonás hozza magával a következőt, s a családiasság követelménye szüli az öröm követelményét. Az istentisztelet tudniillik az örvendezés alkalma. „Az istentisztelet ne legyen fanyar keserűséggel megtöltve."[746] – követeli Csikesz.

Mindezeket lényeges alapvonásnak tartva Csikesz egy helyen úgy vélekedik, hogy református istentisztelet ott van, ahol öt gondolatot komolyan vesznek. A fentiektől eltekintve, illetve azokon túltekintve is az alábbiak a református istentiszteletben komolyan veendő alapgondolatok: az istenfiúság gondolata, Isten királyságának gondolata, az emberi élet fejlődésének gondolata, a misszió gondolata és a dialogikus jelleg. [747]

3.2.2.4. Az istentisztelet formái

A liturgusi szolgálat feltételezi azt is, hogy a lelkipásztor tisztában legyen az istentisztelet alapvető formáival, és azokat karakteresen meg tudja különböztetni egymástól.

Csikesz az istentiszteleteknek három formáját nevezi meg, és határolja el azokat egymástól. Az első a magányos vagy más néven egyéni istentisztelet, amely a keresztyén személyiség belső szobájában, illetve életében történik. A második forma a társas istentisztelet, ahová Csikesz besorolja a gyülekezeti alkalmak széles spektrumát, bibliaóráktól a katechézis alkalmaiig. Harmadik istentiszteleti forma pedig a gyülekezeti istentisztelet.[748] Természetesen azt azért hozzáteszi, hogy a gyakorlatban árnyaltabb ez a kép, és éppen ezért lehet beszélni „kombinált" istentiszteletről is, melyben az előbbi formák keverednek.[749]

Lényeges, és az egyház sorsára nézve döntő fontosságú annak kimondása, hogy a magányos, társas és közös, gyülekezeti istentisztelet egymástól elválaszthatatlanok.[750] Mindhárom istentiszteleti forma szükséges ahhoz, hogy a maga teljességében érlelődjön a keresztyén személyiség. S bármelyik forma perifériára kerülése veszélyezteti úgy az egyéni kegyességet, mint a gyülekezet életét.

Mégis vannak súlypontok, különbségek, és talán van fontossági sorrend is a három között. Hiszen minden a gyülekezeti istentisztelettel kezdődik. „Nem az egyéni istentisztelet van tehát előbb, hanem a gyülekezeti életben és gyülekezeti istentisztelet által megragadott egyének lesznek képesek arra, hogy otthon egyéni lelki életük nemesítésére egyéni

[745] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 40.
[746] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 4.
[747] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 184.
[748] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 73.
[749] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1935/36 TtREK R5590/2 40.
[750] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 37.

istentiszteletet gyakoroljanak."[751] A gyülekezeti istentisztelet áll a hierarchia élén. Ez tölti be a legfontosabb funkciót is, mert „az egyház a gyülekezeti istentisztelet által neveli híveit oda, hogy Krisztusilag gondolkozzanak, érezzenek és cselekedjenek".[752]

Ugyanakkor Csikesz úgy látja, hogy „az újszövetség a családi istentiszteletben látja az Istentisztelet legmagasabb formáját, mégpedig egy átszellemiesített formában, ami a testvériség és az Istenhez való tartozás is egyben".[753] Tehát például a családi, azaz a társas istentiszteleti forma is legitim, nélkülözhetetlen, és nagy lehetőségeket rejt magában. Például abban a tekintetben, hogy ez a keresztyén igehirdetés legtermészetesebb módja, épp a közegéből fakadóan.[754] Nem véletlen, hogy Csikesz az egyházi élet megújulásának egyik kulcsát látja a társas, családi istentiszteletek alkalmaiban, melyek szerepét a modern gyakorlati teológia is felfedezte.

3.2.2.5. Az istentisztelet rendje

Isten egyházának alapvető feladata az istentisztelet rendjének megállapítása. De ennek lokális megvalósítása már konkrét lelkipásztori feladat. Ezért az istentiszteleti rend gyakorlati kialakítása felülírhatja az ágendák gyakran nehézkesen születő és nehézkesen bevezethető, sőt esetenként teológiailag megalapozatlan előírásait is. Csikesz liturgikai előadásaiban, mielőtt kifejtené a szerinte elfogadható istentiszteleti rendet, megismerteti hallgatóit nemcsak a kortárs ágendákkal, hanem mindazokkal az ágendáskönyvekkel is, melyek a protestantizmus elmúlt századaiban keletkeztek.[755] Ezen ágendák ismertetése után teszi le a voksát, és mondja, hogy „Kálvin homíliai istentiszteleti rendje az egyszerű nagyszerűség remeke".[756] Bár majd az általa helyesnek vélt istentiszteleti rend tekintetében is eltér a kálvinista hagyománytól.

Mindazonáltal Kálvint interpretálva, őt visszhangozva nyomatékosítja Csikesz az istentiszteleti rend fontosságát. „Kálvin szerint az igaz istentiszteletben a Szentlélek szól a liturgus útján, a Szentlélek hallgat és vési bele az egyes hallgatóba a szív legmélyébe Isten akaratát, s a Szentlélek soha nem korlátozható mozdíthatatlan emberi korlátok közé. A liturgiális rend emberi korlátai a mi emberi gyarlóságunk miatt vannak, mert mi ezek nélkül nem lehetünk elég készek és alkalmasak a Szentlélek által közölt ige befogadására."[757]

Csikesz a következő istentiszteleti rendet tartaná helyesnek:[758]

---

[751] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 30.
[752] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 32.
[753] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 86.
[754] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32 II. TtREK 4080/3 2.
[755] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 26.
[756] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 31.
[757] Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Bála „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint" című doktori disszertációjáról, 1937. TtREL I.26.3. 3.
[758] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 41.

I. Introitus
   a. a liturgus és ezzel kapcsolatban a gyülekezet invokációja;
   b. a kálvini dekalógus helyett egy más, a Krisztusban való váltságot kifejező rövid lectio v. egyszerű felhívás a bűnvallásra;
   c. egy bűnbánó énekvers, és erre az absolutio, erre a gyülekezet hála- vagy magasztaló éneke, doxológia.

II. A gyülekezeti főének után a magasztaló, hálaadó és a Szentlélek megvilágosító erejéért való imádság, a lekció, az igehirdetés előtt még egy mindig visszatérő énekvers (74:6), Igehirdetés.

III. A gyülekezet válaszaként egy énekvers, vagy ennek kihagyásával mindig a könyörgés, midőn a gyülekezet mint szent nép és királyi papság a gyülekezetet, sőt az egész egyházat érdeklő dolgokat vagy más speciális bajt, bánatot, szenvedést visz Isten trónja elé. A könyörgés után az apostolikumot is helyettesítő miatyánk, áldás, hirdetés és végének, amely úgy, mint az invokáció, lehet kötött is (például Simeon éneke).

Csikesz nemcsak a szerinte helyes rend megállapításával teszi kritika tárgyává kora gyakorlatát, hanem előadásaiban nevesíti is egyháza istentiszteleti életének legfőbb – sok esetben máig élő – anomáliáit, melyek a következők: Generális problémaként fogalmazza meg 1931 előtti jegyzeteiben, hogy „a mi református egyházunkban manapág nincs egységes liturgia, vagyis az egyház törvényhozó szerve által kiadott minden magyar református liturgusra nézve kötelező ágendás könyv”.[759] Ami pedig ebből következik, az a liturgiai káosz, szabadosság, tévedések sorozata és oly módon való rögzülése gyülekezetek életében, hogy azok még az egységes és kötelező ágendák bevezetése után is tovább élnek. Megállapítja, hogy korának istentiszteleti rendje teljesen kiszolgáltatja a gyülekezetet a liturgus szubjektivitásának.[760] Joggal állapítja meg, hogy hiányzik egyháza életéből, pontosan liturgikai okokból, a kellő mozgalom, élénkség, változatosság, drámaiság.[761] Fájdalommal elemzi, hogy a „mai liturgia a közösség elvének rovására történik”.[762] Felrója Csikesz azt a Zwinglitől eredő, egyházunkban is meghonosodó gyakorlatot, mely a bűnvallást és feloldozást az igehirdetés utánra helyezi a rendtartásban.[763]

Alapvető teológiai kiindulási pontja az, hogy az istentiszteleten mindennek az igehirdetésre kell mutnia. Megengedő a tekintetben, hogy a helyi viszonyok okán a lelkész rövidíthessen a zsinati rendtartáson, de arra kategorikusan nemet mond, hogy azt valaki bővítse, kiegészítse, teletűzdelje oda nem illő elemekkel. Emellett meg kell szabadítani az istentiszteletet a felesleges dolgoktól is, mint például a házasság háromszori kihirdetése.

[759] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 37.
[760] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 39.
[761] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 39.
[762] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 40.
[763] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 29.

Valamint a liturgus szerepét is tanulniuk kellene a lelkészeknek, hogy például az imáikban mellőzzék a hadarást.[764]

3.2.2.6. Az istentisztelet szellemi elemei

Az eszményi lelkipásztor szigorú biblikussággal gondolkodik az istentisztelet elemeiről. „Ha még úgy imádságos lélekkel vágyakozik is az ember egy-egy szertartás vagy szertartásrészlet után, de azt nem az Ige rendeli, s nem az Igéből folyik kategórikus imperatívuszként, akkor az nem lehet a református Istentiszteletnek nemhogy lényeges, de még csak járulékos része sem."[765] Az Ige és az ima az istentisztelet két tartópillére. „Az ember vágya Isten felé ima, az Isten vágya az ember felé az ige."[766] Az imához és az igehirdetéshez kapcsolódik minden más cselekvés is az istentiszteleten, így például az áldás és adakozás is. A sákramentumok pedig dramatizált igeként töltik be szerepüket a református istentiszteleten.[767] Csikesz megállapítja azt is, hogy melyek azok a minimális elemek, melyek kellenek egy istentisztelethez. Ezek a következők: ének, bűnvalló ima, hálaadó ima, ige.[768]

Az istentiszteleti rend tekintetében Csikesz beszél homíliás és sákramentumi alkalmakról, s előadásaiban ezeket is ismerteti.[769] Érdekes, hogy a szimbolikus alkalmakról nem beszél liturgika-előadásaiban, míg a kortárs Ravasz az istentiszteleteknek három típusát különbözteti meg.

Így érdemes a következőkben végignézni, hogy miként vélekedik Csikesz az istentisztelet egyes elemeiről, az általa „ágenda-darabnak" nevezett részekről.

Csikesz liturgikai előadásaiban meglehetősen keveset beszél a *sákramentumokról*. Ezzel szemben homiletika-előadásainak keretében fejti ki részletesen a sákramentumokról szóló tanítást. Fejtegetései azonban sokkal inkább rendszeres teológiai jellegűek, mintsem a gyakorlati teológiát érintők.[770] Csikesz gondolkodása teljesen beillik a református teológia látásába. Véleménye szerint az ige belső élményének drámai formába öltöztetése a sákramentum.[771] Markánsan pedig így beszél a két sákramentumról: a keresztség az extenzív közösség sákramentuma, összefogja a világ összes keresztyéneit. Az úrvacsora pedig az intenzív közösség sákramentuma, melyben azok egyesülnek, akik egy atyának a gyermekei szeretnének lenni.[772]

---

[764] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 11.kk.
[765] Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Béla „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint" című doktori disszertációjáról, 1937. TtREL I.26.3. 4.
[766] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 43.
[767] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 23.
[768] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 33.
[769] Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1 1.
[770] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 53.
[771] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 51.
[772] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 52.

Ige nélkül nincs istentisztelet, hangzik elvi megállapítása az ige istentiszteleti szerepéről. „Az igeolvasás már magában istentisztelet”[773] – vallja Csikesz. Majd merészen továbbmenve azt állítja: „Az ige mindent pótol, de az igét nem pótolja semmi.”[774] Ennek a megállapításnak második felével egyetérthetünk, de első fele akár félre is érthető. Gyakorlati megközelítésben is szól az Ige istentiszteleti megközelítéséről: az Igét állva hallgassuk és olvassuk, hiszen *doulosok* vagyunk, akik állva hallgathatják csak urukat.[775] Az egyetemes papság és a paritás elve felől közelítve megfogalmazza azt a ma is aktuális követelményt, hogy „üdvös, ha az igét az istentiszteleten egy világi olvassa”.[776] Értelmetlen viszont az a megállapítása, hogy az igeolvasás az istentiszteleten történhet ünnepélyes alkalmakkor az eredeti nyelven is a magyar mellett.[777] A liturgiában az Ige nemcsak az olvasáskor, hanem az igehirdetésben jön közel. Az igehirdetés lényeges liturgikai vonatkozása az Csikesz szerint, hogy „a református kultusz rövid de hatásos prédikációt kíván”.[778]

Csikesz az *imát* az istentisztelet másik fő tartópillérének tartja. Annyira szent dologként tekint az imára, hogy határozottan állítja: „Imádsággal szemben, de még a vad népek imádságával szemben sincs helye gúnyolódásnak.”[779] Hiszen az imádság kinyújtott kéz,[780] vagy másképp: az emberi lélek beszéde Istenhez.[781] Nemcsak liturgikai előadásaiban, hanem egyéb helyeken is exkurzusként rengeteget hivatkozik Csikesz az imaélet jelentőségére a keresztyén ember életében. Nem csupán az istentisztelet, hanem a magánimádság tekintetében is lényegesnek tart alapvető szabályokat az imádságra nézve. Így például azt, hogy minden ima irgalomkéréssel kezdődjék, vagy hogy előbb a lelki javakért könyörgünk, és csak aztán a testi javakért.[782] Sőt, beszél Csikesz az egyéni és közösségi imaélet gyakorlati megnyilvánulásairól is, mint az imanapló vagy az „imalavina”.[783] Liturgikai tekintetben lényeges és sarkos megállapítása, hogy „protestáns istentiszteleten imádságos könyv használata blaszfémia”.[784] Ugyanakkor többször hivatkozik arra, hogy a magánistentiszteletek keretében mennyi áldása van ennek. Formai tekintetben azt tanítja a gyülekezeti imáról, hogy a liturgus egyszerű mondatokban, idegen kifejezések nélkül imádkozzon, tagoltan, de hasznos rövidséggel. Ám itt

[773] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 20.
[774] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 78.
[775] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 20.
[776] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 78.
[777] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 80.
[778] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 41.
[779] Csikesz Sándor bírálata Incze Gábor „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században” című doktori disszertációjáról, 1931. 17.
[780] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 25.
[781] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, é.n. TtREK R4114/13 14.
[782] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 100.
[783] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 100.
[784] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 25.

is hozzáteszi, hogy az egyetemes papság jegyében a presbiter is imádkozhat istentiszteleti alkalmakon.[785] Szükségesnek tartaná Csikesz, hogy az imádságok tükrözzék a gyülekezet hitét is, hiszen minden imádságnak hitvallásjellege is van. Sőt lényegesnek tartaná egy külön református ima megszületését.[786] Diákjait pedig azzal a gyakorlati tanáccsal látja el, hogy az imára is készülni kell.[787] A gyülekezet imaélete pedig azzal motiválható, sőt a jó rend is kieszközölhető, ha a lelkész sokszorosítja és kiosztja azokat az imákat, melyeket a gyülekezet bemenetkor és kivonuláskor elmondhat.[788]

A jó liturgus jó himnológus is. Csikesz az *éneklés* liturgiai szerepéről szólva előadásaiban kivétel nélkül ismerteti az összes létező protestáns, illetve református énekeskönyvet, azoknak tartalmi és könyvészeti sajátosságait, hasznait a gyülekezeti munkában. Ezzel mintegy felszabadítva diákjait arra, hogy túl tudjanak tekinteni a használatban lévő énekeskönyvön.[789]

Az egyházi ének szerepe lényeges a liturgiában, és annak integráns részét képzi, de nem nőhet ki abból különálló egységként. „Az ének a liturgia egységébe tartozik, ezért azt a lelkipásztornak kell megállapítani”[790] – hangsúlyozza ezzel az integritást, és azt a felelősséget is, amivel a liturgus tartozik az énekek tekintetében. Nem különülhet el az egyházi éneklés ügye a liturgiától, hiszen az ének is a liturgia egészét szolgálja, és nem emelkedhet mellé- vagy fölérendelt szerepbe.[791] Az ének liturgiába való beilleszkedését, integrálódását elősegítendő fogalmazza meg az alapkövetelményt: énekeljen a pap és a gyülekezet is az istentiszteleteken.[792]

Tartalmi tekintetben az ének az igehirdetésre mutat. Azt készíti elő és annak üzenetét szólaltatja meg. „Az éneknek nem a dallama, nem a verselése, hanem az imádságtartama, vagy igetartama adja meg a protestáns Istentisztelet és vallásoktatás terére való belépés jogát.”[793] Ez a kritérium viszonylag egyszerűvé teszi egy-egy ének megítélésének kérdését.

Az ének és a hangszeres zene kapcsolatát tekintve sarkos álláspontra helyezkedik Csikesz. Az orgonaszó addig tart és akkor kezdődik, mikor az ének.[794] Gyakran hangoztatja előadásaiban, hogy a kántor ne untassa hosszú preludiumokkal a gyülekezetet, és az orgona ne

[785] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 96.
[786] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 61.
[787] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 80.
[788] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 96.
[789] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 24., és Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 5.
[790] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 68.
[791] Csikesz Sándor beszéde énekvezérek elött, é.n. TtREL I.26.1. 8.
[792] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 79-80.
[793] Csikesz Sándor bírálata Gaudy László „A bibliai történetek tanításának valláspedagógiai módszertana” című disszertációjáról, 1929. TtREK R4162 9.
[794] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 100.

felejtse el, hogy csak kísér, mert az ének a fontos.[795] Állítja, hogy a karének és szólóének vallásos ünnepséggé teszi az istentiszteletet.[796] Bár érthető Csikesz hangszeres zenével kapcsolatos óvatossága, de ha megfontoljuk, hogy az Ószövetség korának istentisztelete is gazdag instrumentális zenében, és az őseresztyén katakombákban fellelhető víziorgona maradványok is a hangszerhasználat meggazdagító voltára utalnak, akkor kritikusan kell megjegyeznünk, hogy Csikesz e téren túl messzire ment. Hiszen az instrumentális zenének igenis helye van az istentiszteleten, mely az ének kísérésének paraktikumán túlmutatva szolgálja az istentisztelet ünnepi tónusát, oly módon, hogy mind zenemű, mind hangszer, mind muzsikus is minőségi módon „prédikáljon".[797]

Az egyház életét mindvégig kísérő, liturgikai és himnológiai vitákat generáló régi-új kérdést nemes egyszerűséggel oldja fel. „Az éneküggyben a minden áron újnak hajhászása nem árt annyit, mint a sokszor megunt régihez való csökönyös ragaszkodás… Minden 8-10 esztendőben csatolhat a zsinatunk egy pár szép éneket az énekeskönyvhöz, s azt, kis pár oldalas füzetkében kiadva, mindenki beteheti zsoltárkönyvébe."[798] Csikesz e téren egyfajta kompromisszumot keres, és távol áll tőle minden szélsőség. „Nem állok azok pártján, akik azt állítják, hogy a kálvinista istentiszteleten csak zsoltárok énekelhetők…"[799] – mondja egyik előadásában.

Az *adakozás* kérdését liturgikájában nem igazán feszegeti Csikesz. Rövidre szabottan csupán annyit állapít meg, hogy jobb a mozgó persely, de ahol az álló rendszere fennáll, ott nem kell ezt bolygatni.[800] Hogy miért jobb, arra nem tér ki. Talán az van ennek a meggondolásnak a hátterében, hogy ahol mozgó perselyezés folyik, ott az istentisztelet részévé lesz az adakozás, kifejezve annak hálaáldozati voltát. Ahol pedig álló persely van, ott a liturgiából kirekesztetten áll az adakozás a bevonulás vagy kivonulás alkalmára hagyva.

Az adakozás kérdéséhez hasonlóan alig szól Csikesz a *hirdetések* kérdéséről, talán kevésbé lényegesnek tartva azt. Annak a megjegyzésének értelmezése pedig kérdéses, melyben azt állítja: „A miatyánk és az áldás közti hirdetések csak liturgikusak lehetnek."[801] Hiszen vagy azt jelenti ez, hogy a hirdetéseket „liturgikus" ékességgel kell bemondani, mintegy részévé tévén őket a liturgiának. Vagy pedig arról van szó, hogy csak a liturgiára vonatkozó bejelentéseknek van helye az áldás előtt. Ebben az esetben a hirdetések kiszorulnak a liturgiai alkalom utánra. Valószínű ez utóbbira utalhat Csikesz megjegyzése, hiszen istentiszteleti

[795] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 79-80.
[796] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 29.
[797] Pásztor János: Liturgika, Calvin János Teológiai Akadémia, Komárno, 2002. 118.
[798] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 75.
[799] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 74.
[800] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 43.
[801] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 74.

rendjében is az áldás utánra helyezi a hirdetéseket a záróének elé, ami azért problémás, mert a hirdetések tartalmukban kifejezik a gyülekezet válaszát az ige üzenetére.

3.2.2.7. Az istentisztelet dologi elemei

A jó liturgus biztosítja és tartalommal tölti meg a *szent időt*. Csikesz liturgikai kurzusaiban szent időkről beszélve részletesen ismerteti az egyházi évet.[802] Nincs ezzel összhangban az a sarkos megállapítása: „Egyházi évről református szempontból nem beszélhetünk. A szigorú reformátusok csak a vasárnapot ünneplik.”[803]

Mindazonáltal, még ha a vasárnapra gondolva is, előadásaiban ünnepnapokra, hétköznapokra, váratlan alkalmakra és előre tervezett alkalmakra választja el, illetve csoportosítja a szent időket. A szent idő megteremtése pedig szerinte bármikor lehetséges az igével. Sőt olyan eszközökkel, amelyek ünnepélyessé tehetik a pillanatot, elválasztva a többitől azt, mint például a harmónium vagy orgona.[804] Mindez lelkipásztori feladat.

A vasárnap megszentelése olyan téma, melynek igen sok aspektusát elemzi kurzusaiban a bibliai megközelítéstől a társadalmi hatásokig. Elmondja: „A civilizáció újabb és újabb creatioival egyre több támadás indul a vasárnap szentsége ellen.”[805] De sokat beszél külföldi pozitív példákról is, mint amilyen a Genfi Vasárnapvédő Szövetség.

Hazai és gyakorlati vonatkozású megjegyzése élessége ellenére is jogos: „Számunkra közönbös, hogy bezárják-e szombaton a zsidók üzleteiket, de nem közönbös, hogy a mi vasárnapi ünneplésünket zavarják lármás szórakozásaikkal, kocsma és üzletnyitásukkal … ezek ellen minden rendelkezésünkre álló eszközzel küzdeni kell.”[806]

Különös felelőssége van tehát a lelkipásztornak a szent idők biztosítása, óvása, tartalommal való megtöltése terén.

Csikesz alapmegállapítása *a szent hely* fogalmával kapcsolatban az, hogy „Isten igéje minden helyet szentté tehet, és még a legmocskosabb helyet is megszentelheti”.[807] Ezért lehet szent hely az ember belső szobája (eredetiben tisztátalan ágyasháza) is. Ebből pedig egyenesen következik, hogy „református lelkész bárhol teremthet szent helyet”.[808] Tovább tágítva a

[802] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 17.
[803] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 31.
[804] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 70.
[805] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 78.
[806] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 76.
[807] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodás-tan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 28.
[808] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35 I-II. félév, TtREK R4114/15 88.

lehetőségeket, református felfogás szerint „[s]zent hely ott van, ahol egy bibliás ember van”.[809] Mindebből az következik, hogy gyakorlatilag a templomon mint istentiszteleti helyen kívül számtalan tér minősülhet és alakulhat szent hellyé. Így szent hely a parókia és az egyházi iskola is, nem is beszélve a gyülekezeti termekről, hiszen ezekben is bizonyos értelemben istentisztelet folyik. De szent hellyé lehet egy-egy otthon is. Hiszen őskeresztyén és kálvini hagyomány a házankénti összejövetel, házi istentisztelet is. Csikesz részletesen elmondja előadásában diákjainak, hogy milyen külsőségekre kell figyelni egy házi istentiszteletet megelőzően. Például legyen rend, tisztaság, legyen az asztalon Biblia…[810] Szent hellyé válik egy-egy temetés helye is, ezért részletes gyakorlati tanácsokat ad kurzusaiban. Például, hogy a temetés ideje alatt kutya, baromfi, aprójószág távol tartandó a hátsó udvarban, pad készíttessék a hozzátartozóknak, pallókat fektessenek le, ha sár van…[811] Csikesz tovább tágítva a szent hely és az istentiszteleti hely fogalmát, felteszi a kérdést: Nem kellene-e minden templom környékét befásítani, s legalább a vasárnap délutáni istentiszteleteket a szabadban ott tölteni? Ugyanis meggyőződése, hogy meg kellene honosítani a szabadban tartott istentiszteletet.[812] Mindezeken túl pedig a misszió hatékonysága érdekében bevezetendőnek látná, hogy istentiszteleti helyként funkcionálhasson a missziói szekér, vasút vagy hajó.

Nekünk csak azért van templomunk, hogy ne zavarjon senki[813] – jegyzi meg Csikesz sarkosan a templomról, arra utalva, hogy csupán a gyakorlati szükség és a rend utáni igény hívja életre a református templomot.[814] Csak attól válik szent hellyé a templom, ami abban történik. Nem magától szent, hanem funkciójában lesz azzá. Funkciójában „a templom nem kaszárnyája Isten gyermekeinek, hanem gyakorlótere”.[815] A templomnak ugyanakkor van egy járulékos funkciója is, hiszen minden kálvinista templom a magyar érzés melengető fészke is.[816] Ám egy templom mindig beszédes jele annak is, hogy milyen az a közösség, mely birtokolja. „Amilyen a falu, olyan a temploma”[817] – vonja le a summás következtetést Csikesz.

A lelkipásztornak alapvető és liturgiai jellegű feladata lehet adott esetben az is, hogy templomot vagy egyéb szakrális funkciójú teret építsen. Ezért ennek elvi és gyakorlati összefüggéseivel is érdemes tisztában lenni. Csikesz alapvető megállapítása és kiindulópontja a

[809] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 13.
[810] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 56.
[811] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 67.
[812] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 75.
[813] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 182.
[814] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 57.
[815] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 184.
[816] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. 360.
[817] Baranyai Kálvinista Lobogó, I évf. 3–4. sz. 2.

református templomépítészet vonatkozásában az, hogy „a református templomban mindennek igaznak kell lennie.”[818] Amit a templomépítészetről elmond, ebből az elvből következik.

A templomok mérete tekintetében súlyos kritikával illeti építészetünket. „Óriási templomokat építünk hodályszerűen, karzatokkal… Helyesebb volna a hatalmas dómtemplomok helyett kicsi templomokat, imaházakat építeni, ahol családias volna az Istennel való társalkodás”[819] – mondja joggal. Ha templomot építünk, inkább többet építsünk, mintsem nagyot. Legyen inkább modern abban a fűtés, a világítás, az akusztika, és legyen kényelmes az…[820]

Csikesz sokat beszél kurzusaiban a református templom legoptimálisabb elhelyezkedéséről. Elmondja diákjainak azt, hogy a református templom legtermészetesebben egy nagy tér vagy park közepén helyezkedhet el. Mindig ügyelni kell a templom helyének megválasztásánál arra, hogy a templom főbejárata előtt legyen egy tágas tér, ahol kivonulás után az emberek beszélgetni tudnak. Nem lehet a templomot elrejteni sem fák és bokrok árnyékában, bár növények telepíthetők környezetébe, és az is jó, ha például kovácsoltvas kerítéssel védik a templomkertet. Továbbá úgy érdemes elhelyezni a templomot, hogy mellette, illetve a közvetlen környezetében kaphasson helyet a parókia és az iskola is. [821]

A templomstílus tekintetében is a legalapvetőbb kritérium az alábbi: „A református templom stílusának a református Istentisztelet fogalmából kell kiépülni.”[822] Csikesz részletekbe menően ismerteti a templomépítészeti stílusokat, hazai és külföldi példákkal illusztrálva mondanivalóját. A román stílustól a bauhausig bemutatva a palettát[823] végül leszögezi, hogy a református épületekhez csak a korai bazilika vagy a késői barokk stílusjegyei felelnek meg.[824]

Sajátosan modern, korszerű felfogást képvisel a templom épületének anyagával kapcsolatban, miszerint az építőanyag is a hitvalló és a népegyház tagjainak szimbólumává válhat. „A vasbeton az egyházat szimbolizálja, mert benne az apró homokszemek ragadnak össze kőtömbbé, s benne a vaspálca a hitvalló keresztyén, a homokszemek az egyház tagjai.”[825]

Csikesz részletesen fejti ki jegyzeteiben véleményét a templom belső terének építészeti követelményeiről. Felfogása nemcsak teológiailag megalapozott, hanem a funkcionalitást figyelembe vevő modern nézőpontú. Legfőbb hely a templomban nem az úrasztala, hanem a

[818] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 42.
[819] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 13.
[820] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554 75.
[821] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 49.kk
[822] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 40.
[823] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 36.
[824] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86 67.
[825] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 42.

szószék.[826] Legalábbis az a hely, ahonnan az igehirdetés hangzik. Csikesz azonban a szószéket egy emelvénnyel, pulpitussal pótolná. „A szószék nem a legalkalmasabb helye az igehirdetésnek. Sok pápizmus van benne. Elhelyezése nehéz az akusztika szempontjából. Helytelen azért is, mert szónoklatra csábít […] Legtöbb helyen lehetetlenül is van elhelyezve…”[827] Minél magasabban van a szónok, annál mesterségesebben kell viselkednie.[828] A pódium körül amfiteátrumszerűen a padsorok kissé emelkedő módon rendeződhetnének úgy, hogy a legalacsonyabb hely se zárjon be húsz foknál többet a pódiummal.[829] A bizonyságtevőt a gyülekezetnek látnia kell, szemébe kell nézni. Aki meglátta benne a fényt, az hisz neki. „A szemlesütő prédikátor értéktelen, de a szemlesütő gyülekezet is.”[830] Református elv, hogy a pásztor és a gyülekezet együtt, egy szinten vannak, csak a láthatóság miatt van kiemelve a pásztor az istentiszteleten.[831] Olyan legyen a templom belső elrendezése, hogy a gyülekezettel szemben csak az igehirdető legyen, a külvilág ne zavarjon az ablakon át, s mindenki kényelmesen ülhessen vagy állhasson, ne kelljen fáznia vagy huzatban ülnie.[832] Csikesz különös hangsúllyal beszél a templom szolgáltatta kényelem fontosságáról. Ennek nemcsak a fűthetőség a feltétele, melynek lehetséges módjait ismerteti diákjainak,[833] hanem az is, hogy személyenként egy négyzetmétert kell számolni legalább az ülőhelyek tervezésénél.[834] Sőt az is lényeges, hogy a templom legyen jó levegőjű, kényelmesen bútorozott, világos, mert az Atya családja hosszabb időre jön itt össze.[835] A belső méret tekintetében irányadó lehet az, hogy ezerfősnél nagyobbra ne épüljön templom.[836] A szín tekintetében azon az álláspontón van Csikesz, hogy a templom fehér legyen, de legalább világos árnyalatú.[837] A karzat pedig a belső tér egyharmadát foglalhatja el.[838] A berendezés tekintetében ellene van a kerek úrasztalának és az úrasztala elkerítésének is, ami véleménye szerint kiűzendő római maradvány.[839] Praktikus, ha van jól látható hirdetőtábla a templomban.[840]

[826] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 37.
[827] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 33-35.
[828] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 33-35.
[829] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 22.
[830] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 26.
[831] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 41.
[832] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 27.
[833] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 42.
[834] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 49.
[835] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 42.
[836] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 46.
[837] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 48..
[838] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 49.
[839] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 51.
[840] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 215.

Csikesz emellett részletes harangtörténeti és harangöntészeti bevezetőt is ad kurzusaiban.[841] Sőt arra is marad gondja, hogy figyelmeztessen: „A harangfeljáró biztonságos és kényelmes legyen, mert az újabb balesettörvény szerint az így szerencsétlenné válttal életfogytiglani eltartás jár."[842]

Ezen túl pedig részletesen ismerteti azt a szimbólumrendszert, melyet a református templom díszítésként megtűrhet magán.[843]

Csikesz abban a reményben, hogy tanítványai közül sokan templomépítő lelkipásztorokká lesznek, gyakorlati tanácsokkal is ellátja őket. Így beszél a gondos tervezés és az anyagiak megteremtésének lépéseiről. Az építéshez faiskola alapítható a gyerekekkel, melynek bevétele az építést szolgálhatja [844] Hasonlóképpen a gyülekezetben mindenki nevelhet egy kocát, amely az eklézsiának, illetve templomnak malacozik majd. Sőt praktikusan elmondja azt is, hogy a deszkát lehet előbb megvenni, a selejt sínvasak jó anyagok gerenda helyett, de a cementet és az égetett meszet ne vegyék sokkal az építkezés előtt, mert nem állnak el sokáig. [845]

A renoválások és felújítások tekintetében pedig azt a praktikus tanácsot adja, hogy „ha a templomban régi festmények nyomára bukkanunk, a Műemlék Országos Bizottságához forduljunk, ahonnan ingyen jön ki szakértő".[846]

Mindebből kitűnik, hogy az eszményi lelkipásztor szerteágazó gyakorlati tudással való felvértezettsége nem korunk furcsa kívánalma, hanem mindig is hozzátartozott a református lelkész eszményéhez.

Csikesz ajánlást tesz a templomi ülésrendre nézve is. Így ott a szerint a megkülönböztetés szerint kell ülni, amit Isten tesz, de nem jó szociális státusz, rang szerint rendeződni. Jó, ha az ifjúság elöl ül, mert ők a gyülekezet szemefénye.[847] A presbiterek pedig lehetőleg úgy üljenek, hogy lássák a gyülekezetet.[848] „Az a gondolat, hogy a nemeket egymástól el kell különíteni helyes."[849] – mondja ma már anakronisztikusnak ható módon. Csupán gondolattöredékek ezek, melyek nemcsak egy kort jellemeznek, hanem arra késztetik a kései utódokat, hogy újra és újra felülvizsgálják gyülekezetük gyakorlatát.

A *szent tárgyak* vonatkozásában Csikesz meglehetősen szűkszavú előadásaiban. Ennek hátterében a Kálvintól eredeztetett meggondolása áll. Minden külsőségről mondja: „Kálvin tudja, hogy ezek csak virágok az út szélén, amelyek kedvessé teszik az utat, de nem a virág a

[841] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 55-57.
[842] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 57.
[843] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 45.
[844] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 204.
[845] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 52.
[846] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 52.
[847] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 37.
[848] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 21.
[849] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 44.

fontos, sőt nem is az út, hanem a cél, amely felé haladunk."[850] Sőt, a lehető legegyszerűbben fogalmazza meg az alapigazságot: Az istentiszteletthez csak egy paramentum szükséges, a Biblia.[851]

3.2.2.8. Összegzés

Csikesz liturgikai látása szintén korszakok határán bontakozik ki. Bár a vallástudományi iskola elemei még itt-ott felfedezehetőek szemléletében, összességében elmondható, hogy liturgikai munkásságában ötvöződik az egyházias kálvinizmus, a bibliás keresztyénség és a református hitvallásosság. Csikesz kortársaival egyetemben lépést tart, sőt lépéselőnyben van azzal az európai gyakorlati teológiban megjelenő folyamattal, ami a liturgika terén fontosnak tarja a liturgikus gyökerek keresését, az öntudatra, sajátos református identitásra ébredést, valamint az istentisztelet közösségi jellegének megteremtését.[852] Sőt az egységesség gondolatának feltűnő hangsúlyozása is olyan tény, mely máig üzen. Korában modernnek tekinthető nézetei máig időtállóak, hisz a református istentisztelet lényegét abban látja, hogy Isten jelenvalóvá lesz híveinek az Ige körül összesereglett gyülekezetében, s elszakad az istentisztelet antropocentrikus értelmezésétől, egyértelművé téve azt, hogy annak célja Isten dicsőítése. Még akkor is így van ez, ha a mozaikszerűen összerakott istentisztelet-elmélete részcélokat is meghatároz. A lelkipásztor tehát olyan liturgus, aki látja, hogy ami nem áll az istentisztelet szolgálatában, az vagy idegen és az egyházhoz nem tartozó, vagy pedig értelmét veszített munka, mely mint a vérkeringésből kikapcsolt rész, előbb-utóbb el fog sorvadni. Mert a lelkipásztor liturgusi minősége minden egyébre kihat, de minden egyéb munkája is liturgiai tevékenységére mutat, s abba vezet.

3.2.3. Az eszményi valláspedagógus

Csikesz világosan pozicionálja a lelkipásztori munkában a katechetikai feladatokat. Kiindulópontja kettős. Egyfelől belső, teológiai érvnek kell állnia a lelkipásztor katechetikai munkája mögött, mely úgy summázható, hogy „a valláspedagógia célja a gyermeket istenhez vezetni, misszionálni".[853] Másfelől mindennek, ami a katechetikában történik, ott áll a hátterében az axióma: „A nevelés terén folyik ma az emberiség világháborúja."[854]

[850] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 110.
[851] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11 4.
[852] Fekete Károly, ifj.: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Debrecen, 1997. 110.
[853] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3 1.
[854] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 4.

3.2.3.1. Pedagógiatörténeti háttér

Csikesz kora olyan időszak, melyben még érződnek a múlt hatásai, de már egészen új, friss impulzusok is felszínre törnek. A pedagógia történetének egyik jelentős állomása volt annak a pedagógiai rendszernek a megalkotása, melyet *Johann Friderick Herbart* dolgozott ki a 19. század első felében, s amely még egy évszázaddal később is meghatározta a pedagógiai gyakorlatot. Herbart klasszikus pedagógiai rendszere egy szilárd filozófiai alapvetéssel rendelkező, zárt, szigorú, koherens rendszer, mely szerint a nevelés célja az erkölcsös magatartás kialakítása, az erkölcsi eszmék megvalósítása. Ezek az erkölcsi eszmék minden gyermekben kialakíthatóak akkor, ha őket célszerű, szervezett, tervszerű nevelő hatások érik. Ezek a nevelő hatások három szakaszban érkeznek a gyermekhez, így a kormányzás, az oktatás és a vezetés szakaszában. A kormányzás szakasza megtöri a gyermek akaratosságát és felkészít a tulajdonképpeni nevelésre. Az oktatás szakaszának feladata a képzetállomány gyarapítása, az ismeretmennyiség növelése, a tudás gazdagítása, mely egyben már a gyermek akaratát, jellemét, erkölcsét is fejleszti. Az oktatás olyan tantárgyi rendszerben folyik, mely gyermek érdeklődésének két körére épít („megismerés köre" – „részvét köre"), s melyben a hittan ott szerepel a tárgyak között úgy, mint a vallási érdeklődés betöltésére szolgáló tárgy. Az oktatás folyamatát Herbart a formális fokozatok elméletében bontja ki, mely szerint négy fokozat (statikus elmélyedés, dinamikus elmélyedés, statikus eszmélkedés, dinamikus eszméltetés) határozza meg a neki megfelelő didaktikai lépéseket is. A vezetés szakasza az oktatással együtt haladva kialakítja a gyermekben az erkölcsi belátást, s kialakul az erkölcsi autonómiának az a szintje, amelyet Kant „morális én"-nek nevez.[855]

Herbart pedagógiáját *Tuiskon Ziller* és *Wilhelm Rein,* illetve a köréjük csoportosuló herbartiánus kör próbálja a legapróbb részletességgel kidolgozni és továbbfejleszteni. *Ziller* a herbarti formális fokozatok elméletét továbbfejleszti, és az ahhoz kapcsolódó fogalmakat (világosság, asszociáció, rendszer, módszer) a pedagógiai gyakorlat didaktikai szintjén újrafogalmazza, s azt az általános oktatási technológia alapjává is teszi.[856]

Ám a 20. század érkeztével sokan érzik egyre szűkebbnek Herbart zárt rendszerét, és egymás után jelennek meg a különböző reformpedagógiai irányzatok, melyek szinte kivétel nélkül a herbarti rendszer valamely elemének tagadásában találják meg önmagukat, illetve a herbarti negatívumok helyét töltik fel a maguk pozitívumával. Így tesz többek között *Ellen Key,* aki a herbarti rendszer túlzott intellektuális, historikus jellegét próbálja ellensúlyozni individuális-naturalista pedagógiájával. Hasonlóképpen cselekszik, s a hagyományos herbarti iskola egyoldalú intellektualizmusát bírálja az úgynevezett művészetpedagógiai irány. *Maria Montessori* a gyermeki aktivitás és szabadság fogalmának bevezetésével alkot újat, és indul a

[855] Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 126.
[856] Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 164.

herbartitól egészen más irányba. *Rudolf Steiner* antropozófiája alkotja a szintén ekkortájt megjelenő Waldorf-iskolák pedagógiájának alapjait, melyekben nemcsak a szabadság új koncepciója egyedi, hanem az a bensőséges, családias légkör is, mely ellenpólusa a közösség gondolatát kissé elhanyagoló herbarti rendszernek. Szintén ebből a herbarti hiányosságból növi ki magát a *Paul Natorp* által képviselt szociális-közösségépítő irány, mely a pedagógiát társadalmi pedagógiaként értelmezi, és kimondja, hogy annak távlati feladata a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítása, és ez által az állami és gazdasági élet újjászervezése is.[857]

A valláspedagógia vonatkozásában már említettük, hogy Herbart, illetve tanítványai a vallástanítást beutalják a tantárgyak rendszerébe, s ez azzal is együtt jár, hogy a valláspedagógia esetében ugyanazok a módszerek, eljárások látszanak alkalmazandónak, mint a többi tárgyak esetében, de ezzel a vallásoktatás lába alól egyre inkább kicsúszni látszik a teológiai talaj. Legtöbb esetben ugyanez a helyzet a különböző reformpedagógiákat integrálni próbáló valláspedagógiai megközelítésekkel is. Összességében elmondható, hogy a schleiermacheri alapokon álló, herbarti gyökerekkel bíró s a reformpedagógiák által felfrissített századforduló környéki valláspedagógiáknak nagy érdeme, hogy tekintetbe veszik a gyermek szociális és pszichológiai helyzetét, s ehhez próbálnak módszertani tekintetben is alkalmazkodni, több-kevesebb sikerrel, illetve próbálják az új pedagógiai felismeréseket integrálni. Ugyanakkor végzetes hiba ezekben, hogy hátterükben nem a bibliai emberfogalom, hanem egyfajta idealisztikus filozófiai antropológia áll, mely hamis pedagógiai optimizmushoz vezet. De legalább ekkora probléma a kijelentés relativizálódása, perifériára szorulása, a Szentlélek munkájának kiszorítása, a bűn komolyan nem vétele, az egyháziatlanság, továbbá a keresztyén vallás abszolút jellegének tagadása. S ami a leginkább szembetűnő: az evangélium hiánya! S így lesz majd egy évszázadon keresztül a katechetika negatív értelemben vett valláspedagógiává, ami tulajdonképpen „egy kocsi az általános emberi nevelés vasúti kocsisorában; talán a legértékesebb javakkal megrakott kocsi, talán maga a lokomotív, de lényegileg éppen olyan, mint a többi".[858] Igazán új impulzusokat majd a barthi teológia hoz a valláspedagógia világába. A dialektika teológia alapjain felépülni látszó valláspedagógia a vallásos nevelés célját az igehirdetésben látja. Ez az irány a gyermeket és a katechétát mint az egyház tagjait szemléli, s a vallásoktatást ezáltal mintegy gyülekezeti ügyként kezeli. Ezzel együtt ebben az irányzatban tűnik el a módszer mindenhatóságába vetet hit, és marad a módszer csupán eszköz, mely az Ige útját készítgeti a lélekben. Sőt Imre Lajos szép megfogalmazása szerint a barthi teológiával „a vallástanítás megszabadul egy hamis biztonságérzettől és egy gyötrő kérdéstől. Attól a hamis biztonságtól, hogy a gyermek sorsát, Istennel való kapcsolatát az általa végzett munka, s átadott anyag megszabja és biztosítja, s

[857] Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 186.
[858] Farkas Ignác: Katechétikai alapvetés, A bibliai anthropologia valláspaedagógiai jelentősége, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Debrecen, 1941. 79.

attól a gyötrő kétségtől, amit a tapasztalat mutat neki, hogy munkája sokszor hiábavaló."[859] Ez utóbbi megközelítésnek lesz zászlóvivője Csikesz, aki ezt az újfajta látást teszi az eszményi lelkipásztor katechetikai munkájának normájává.

3.2.3.2. A valláspedagógia sarokpontjai

Csikesz Sándor a valláspedagógiával kapcsolatos hozzászólásait azzal kezdi, hogy a *valláspedagógia válságáról* beszél.[860] Ennek okát abban látja, hogy elveszett a katechetikai munka istentiszteleti jellege. Joggal állítja – máig hangzó felkiáltójelként –, hogy: „Ma csak hivatalosan megállapított óra van a lélektanilag előkészített istentisztelet helyett."[861] Sőt, a vallásóra csupán egy lett a többi tantárgyak között a herbarti rendszernek megfelelően. Csikesz sarkos megfogalmazásában: „A legveszedelmesebb emberi találmányok egyike az, amikor érvényesült, hogy a vallás is tantárgy, tehát ugyanolyan elbánásban kell részesíteni, mint a többi tantárgyat. Egy veszedelmesebb syllogizmus van csak, amelyik az igehirdetést a szónoklatban látja."[862] Bár elismeri Csikesz a herbarti rendszer pozitívumait, mégis kemény kritika tárgyává teszi a vallás taníthatóságáról vallott, mind teológiailag, mind pedig antropológiailag is igencsak megkérdőjelezhető állításait.[863] Mindebből értelemszerűen következik, hogy Csikesz alapvetően elhibázottnak látja a herbarti gyökerekkel és alapokkal bíró valláspedagógiai munka célját, módját és eszközét is. A cél tekintetében tudniillik nincs rendben, hogy az nem több az erkölcsös magatartás kialakításánál.[864] „Valláspedagógiai szempontból Herbart óriási nagy tévedése ott van, hogy a vallást teljesen azonosította a megtanulhatóval."[865]

A módszer is igen nagy kívánnivalót hagy maga után, hisz az a tantervnek és a végrehajtási utasításnak megfelelően történő, meglehetősen sablonos, mechanikus, poroszos jellegű tanórát eredményez, előterjesztő magyarázattal, rávezető kérdésekkel, ismétlésekkel, vizsgákkal…[866]

Hasonlóképpen problémásnak látja Csikesz a valláspedagógia eszközeit is: „a személytelen tankönyv, órabeosztás, a mérsékelten személyes közreműködése a

[859] Imre Lajos: Katechetika, Budapest, 1942. 119.
[860] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 5.
[861] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 11.
[862] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 21.
[863] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 10.
[864] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 16.
[865] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Szőnyi Pál, 1931/32 II. félév TtREK R4114/2 4.
[866] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 16.

valláspedagógusnak, a majdnem személytelen szemléltetési és előterjesztési forma, itt-ott még ráhatás s némely adhortáció".[867]

Így Csikesz az elfogadható *valláspedagógia alapjainak* keresésénél elsőként visszanyúl a forráshoz, és komoly következetességgel vallja, hogy a református keresztyén valláspedagógia eszményének keresésénél elengedhetetlen Jézus, illetve az apostolok korának vizsgálata.[868]

Másodszor, a valláspedagógia alapjainak keresésénél tüzetes történeti vizsgálatot végez, és joggal állapítja meg, hogy nemcsak az őskeresztyén korban bírt a katechetika istentiszteleti jelleggel,[869] hanem „a katekizáció a XVI. század közepétől kezdve minden kanonikus könyvtől installálva istentiszteleti forma a protestáns egyházakban".[870]

Harmadszor, a valláspedagógia Csikesz szerint nem az ember munkája, hanem csupán az emberen mint eszközön keresztül annak a kibontakozása és megvalósulása, hogy „Jézus Krisztus a saját szenvedése és vére, áldozatos halála által a Szentlélek ösztönzésével és munkájával a mennyei Atya gyermekeivé, újszülött gyermekeivé akar tenni mindnyájunkat".[871] Ez lehet a valláspedagógia legmélyebb alapja, s ennek okán válhat realitássá majd a valláspedagógia végső célja is: „Jézus által, a Szentlélek útján kell az Atyával egyesülni".[872]

3.2.3.3. A valláspedagógia célja

Egyfelől Csikesz látja azt, hogy a valláspedagógiának van egyfajta missziói célja, hiszen mint mondja: „Minden keresztyén egyház a valláspedagógia útján rekrutálja a maga híveit, az új generációt."[873]

Másfelől a valláspedagógiát olyan, kimondottan ez egyház keretei között elképzelhető tevékenységnek tartja, melynek hatása van az egyház és gyülekezet életére, és amely az egyházért történik. Ezért: „A valláspedagógia célja az eleven élet, egy felfrissített keresztény gyülekezet, az Isten Országa."[874]

---

[867] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 16.
[868] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 7.
[869] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 9.
[870] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 15.
[871] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 7.
[872] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 7.
[873] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 6.
[874] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 12.

Harmadsorban az egyéni, individuális szemszög figyelembevételével is beszél Csikesz a valláspedagógia céljáról. Ezt a célt az ember és Isten találkozásában látja. „A valláspedagógia célja lesz tehát Istennel egyesülő életre szentelés. Istennel közösségre kell lépnünk!”[875] A vallásoktatás alkalma olyan istentisztelet, ahol találkozik az Isten és ember. Ez a találkozás Istennek és az emberi léleknek az egymás felé gravitálásából fakad. Az ember lelkéből kiindul úgy, mint imádság, az Isten lelkéből kiindul úgy, mint kijelentés. [876] Ennél a gondolatnál maradva kell megjegyezni, hogy Csikesz látja, hogy a vallás több mint érzelem, több mint értelem, több mint akarat, s ezzel elszakad a 19. század örökségéről, de nem lesz abszolút barthiánussá, hanem Isten és ember viszonyát inkább a brunneri személyes korrespondencia felől szemléli.[877]

Negyedszer, megállapítható, hogy Csikesz a vallásoktatást igehirdetésnek tekinti, és célját abban is meghatározza: „A vallásoktatás az igehirdetésnek egy különleges módja.”[878]

Ötödször pedig ez előbbiekből szinte már magától értetődően következik, hogy a valláspedagógia igazi célja Csikesz szerint az istentisztelet, de nem csupán az alkalmi, hanem az állandó, azaz az Isten dicsőségére való élet, melyben a református ember élete Isten dicsőségének szolgálata lesz. [879]

3.2.3.4. A valláspedagógia módszerei

Csikesz nagyon jól ismeri korának módszertanait, s ki is próbálja azokat a gyakorlatban. Feljegyzései között találunk egy Herbart–Ziller módszer szerint kidolgozott órát (előkészítés, odatárás, elmélyülés, alkalmazás), melynek a témája a Márk 8:22–26. De kipróbálja a gyakorlatban Pfenningsdorf élménypedagógiai ihletettségű módszerét is, melynek módszertani fokozatai: előkészítés, odatárás, értékelés, lelkiismerethez alkalmazottan elmélyülés és felhívás tettre.[880] Ugyanakkor szinte bizton állítható, hogy nem válik rabjává egyik módszernek sem, hanem mindent megismerve integrálja valláspedagógiai munkájába az azokban használható elemeket. Mivel a magyar református falusi gyermekek világa egészen

[875] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 17.
[876] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 8.
[877] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 66.
[878] Csikesz Sándor: Bíráló jegyzetek a Káté-tanítás újabb módszertanához, Különnyomat a Theologiai Szemle 1939. évi 4. számából, Debrecen, 1937. 1.
[879] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 17.
[880] Csikesz Sándor: Bíráló jegyzetek a Káté-tanítás újabb módszertanához, Theologiai Szemle Különlenyomata, Debrecen, 1939. 3.

más, mint nyugati társaiké, ezért lehetetlen akár az angol, a német vagy az amerikai módszerek szolgai átvétele, állítja egy előadásában. [881]

Csikesz azért nem válik soha módszerfüggővé, mert úgy gondolja, hogy „a vallás legértékesebb lényege nem tanítható, szavakba nem foglalható”.[882] Ebben a tekintetben álláspontja újreformátori. Csikesz vallja, hogy nem az a valláspedagógus a legkiválóbb, aki a tökéletes módszer segítségével a lehető legtöbb elméleti részt megtanítja, hanem „aki gyermeki lélekkel az istentiszteletbeli részvételt és az abban való örvendezést, az élő Isten színe elé járulást meg tudja kedveltetni”.[883]

A kérdés már csak az, hogy hogyan? Csikesz ennek a kérdésnek a megválaszolásánál is a bibliai paradigmát keresi, s elmondja, hogy Jézus módszere az imádkozó lelkület felébresztése és élő Igével való táplálása volt.[884]

Beszél a vallásoktatás gyülekezetszerűségének fontosságáról is, illetve arról, amit ma kontextualitásnak neveznénk. Összehasonlítja a nyugat-európai és a magyar falusi gyermekek életkörülményeit, szellemi környezetét, lelkivilágát, és szól azok különbségeiről. Majd végkövetkeztetésként kimondja: ahogy a külföldi gyermek-istentiszteletek alkalmazkodnak az indusztriál–merkantil–proletár városi színezetű gyermekek világához, nekünk is úgy kell alkalmazkodni a mi agrár–konzervatív–falusi népünk gyermekeinek lelkéhez.[885] Az a jó módszer tehát, mely figyel a gyermek környezetére és személyiségére is.

Csikesz felsorol egy sereg alkalmazható módszert, melyeket a vallásoktatás egészére nézve lényegesnek tart. Ezek közül a módszerek közül azonban kiemeli az elbeszélést, a történetmondást. „A gyermek istentisztelet létjoga abban van, hogy a vallásos élet értékeit a fantázia erejével fúrom a gyermek lelkivilága közepébe.”[886] Ebben ismét visszaköszön a kor trendje, mely a gyermeket már nem tárgynak tekinti, hanem cselekvő alanynak, aki aktívan bekapcsolódik az oktatás, nevelés folyamatába.

Csikesz igehirdetői karaktere legtöbbek előtt szemléletességéről híres. Ezt azonban a vallásoktatásban is komolyan veszi, s mint hatékony módszert említi.[887] A szemléltetésnek a fantáziára kell hatnia, vallja Csikesz. Így minden hang, kép, szín és zene feltétlen hat a

[881] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1943. 97.
[882] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 18.
[883] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 18.
[884] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 8.
[885] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 99.
[886] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 100.
[887] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 100.

gyermekekre, s lehet a szemléletesség segítője.[888] Mert a gyerekekkel való foglalkozás lényege: előadni és egyszerre szemléltetni.[889]

Csikesz korában forradalminak is tűnhetett az a megállapítás, hogy a valláspedagógiai munka egyik legfontosabb módszere a könyörgés. Különösen a gyermekekért való könyörgés. „Elfelejtjük, és nem ezen kezdjük, hogy imádkozzunk a mi gyermek hallgatóságunkért, és hordozzuk őket az élő Isten felé, sokszor még nem is ezen végezzük."[890] Pedig a könyörgésnek, imádságnak többszörös áldása van, sőt az egyik legfőbb cél imádkozó életek kiformálása is: „A gyermeket rá kell nevelni az önálló imádkozásra."[891]

Csikesz szerint a valláspedagógia egyik legalapvetőbb módszere a példaadás lehet. „Egy reménység azonban mégis van, ha a vallás a legesleglényegében nem tanítható és nem nevelhető az, hogy mégis a gyermek előtt élhető."[892] A példaadásnak, melyben a vallásoktató a személyes igeéletén és imaéletén keresztül is Isten jelenlétére mutat, meg kell teremteni a kereteit. Ezért lényges, hogy a valláspedagógus és a kicsiny sereg hivatalos formákon kívül is találkozzék, például kirándulások és egyéb alkalmak keretében.[893] A herbarti rendszer közösséget elhanyagoló jellegét ellensúlyozni kívánó szociális-közösségi trend köszön itt vissza. A példaadásnak pedig csakúgy, mint az egész valláspedagógiai munkának ideális esetben három színtéren kell érvényesülnie: az iskolában, a családban, és a gyülekezetben.[894] Ezért kissé leegyszerűsítve jegyzi meg, hogy a vallásoktatásnak „egyetlen legfőbb módja van: az igazi református kegyes családi élet".[895]

Előadásaiban Csikesz részletesen beszél a fegyelmezés lehetséges módjairól is.[896] Érdemes röviden megismernünk véleményét ebben a máig kritikus témakörben is. Elsőként a fegyelmezés okairól, szükségességéről beszél, majd summázva elmondja, hogy a fegyelmezés nem más, mint figyelmezés, illetve hozzáigazodás az élet Urához. Ezután következik előadásának lényegi része, melyben részletesen, példákkal illusztrálva beszél a fegyelmezésben megengedhető és meg nem engedhető eszközeiről. Utóbbihoz tartozik a kipellengérezés, megrémítés, ostorozás, szabadságvesztésre ítélés, testi fenyítés, megbélyegzés, szülők előtti bevádolás. Előbbihez pedig a példaadás, érdeklődés és vágy felkeltése, fantázia felébresztése,

[888] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 64.
[889] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 2.
[890] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 20.
[891] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 2.
[892] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 18.
[893] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 19.
[894] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 97.
[895] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen 1941. 18.
[896] Csikesz Sándor: Hogyan fegyelmezzen a valláspedaagógus?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 24.

dramatizálás, csalekvő tanítás, foglalkoztatás, jutalmazás, imádság. Sőt mindehhez számos előadásában teszi hozzá: a valláspedagógus nem buktathat.[897] Ebben sem hasonulhat ez a tárgy más iskolai tárgyakhoz.

3.2.3.5. A valláspedagógia szinterei

Csikesz részletesen mutatja be a valláspedagógiai munka színtereit is. „A valláspedagógiai nevelésről gondoskodni elsősorban a szülő, aztán a gyülekezet kötelessége."[898] Az azóta eltelt évszázad egyre jobban igazolja, hogy a katechetika végső soron gyülekezeti ügy, felelősség, legalábbis ha igehirdetésként tekintünk arra.[899]

De nem hagyható ki az iskola sem, hiszen „a családba tömörült felnőtt keresztyének, az egyház és iskola hibásak abban, ha a gyermek elveszíti Isten országát".[900] Ezért Csikesz ismerteti tanítványaival a magyar közoktatási rendszert, illetve annak történetét, s hozzáteszi: „A valláspedagógus is kénytelen respektálni ezeket a kereteket…"[901] A lelkipásztornak ismernie kell részleteiben azt a terepet, ahol evangéliumot hirdet. De hangsúlyozza, hogy az iskolai katechézis nem kizárólag lelkipásztori feladat, hanem egyfelől olyan különálló szakterület, melyhez képzett katechéták szükségeltetnek, másfelől pedig egyetemleges tanári felelősség.[902] Ugyanakkor – különösen felekezeti iskolában – egyetlen tárgyat sem lehet úgy tanítani, hogy vallási és egyházi vonatkozása ne legyen. Ezzel felhívja a figyelmet arra, amit ma már tantárgyi integrációként kell gyakorolnia minden valamirevaló egyházi iskolának.

3.2.3.6. Összegzés

Az eszményi lelkipásztor elkötelezettsége a vallásoktatás ügyében elemi. E mellett felkészültsége is szempont, hiszen kiváló ismerőjévé kell válnia a gyakorlati teológiának és azon belül a valláspedagógiának, illetve azok segéd és rokon tudományainak.

Csikesz ízig-vérig korának gyermeke. Így valláspedagógiai szemléletét is csak abból a korból és abban a korban lehet megérteni, melyben az megszületik és kibomlik. Mégis figyelemre méltó az a kiegyensúlyozottság, mellyel korának teológiai, valláspedagógiai és pedagógiai áramlatait kezeli. Az új, a modern eszmék nem válnak istenivé, hanem a múlt örökségének értékeit elismerve integrálja valláspedagógiájába az új kutatások, felfedezések

[897] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 19.
[898] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 17.
[899] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 24.
[900] Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943. 97.
[901] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 16.
[902] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 18.

elemeit. Egyfajta integráló szemlélettel, több forrásból merítve, a Szentírás mércéjén megmérve és a hétköznapi gyakorlat szűrőjén átengedve emeli valláspedagógiájába mindazt, ami hasznos és alkalmazható. Bár a liberális vallástudomány emlőin nevelkedett, valláspedagógiai látásában a historizmus, pszichologizmus, moralizmus esetleges vadhajtásait visszametszi munkásságában a dialektika teológia értékeinek szinte kortársait megelőző módon való felismerése.

Szembetűnő Csikesz valláspedagógiájának markánsan református, bizonyos tekintetben kálvinista jellege, hisz gondolkodása origójában az Isten dicsőségének gondolata és az életnek mint istentiszteletnek a megélése áll. Sőt a reformátorok munkáját mint valláspedagógiai tevékenységet is elemzi előadásaiban.[903]

De arról sem szabad elfeledkezni, hogy Csikesz valláspedagógiai hozzászólásai nem légüres térben képzelik el a valláspedagógiai munkát, hanem a sajátosan magyar nemzeti keretetek között. Így valláspedagógiai hozzászólásait is át- meg átszövi a magyar múlt intő örökségének komolyan vétele, a magyar jelen égető problémáinak ismerete és a magyar jövő iránti felelősségteljes aggodalma.

Summázva: „Beoltó munka a valláspedagógia. Krisztust, mint oltóágat viszi a lélek legmélyéig, hogy a lélek megnemesedjék, hogy teremjen méltó gyümölcsöket."[904]

Csikesz korának számos válságtünete ma is valóság. Gondoljunk csak a liberális szellemről mondottakra vagy a népegyházi struktúrából örökölt, gyülekezeteket megnyomorító viszonyokra, melyek akadályai lehetnek a katechetikai munkának. Vagy arra, hogy az egyházunk által több mint másfél évtizede nagy lendülettel elkezdett katechetikai munka nem látszik beváltani a hozzá fűzött reményeket. Hiszen annak ellenére, hogy azóta már szinte egy egész generáció ült ott hittanórákon, mégis hiányzik gyülekezeteink java részéből a fiatalok és fiatal felnőttek általunk már katechézisben részesített csoportja.

Éppen ezért lehet inspiráló, továbbgondolkodásra késztető, esetleg új impulzusokat is adó Csikesz számos elképzelése a hittanoktatás céljáról és módjáról. A cél tekintetében mai viszonyaink között újra aktuálissá válhat az a szemlélet, mely missziói jelleget kölcsönöz a hittanoktatásnak. Természetesen úgy, hogy szem előtt tartja annak gyülekezetépítő, gyülekezetbe integráló jellegét. Hiszen – bár a hittanórák többsége ma iskolákban folyik – a hittanoktatás egyházi, gyülekezeti ügy. A módszer tekintetében szinte kivétel nélkül egyetérthetünk Csikesz gondolataival, abban az esetben, ha vele együtt az igehirdetés egy speciális alkalmának, lehetőségének látjuk a hittanórát, ahol minden részleten keresztül az ige üzenete szólal meg. Így lenne elkerülhető hittanóráink régi történetek elmesélgetésévé, moralizáló előadássá vagy éppen rajzszínező szakkörré silányulása. Arról pedig, hogy a

[903] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 I-II.félév TtREK R4084/1 20.
[904] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 2.

hitoktató és lelkipásztor egymásra találása mennyire fontos, teljesen felesleges beszélni, mert legtöbb esetben ez a két feladatkör egy személyben koncentrálódik. Nem véletlen ez, hiszen a gyülekezeteink anyagi erőtlensége, illetve a lelkipásztorok anyagi ellenérdekeltsége miatt alig vannak képzett hittanoktatók gyülekezeteinkben. A vallásoktatás színtere ma is a család, a gyülekezet és az iskola. Ugyanakkor azonban, mivel az iskolák java része már állami fenntartású, a hittanoktatás gyülekezeti irányba történő elmozdítása is célszerű lehet. Abban is nagy igazság van, amit Csikesz a református iskolákról mond. Táblacserés iskoláink gyakorta köpönyegcserés pedagógusaitól alig várható el, hogy a tantárgyi integráció gondolatával áthatva, hitvalló módon tanítsák az egyes tantárgyakat.

3.2.4. Az eszményi gyülekezetépítés és misszió

Lelkipásztorkodás-tanon nem a racionalizmus–liberalizmus korának diszciplínáját értjük most, hanem mint összefoglaló cím alatt gyűjtjük össze és summázuk azt, amit Csikesz a lelkipásztor munkájáról gondolt: a missziót, a gyülekezetépítést, a pasztorációt, az egyházszervezést és az adminisztratív, a gyakran profánnak tűnő feladatokat is beleértve.

Csikesz közel négy évtizedes szolgálata alatt mindvégig vitathatatlan Csikesz missziói motivációja és gyülekezetépítő elkötelezettsége. Bár nem sorolják őt a belmisszió nagy alakjai közé, mégis az derül ki munkásságából, hogy felkarol és támogat minden missziói kezdeményezést. Sőt, kemény kritikával illeti azokat a kollégáit is, akik farkasordítással fogadták az eltévedt bárányként tipegő belmissziói mozgalmat.[905] Igaz, hogy nem az ő száján születik meg, de munkásságában mégis felfedezhető az a ravaszi koncepció, mely szerint a missziót egyháziasítani, az egyházat pedig missziósítani kell. Ebből a szemléletéből következik, hogy nem lesz semelyik külföldi gyökerű belmissziói egyesület tagjává, hanem mindvégig a magyar református lelkipásztor helyzetéből és státuszából sürget missziói kezdeményezéseket. „A harc ott fog eldőlni az egyes gyülekezetek apró gerilla-harcában, a belmisszió csatamezején… S többet fog érni egy vasárnapi iskola, két kiló ügyészi véleménynél, vagy 30 ív szabályrendeletnél.”[906]

3.2.4.1. A misszió és gyülekezetépítés sarokpontjai

Csikesz korszakok határán, egy új szemlélet kiindulópontjaként fogalmazza meg azt, hogy az eszményi lelkipásztori munka nem korlátozódhat csak az igehirdetésre, hanem az ige szolgálatának olyan tág értelmezése releváns, mely minden missziói és gyülekezetépítői feladatkört magába foglal. „Talán túl volnánk azon a felfogáson, hogy a szószék és az úrasztala

[905]Csikesz Sándor: A falusi lelkipásztor önművelése, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 67.
[906] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 23. 968.

a pap kizárólagos munkaterülete. A krisztusi lelkületet, a vezérlő-, kormányzóképességet, az apostoli buzgalmat, az evangélista munkáját, az egész életet jobban megmutatná tán a belmisszió, a gyülekezet szellemi, erkölcsi és gazdasági ügyeinek felkarolása! Ezek a modern lelkész bizonyságlevelei. Ezek nélkül szólhat akár az angyalok nyelvén is."[907] Máig megáll iránymutatása, bár érdemes hozzátenni, hogy a 21. század elejére megszületett az a lelkésztípus is, akinek minden a munkaterülete, csak a szószék nem az.

Csikesz kemény kritikával illeti azokat a kortársait is, akik farkasordítással fogadták az eltévedt bárányként tipegő belmissziói mozgalmat. Ez önmagában is figyelmezteti minden idők egyházát arra, hogy a működő, újszerű, de igeszerű belső mozgások és ébredezések nem lesajnáló pillantásokat és sarkos kritikákat érdemelnek, hanem támogatást és építő párbeszédet igényelnek.

A lelkipásztor tehát missziói elkötelezettséggel bír, de úgy, hogy ennek forrása nemcsak az elméleti teológia, hanem mindaz a történeti valóság a misszió tekintetében, mely 2000 év egyháztörténetében bomlik ki. Csikesz szemléletében nincs misszió, belmisszió, gyülekezetépítés sem a misszió történetének ismerete nélkül, sem azoknak a missziológiai irányoknak ismerete nélkül, melyek kurrensek a nagyvilágban. Ezért ismerteti Csikesz részletesen diákjainak úgy a misszió és missziológia történetét, mint napjainak missziós, belmissziós, mozgalmait, világmozgalmait is.[908] Természetesen kellő kritikával teszi ezt, s például elmondja az egyes külföldi import mozgalmakkal kapcsolatban azok fogyatékosságait is, ám mindig azzal, hogy mindenből lehet tanulni, és minden, ami jó, azt be kell vezetni, át kell vennni, s sajátosan magyar módon, magyar viszonyok között lehet alkalmazni missziói módszereket.[909]

Csikesz, beleilleszkedve a XX. század elejének új útkereséseibe, immáron a gyakorlati teológia egyik diszciplínájaként tekint a misszióra, ezzel jelezve azt is, hogy az eszményi lelkipásztori munkának olyan eleméről van szó, mely elengedhetetlen. „A misszió tárgya a gyakorlati teológiának és nem kiegészítője."[910] A missziológiának, illetve az egyház küldetésének szerinte három nagy területe van, melyen az eszményi lelkipásztornak mozognia kell. Egyfelől a lelkek megnyerésének és Krisztussal való megtelítésének nagy munkamezeje, ahol a hivatalos egyház tevékenykedik a homiletika, a valláspedagógia és az evangélizáció teljes eszköztárával. Másfelől a diakónia, a szeretetmunka nagy területe is missziói ügy, melyet már nemcsak a hivatalos egyház végez.[911] Harmadszor Csikesz a keresztyén szociológia

[907] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 736.
[908] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 33.
[909] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 28.
[910] Csikesz Sándor bírálata Báró Podmaniczky Pál „A misszió disciplínájának vázlatos kisérlete" című doktori disszertációjáról, 1926 TtREK R4162 3.
[911] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi 1934/35 TtREK R5590/1 8.

területét említi, mint ami az egyház missziója hátterében álló nagy terület, melynek feladata a világ közösségeinek és a világi közösségeknek a Krisztus terve szerint való átformálása.[912] Minden, amiről Csikesz „lelkipásztorkodástan" alatt beszél, erre a három dologra irányul. Hasonló ez, mint Makkai koncepciója, aki a dialektika teológia azon felismerésének alapján, hogy a teológia és az egyház problémája azonos, ekkléziasztika alapon tárgyalja a missziót, s az egyház missziójának feladatkörébe utalja azokat a területeket, amelyeket addig a belmissziói egyesületek önkéntesen végeztek.[913] Ugyanakkor Csikesz is joggal lett volna vádolható azért, mert elmaradt nála a misszió teológiájának elmélyítése, és a gyakorlati missziói szükség felől közelítve meg a problémát akart praktikus dolgokat átadni diákjainak.

A misszió fogalmát egyszerűen és általánosan, de lényegre törően így adja az eszményiségre törekvő lelkipásztor elé: „Megtért és újjászületett lelkek munkája olyanok között, akik még nem tértek meg és nem születtek újjá, hogy azok is megtérjenek és újjászülessenek."[914] Identifikálja alapvetésében Csikesz a misszió által elérendőket is, mondván, hogy „nemcsak az tartozik az evangelizáció területéhez, aki nem tudja, hogy van evangélium, hanem az is, aki nem éli az evangéliumot".[915] Idevág a jogos kritika is, mely túlutalja lelkipásztori feladatkörön a missziót, s a keresztyének egyetemleges felelősségévé teszi: „A keresztyén világban és államokban lévő pogányok állapota a keresztyének felelőssége. Ha teljesítenénk küldetésünket nem lenne itt senki távol Jézustól.[916]

Természetesen misszióról értekezve Csikesz megkülönbözteti kül- és belmisszió fogalmát, de utal arra is, hogy az angol nyelvhez hasonlóan megalapozottabb lenne itthoni és idegen misszióról beszélni. Érdekességként pedig megemlíthető a kettő summás megfogalmazásban való látványos definiálása: „A belmisszió megkeresztelt pogányok megtérítése, a külmisszió szívükben keresztyén érzelmű pogányok megkeresztelése."[917]

Ezekre alapozva léphet ki az eszményi lelkipásztor úgy a missziói munka színtereire, mind pedig a gyülekezetépítés területeire.

[912] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 59.
[913] Fekete Károly, ifj.: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Debrecen, 1997. 93.
[914] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Balász Lajos, 1934/35 TtREK 4082/3 10.
[915] Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány" című doktori disszertációjáról, 1929 TtREL I.26.3 8.
[916] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 9.
[917] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 43.

3.2.4.2. A misszió területei

Csikesz szisztematikusan veszi végig azokat a területeket, melyek színteréül szolgálanak a református lelkipásztor missziójának. Ezek ismeretében mindenki megtalálhatja azt a területet és munkaágat, melynek ellátására alkalmas.

Ezért foglalkoztatja mindvégig a magyar *falu misszionálásának* kérdésköre. Csikesz aggódva figyeli azt a tendenciát, hogy minden évben kivész egy falu. Ez szerinte lét és nemlét kérdése még akkor is, ha az esperesi jelentések átsiklanak e felett a probléma felett.[918] Szemmel láthatóan a falusi lét, s benne a református gyülekezetek sorsa máig kulcsfontosságú egyházi kérdés, hiszen bár reformátusságunk ma már javarészt városban él, ugyanakkor arányaiban még mindig falusi gyülekezetek alkotják egyházközségeink többségét, melyek Csikesz még népegyházi korához viszonyítva is erodálódtak, s többségükben lét és nemlét határára sodródtak az ezredfordulóra.

Csikesz komplex módon nyúl a falusi misszió kérdéséhez, s szociológiai oldalról is megközelíti a kérdést. Felvázolja korának a magyar falut érintő szociológiai hátterét, gazdasági, kulturális, demográfiai problémáit, melyeknek ismerete nélkül eleve kudarcra van ítélve a falusi misszió. Így beszél az óriási, minden tekintetben lecsúszott agrárproletár rétegekről, a vallási és nemzetiségi kevertségről, öngyilkos tendenciákról.[919] A falu mély ismerete és diagnózisa nemcsak kiindulópontja a lelkipásztori munkának, hanem megmutatja a terápia irányát is, melyben a lelkipásztornak nemcsak belterjes egyházi és gyülekezeti életet kell formálnia szellemi, lelki síkon, hanem az evangélium szelleméből kiindulva a gyógyulás útjára kell vezetnie közösségeket. Csikesz, miután előadásaiban ismerteti a különböző falutípusokat, summásan a következőt állítja: „A református lelkipásztornak kötelessége, hogy falujából mintafalut létesítsen."[920] Nyilván nem ez a lelkészi munka legfőbb célja, de azzal máig egyetérthetünk, hogy az evangélium nem hagyhat érintetlenül gyakorlati életkérdéseket, s az eszményi lelkipásztor felelőssége jó néhány területen változást eszközölni. Gazdasági, népegészségügyi, kulturális, szociológia területeken egyaránt felelőssége és feladata van a lelkipásztornak.[921] Szinte emberfeletti, minden ügyre, eseményre, rétegre, válságtünetre reflektáló lelkipásztori mentalitásra hív. Csak érzékeltetve elkötelező szemléletét: „Legyenek éberek a pásztorok! Segítsék elő a karácsonyi öröm terjedését. Ne engedjék, hogy az ünnepi bálok lábra kapjanak! Ha majd az ifjúságot a prédikátor szeretete és a még ezután megszülető egyházfegyelem ifjúsági egyletek formájában megpuhítja: elmaradnak a karácsony

[918] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. 810.
[919] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor, 1935/36 TtREK R4114/86 72–73.
[920] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor, 1935/36 TtREK R4114/86 71–72.
[921] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 39.

szépséghibái! A szent estén megszűnik az éktelen rikoltozás, kurjongató híreskedés, az eszeveszett lövöldözés, a bicskázás és ami a fő: nem akad foltozó munkája a falusi doktornak."[922] A falusi missziói munka tekintetében Csikesz szerint a legfőbb szerepe a lelkipásztornak a szűk értelemben vett evangéliumhirdetésen túl a közvélemény befolyásolása és evangéliumi szellemű formálása az élet minden területén.[923]

E téren ismét aktualitásba botlunk, ismerve azt a szellemi hányattatottságot, igénytelen gondolattalanságot, melyben a mai falu nem értelmiségi rétege él. Sőt, Csikesz kora óta sok tekintetben romlott a helyzet. Napjainkra már az ószövetségei vallásosságot tükröző tendenciák sem élnek, amiket Csikesz ostoroz, hanem szekularizált, média által szellemileg szedált tömegemberek, globális rabszolgák alkotják a vidék lakosságának zömét. Éppen ezért minden eddiginél sürgetőbb a vidék eszményi lelkipásztorokkal való feltöltése, akik missziójukat kitágítva értelmezik, s lokálisan együtt tudnak működni más, saját területükön kompetens elöljárókkal, döntéshozókkal.[924]

Korának társadalmi viszonyaiból kiindulva fogalmazza meg Csikesz *a tanyasi misszió* szükségességét. Mára ez a kérdés okafogyott, hiszen az erőszakos kollektivizáció tönkretette a magyar vidéknek ezt a fundamentumát. Mégis érdemes utalásszerűen figyelni az egykori megközelítésre a levonható tanulság okán. Egyfelől Csikesz jól látja azokat a tanyasi életből fakadó jelenségeket, melyek kapcsolódási pontokként jelentkezhetnek ebben a szolgálati ágban. Így például: a tanyasi ember keveset van emberek előtt, annál többet Isten előtt; felebaráti szeretet a tanyavilágban gyakorolható szembetűnően a leginkább; a családi kötelékek itt a legerősebbek; a tanyasi ember Isten kegyelmében érzi magát a kiszolgáltatottság okán; nincs annyi kísértés, mint városon.[925] Megszívlelendő ebben az, hogy semmilyen rétegmisszió nem létezik kapcsolódási pontok keresése nélkül. Csikesz egykor a legfontosabb evangelizációs területet látta a magyar tanyavilágban, odafigyelve annak néplélektani, valláslélektani, tömeglélektani, gazdaságszociológiai vonatkozásaira is.[926] Felismerte a tanyasi világban élő tömegekben rejlő lehetőségeket, és ezért sürgeti vehemensen, hogy missziói központokat kellene felállítani, diakónusokat kellene beállítani a tanyákon.[927] A tanyavilág eltűnésével is van mindezeknek mára vonatkozó üzenete. Nevezetesen, hogy a mindenkori egyháznak fel kell fedeznie és meg kell szólítania az adott kor társadalmának alapját képző, szórványhelyzetben élő, egyháztól elidegenedett rétegeit. Így érkezünk el napjaink legsürgetőbb missziói feladatához, mely Csikesz kora óta hatványozottan égető munkaterületté vált.

[922] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 22. 832.
[923] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 23.
[924] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, in: Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. október 5. 629.
[925] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 29.
[926] Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány" című doktori disszertációjáról, 1929 TtREL I.26.3.3.
[927] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor, 1935/36 TtREK R4114/86 79.

„A magyar reformátusság nagy része szórványban, tanyán és a nagyvárosok dzsungelében él, hitére ártó hatásoknak kitéve."[928] Így az egyik legfontosabb lelkipásztorokra váró feladat *a városi misszió*. Az urbanizáció okán nemcsak újabb munkaterület a nagyváros a vidékről oda vándorló református gyökerű tömegek miatt, hanem frontvonal is. „A világvárosokban és így Budapesten is terjed a pogányság."[929] Az évszázadok óta hagyományosan rurális berendezkedésű református egyház a városokban vérzik el Csikesz kora óta. „Vajon hol van, hol marad el egyházunk életéből Budapest 89000 reformátusa?" – teszi fel a kérdést.[930] Majd így folytatja: „Ebből különböző egyletek tagjai 1000-ren. Hol a többi?"[931] Ezzel rámutat a városi misszió és abban a megszólító kapacitás hiányosságaira. Nem véletlenül emeli a főváros jelentőségét, mert, mint mondja: „Ahogy Budapest az egész országé, éppen úgy a budapesti reformátusság az egész ország reformátusságáé."[932] Sőt joggal jelöli meg feladatul, hogy: „a Budapesti Egyházmegyének a magyar református egyházi élet proszemináriumává kell vállnia".[933]

Csikesz a városi missziót beutalja az egyes gyülekezetek hatáskörébe. „Míg a nagy gyülekezetek gondozására a 18. században még elégséges lelkipásztori állás volt felállítva, addig újabban ezek az állások alig gyarapodtak, míg a lakosság magában a városokban és a tanyákon az akkori állapot tízszeresére növekedett."[934] Csikesz új lelkipásztori állások fundálását és új gyülekezetek alapítását sürgeti, a nagy és átláthatatlan tömeggyülekezetek felosztásával is. „A református város nem egyéb mint óriási falu. A református egyházat a nagyszámú révülete lepte meg és azt hiszi, ha egy harmincezer lelkes gyülekezetet felosztana hat felé akkor az szétforgácsolódna, pedig éppen fordítva lenne a helyzet."[935] Ugyanakkor azért is szaporítani kellene az egyházközségeket, mert tisztában van azzal, hogy a protestantizmus az egyéni lelkigondozás egyháza, s a pásztoráció igényli az átlátható, családias közösségeket.[936]

Sőt, a gyülekezetek határain túl is számos javaslattal áll elő. Sürgeti az ipari munkásság felkarolását.[937] Erőteljesen igenli a városon összegyűlt ifjak pásztorolását, és ennek érdekében

[928] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938, TtREK R4084/47 17.
[929] Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…" (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony, 374.
[930] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. 810.
[931] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 5. 810.
[932] Csikesz Sándor: A Budapesti egyházmegye, 1932. TtREL I.26.1. 1.
[933] Csikesz Sándor: A Budapesti egyházmegye, 1932. TtREL I.26.1. 2.
[934] Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány" című doktori disszertációjáról, 1929. TtREL I.26.3. 3.
[935] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 31.
[936] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 948.
[937] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 165.

református internátusok felállítását.[938] Jónak tartaná református szálloda, kórházak felállítását.[939]

Mindezekkel korának szociológiai és társadalmi trendjeiből kiindulva a megfelelő missziológiai elképzelések irányában tájékozódik. Nemcsak ez a fajta naprakész és reális missziói látás tanulható el Csikesztől, hanem mindaz, amit a városi misszió jelentőségéről mond, hiszen az azóta eltelt száz évben az urbanizációs tendenciák felerősödtek, Budapest országgá lett az országban, sőt egy belső migráció indult meg a fejletlenebb, többségében református gyökerű keleti országrészek felől nemcsak a főváros, hanem egyes közép- és nyugat-dunántúli területek és városok felé. Mindez egészen új missziói stratégiák és jól átgondolt humánerőforrás-gazdálkodás felé kellene, hogy mozdítsa egyházunkat, akár a több száz éves parókiális keretek és gyülekezeti határok drasztikus átrendezésével is. Könnyen belátható ugyanis, hogy leginkább ott van szükség eszményi lelkipásztorokra, ahol emberek vannak, és tömegesen vannak. Természetesen ez nem az elnéptelenedő falvak időseinek a magára hagyását jelenti, de mindenképpen az erők átcsoportosítását.

Csikesz szívügye *az iskolamisszió.* „A keresztyén egyházban a templom és iskola összetartoznak, minden iskola őspéldája a templom."[940] Helyesen látja Csikesz, hogy „a reformáció talán az egyetlen mozgalma a világnak, amelyik a tudomány legmagasabb fokain kezdődött, az egyetemeken, és a legalacsonyabb kunyhókig, ott is a lakóknak a szíve közepéig el tudott jutni".[941] Ennek pedig elengedhetetlen eszköze az iskola, mint missziós terület. Fájdalmasan panaszolja fel, hogy „anyagi kérdés függvénye lett a valláspedagógia, ahol van állami vagy más közületi segítség, ott van, ahol pedig nincs ilyen segítség, ott nincs semmi erő, ami életre hívja".[942] Az egyháznak a kérdéshez való korabeli közönyös hozzáállását tükrözi, hogy Csikesz állandóan sürgeti az újabb önálló vallástanári állások létrehozását.[943] Nem véletlen az aggodalom sem, mellyel Csikesz a valláspedagógia reformját sürgeti. Így beszél egy helyen: „A másik sürgető szükség a valláspedagógia reformjánál az a politikai körülmény, hogy az államok egész sora oldja fel a vallásoktatási kényszer törvényét. Olyan valláspedagógiára van tehát szükség, mely kényszerítés nélkül is oda tudja vonzani az Istenhez a gyermeki lelkek

[938] Csikesz Sándor: A budapesti presbitériumok és presbiterek az ország presbitereinek élén, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.125.
[939] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 162.
[940] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10 15.
[941] Csikesz Sándor előadása Zwingliről Budapesten a Vilma királynő úti templomban 1931. november 29-én, TtREL I.26.3. 1.
[942] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 15.
[943] Csikesz Sándor: A magyar református Theologiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1941. 140.

százezreit."[944] Csikesz előrelátóan gondolkodott, bár intő szavát csak kevesen hallották meg. Egyházunk történetének, illetve gyülekezeteink életének pedig tragédiájává lett, hogy nem csupán a vallásoktatási kényszert oldotta fel a kommunista diktatúra, hanem a vallásoktatás egészét tette lehetetlenné. Ugyanakkor mára ismét Csikesz korának viszonyai köszöntöttek ránk. Egyfelől kötelezően választhatóvá lett a közoktatásban a hittanoktatás, másfelől folyamatosan szaporodik az egyházi fenntartású iskolák számaránya. Messzemenően aktuális tehát mindaz, amit hittanoktató vallástanárok képzéséről, illetve ilyen állások felállításáról mond.

Kora viszonyaiban fájdalmasan panaszolja fel Csikesz, hogy már „a református iskolákban sem jut megfelelő kerethez és méltányoláshoz a valláspedagógia. Szó sincs arról, hogy a vallásórán kívül a többi tantárgyak is a Krisztusra nézzenek, hogy egységes világszemléletet adjon az ifjúságnak…"[945] Attól lesz misszióivá egy iskola, ha abban „az egész iskolai oktatás a vallástanítás szolgálatában áll".[946] Sajnálatos tény, hogy manapság főképp táblacserés iskoláinkban belső meggyőződés hiányában lehetetlen misszionárius társakra lelni az átvett pedagógusokban. Így ez a misszionáló tantárgyi integráció alig-alig működőképes. Ugyanakkor annak előmozdítása minden intézményfenntartó lelkipásztornak kötelessége.

Az egyházi iskolákról szólva Csikesz annak a véleményének is hangot ad, hogy „csak akkor éri meg az iskola azt az óriási áldozatot, amibe kerül, hogyha rajta keresztül az egyház eleven tagokat tud rekrutálni istentisztelete számára".[947] Ha ugyanis az iskola betölti funkcióját és misszionál is, akkor a felnövekvő generációk nemcsak versenyistállókból kikerülve állják meg helyüket a profán életben, hanem a Krisztus-test hűséges tagjaivá lesznek. Az egyházi iskolának lemondania erről a küldetéséről önfeladás.

Az iskolák, különösen is a kollégiumok feladatát, funkcióját Csikesz így summázza: „Isten Igéje szerinti szabadság keresése és gyakorlása hitben, tudományban, nemzeti életben."[948]

De a missziói ügynek tekintett iskolaügy vonatkozásában nem győzi hangsúlyozni a külföldi kapcsolatok és ösztöndíjak áldásait, mondván, hogy „akiket az itthoni kollégiumok elválasztanak, azokat a közös külföldi esztendők egy életre összekötik".[949] Olyan lehetőség és befektetés ez, melyet vétek nem kihasználni, hisz „a külföldi képzés bőven meghozta szellemi

[944] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 30.
[945] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1941. 15.
[946] Csikesz Sándor: Katechetika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1925/26 II. félév TtREK R3553/1 31.
[947] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 89.
[948] Csikesz Sándor: A Debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlata, in: Egyházi Értekezések, 1938. 8. szám 2.
[949] Csikesz Sándor: A Debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlata, in: Egyházi Értekezések, 1938. 8. szám 2.

kamatát hazánkban. Ez az egyetlen idegenbe került pénz, amely az itthoni szegény magyar nép számára gyümölcsözik."[950]

Egyik előadásában keményen és elítélően szól arról, hogy a Magyar Református Egyház 400 éves iskoláit akarják némelyek bezárni, pedig azok fenntartása szent kötelessége egyházunknak.[951] Ebben, illetve e mögött állni lelkipásztorként szent felelősség!

Az iskolai misszióhoz kacsolódó, de mégis külön kiemelésre szoruló terület általában, s a felekezeti közoktatás határain túlra is tekintő *diákmisszió* munkamezeje. Csikesz előadásaiban nagy hangsúlyt fektet a különböző diákmissziós egyesületek munkájának ismertetésére, beleértve a külföldieket is. Sőt ismerteti előadásában a leendő lelkipásztoroknak az egyetemek nem keresztyén, szekularizálódott mozgalmait is, melyek ádáz versenybe szállnak az ifjakért.[952] A cserkészet tekintetében így nyilatkozik: „[k]ötelessége lenne egyházunknak, hogy a Cserkészet külföldön protestáns intézményét visszahódítsuk a katolikusoktól",[953] hiszen az a nevelés jó eszköze lehet. Véleménye szerint az eszményi lelkipásztor, különösen míg fiatal, nemcsak erőteljes támogatója, hanem résztvevője is a diákmunkának. Hiszen Mott-tal együtt vallja, hogy a világ megreformálása a vezetőktől várható, és a diákságon kezdődik ez a munka.[954]

Világosan látja Csikesz a diákmozgalmak és az egyesületi diákmisszió pozitívumait. Legjelentősebbként ezek közül az egyéni kegyességre és a felelős életre való nevelést emeli ki.[955] Ugyanakkor megszólal előadásaiban a diákmozgalmak jogos kritikája is. Felrója azok konfessziónélküliségét, esetenként az egyes teológiai igazságok túlhangsúlyozását, az egyháztörténeti motívumok kihagyását tanításukból és természetesen énekkincsük többnyire selejtességét.[956] Joggal jegyzi meg, hogy a külföldi diákmozgalmakat jól kellene importálni, mert a klubszerű élet nem felel meg a magyar diáktársadalom hétköznapi helyzetének. „Olyan módszerek melyek a középgermán, vagy angolszász ifjúság lelkületéhez nagyszerűen illenek, csak mesterkélten illeszthetők a magyar református, legnagyobbrészt agrárközösségben élő ifjúság lelkivilágához."[957] – fogalmazza meg joggal.

---

[950] Csikesz Sándor: A Debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlata, in: Egyházi Értekezések, 1938. 8. szám 7.
[951] Csikesz Sándor: A magyar református egyház sajgó sebei és kívánságai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 96.
[952] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 23.
[953] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 25.
[954] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 21.
[955] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 22.
[956] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 23.
[957] Csikesz Sándor bírálata Erdei Mihály „Egyház és ifjúság" című disszertációjáról, 1939 TtREK R4162 2.

Igazat adhatunk Csikesz azon megjegyzésének, hogy a „serdülőkor a legdöntőbb az ember életében, s az egyháznak ekkor van a legnagyobb kötelessége”.[958] Ez az a generáció, amelyben legnagyobb veszteségek érik reformátusságunkat. Éppen ezért ennek a korosztálynak evangélium köré szervezése akár gyülekezeti, akár közegyházi, akár egyesületi szinten alapfeladata a lelkipásztoroknak, melyhez ma már különösen is széles eszköztár áll rendelkezésre.

Csikesz a tőle megszokott élccel beszél arról, hogy micsoda szüksége lenne küldetéséből fakadóan az *egyházi sajtóra* mint legfőbb missziói eszközre: „Egyházi föld, egyházi bérház, egyházi épület, egyházi góré, sőt még egyházi szentmihálylova is van, de sajtót ki hallott?”[959] Gyakorlati szempontból is igazolja továbbá ennek relevanciáját, mondván, hogy még jó üzlet is lenne, ha minden egyházkerület és megye a maga kiadványait egy egyházi sajtóvállalatnál nyomtattatná.[960] Ez az álma megvalósult. A sajtóorgánumok közül elengedhetetlennek lát egy lapot (a Theologiai Szemlében meg is valósítja), mely a lelkésztovábbképzés eszköze is akar lenni.[961] Jogosan állítja nagy gyakorlatiassággal, hogy a körlevélrendszert is felválthatja egy sajtóorgánum.[962] A könyvkiadást is az egyház feladatai közé sorolja. Elsősorban a teológia irodalomra fokuszál: „Szükség lenne egy konkordanciára, korszerű nyelvtanra, bibliai lexikonra, kommentárokra.”[963] Utóbbit egy 15–20 kötetes, egész bibliát felölelő kommentársorozatként képzeli el.[964] A téma tárgyalásakor vádlón fordul kartársai felé: „A lelkészek lustasága és a kiadatás nehézségei miatt hiányzik a parochiális könyvtárból egy sereg szakirodalom.”[965] Emellett történeti–teológiai–hitvallásos elkötelezettsége mondatja vele: „Kívánatos volna, hogy Kálvin igehirdetésének minél nagyobb része jelenjék meg magyar fordításban is.”[966] Szintén az egyházi élet egészségesebbé válásához tartaná fontosnak egy egységes magyar református nyomtatványkönyv-rendszer bevezetését, sőt szerződésminták kiadását. [967] Az egyházi élet apróbb szeleteinek érintésekor beszél arról, hogy a „mozi rossz irányba fejlesztette az emberek képzelőerejét. Kellene lenni egy jó moziválallatnak, amely a legkisebb falu lelkészét is ellátná vallásos darabokkal.”[968] Ezek terén sokat változott a helyzet Csikesz kora óta. De minden e téren megvalósult vívmánynak megtartása és fejlesztése igényli a jövő lelkipásztori karának elköteleződését.

---

[958] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 82.
[959] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. október 12. 645.
[960] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 736.
[961] Csikesz Sándor felszólalása az ORLE balatonalmádi konferenciáján, 1930. szept. 17. TtREL I.26.1. 1.
[962] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 1. 773.
[963] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 18.
[964] Csikesz Sándor: Magyarázatos Biblia, Lelkészegyesület, 1913. március 22. 223.
[965] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 3.
[966] Csikesz Sándor: Mülhaupt, Erwin: Die Predigt Kalvins…(könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét-Karácsony 152.
[967] Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3 204.
[968] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 14.

Csikesz előadásaiban történeti távlatokban s részletesen adja elő *a külmisszió* történetét, ismerteti a külmisszió jelenlegi helyzetét, sőt feltárja a külmisszióban szolgálók élethelyzetét, majd így summázza annak feladatát: „A külmisszió célja, hogy minél hamarabb feleslegessé tegye magát."[969] Kora viszonyai között rámutat, hogy az evangélium szempontjából nincs különbség fekete, sárga és fehér ember között.[970] De feltárja a külmisszió komplexitását is, elmondva, hogy a külmisszióban szolgálók sajátosan képzett, a teológián túli területeken is tájékozott emberek lehetnek különleges ismeretekkel felszerelkezve (orvosi, pedagógiai, mezőgazdasági stb.), hiszen feladatuk többrétegű.[971] Ugyanakkor láttatja azt az azóta sok világrészen elérkezett időt, „amikor a missziói munka legnagyobb aratásaként a misszionált területek nagykorúvá nyilvánítása elkerülhetetlenné válik".[972] De nem rejti véka alá, hogy „Európában a keresztyénség haldoklik, s egyáltalában nincs meg az a forró áhítattól átfűtött európai hinterland a szinesek között működő misszionáriusok mögött, mint ahogy azt addíg elképzelték".[973] Ezért kimondja: „A magyar protestantizmusnak még ebben a nemzedékben át kell éreznie missziói elhivatottsága életbevágó fontosságát."[974] Sőt, konkrét lépéseket szorgalmaz ennek előmozdítására. Jelesül: missziói társaság létesítése, diák, missziói filmek és irodalom népszerűsítése, külmissziói tanszékek szervezése a lelkészképző intézetekben, egy keleti intézet felállítása a külmisszióban leginkább használatos nyelvek elsajátítása végett, missziói ösztöndíjak létesítésére, missziói intézetek látogatására, valamint ösztönzése a külmissziói állomásokon való szolgálatnak.[975]

De mindezt úgy teszi Csikesz, hogy a realitás talaján állva kimondja, hogy a magyar külmisszió feladata elsősorban a diaszpórában magyarság közt van (Bécs, Párizs, Francia bányavidék, Trieszt, Fiume, München, Berlin, Róma…), továbbá a balkáni pravoszlávok és mohamedánok közt.[976] Magyarán a leginkább rábízottak felé kellene fordulnia a református egyház külmissziójának. Ennek mai aktualitása is megkérdőjelezhetetlen egy olyan időszakban, amikor az európai mobilitás százezrek számára tette lehetővé a külföldi munkavállalást, s tízezerszám élnek évekig református gyökerű fiatal felnőttek Európa nagyvárosaiban. Pásztorolásuknak megszervezése és végzése Istentől rendelt, felismerésre szoruló feladat.

[969] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 61.
[970] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 61.
[971] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 62.o.
[972] Csikesz Sándor bírálata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése" című doktori disszertációjáról, 1937 TtREK R4162 3.
[973] Csikesz Sándor bírálata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése" című doktori disszertációjáról, 1937 TtREK R4162 3.
[974] Csikesz Sándor bírálata Báró Podmaniczky Pál „A misszió disciplínájának vázlatos kisérlete" című doktori disszertációjáról, 1926 TtREK R4162 11.
[975] Csikesz Sándor bírálata Báró Podmaniczky Pál „A misszió disciplínájának vázlatos kisérlete" című doktori disszertációjáról, 1926 TtREK R4162 11.
[976] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 65.

3.2.4.3. A gyülekezetépítés területei

Az az út, mely az empirikus gyülekezet felől az ideális felé vezet, és az az út, mely során a látható gyülekezetben egyre inkább megjelenik és nyilvánvalóvá lesz a láthatatlan egyház, számos összefüggésében a gyülekezetépítés szolgálatával van kikövezve. Csikesz olvasatában ennek a munkának számos sarokpontja van, mely megkerülhetetlen a munkáját eszményien végző lelkipásztor számára.

Az eszményi lelkipásztor gyülekezetépítő, gyülekezetgondozó munkájának elődleges színtere a *családgondozás*. Ez a helyszíne az egyéni pásztorációnak is, sőt itt történik elsődlegesen a gyülekezet tagjainak evangéliumi nevelése is.

A családok látogatása elengedhetetlen, melynek hátterében több dolog áll. Egyfelől az egyéni pásztoráció motívuma. A református lelkipásztor sohasem a nyáj pásztora csupán, hanem abban az egyes emberé.[977] Lelkész és gyülekezeti tag között olyan személyes kapcsolatnak kell kiépülnie, melyet Csikesz egy szemléletes képpel érzékeltet: „A géppel való kapálás mellett szükség van még a kézzel való kapálásra is, mert minden növényt külön-külön meg kell kapálni. Az igehirdetés is mindig csak nagy tömeg munka marad, ha kizárjuk belőle az egyéni lelkigondozást."[978] Másfelől minden látogatás egyszersmind invitálás és meghívás is a gyülekezet közösségébe. Hisz a „házhoz járó lelkipásztor vonzza a híveket a templomba".[979] Csak olyan ember igehirdetése lesz termékennyé, aki pásztorkodik is. Rá kell szoktatni a híveket, hogy vizitünket a templomban adják vissza.[980] Ugyanakkor nemcsak gyülekezetgondozó, hanem missziói célzata is van a látogatásoknak. „Az az egyház az igazi egyház, amelyik nemcsak a meglévő tagjait ismeri név szerint, hanem a megszerzendőket is."[981] Tehát nemcsak a gyülekezetben lévők, hanem az annak a perifériáján, illetve az azon kívül rekedtek tekintetében is fontos a látogatás, mely a megszólítás alkalmává lehet. Sőt minden látogatásnak áldása, hogy az helyre teszi, a valóság talaján tartja, sőt Isten elé állítja a lelkipásztort személyesen is. Ezért ajánlja diákjainak Csikesz: „minden héten meg kell nézni egy haldoklót és egy csecsemőt".[982] Ezen túlmenően a látogatásokra nézve a tőle megszokott módon praktikus tanácsokkal is szolgál.[983] Csikesz mindezzel elutasítja azt az ő korában még magát sokfelé tartó szemléletet, mely szerint a pásztori szolgálatot, a családok látogatását azért

[977] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 37.
[978] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 71.
[979] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 6.
[980] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 68.
[981] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 79.
[982] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 14.
[983] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 39.

nem szükséges végezni, mert minden hívő ember az egyetemes papság jegyében a saját családjának papja.[984]

Bár a modern gyülekezetépítési módszerek között is szerepel a családlátogatás mint eszköz, azt világosan kell látni, hogy a felgyorsult és megváltozott világ életritmusában kevesebb lehetőség kínálkozik erre, és nagyobb szervezést is igényel, mint annak idején a többségében paraszti társadalomban. Ugyanakkor Csikesz mondanivalója máig irányadó módon üzeni, hogy az eszményi lelkipásztor nem mondhat le a szolgálatnak erről a lehetőségéről. Még akkor sem, ha nehéz megőrizni ezeknek az alkalmaknak a természetességét, és elkerülni azt, hogy különösen a gyülekezet magjától messzebb eső, vagy csak érintőlegesen református családok esetében ne legyen kényszeredetten kellemetlen az ilyen találkozás.

Minden látogatás és azon belüli pásztori beszélgetés egyszersmind az igehirdetés alkalma is. Csikesz olvasatában így a kollektív igehirdetés mellett lehetőség van az individuálisra is.[985] Ez nemcsak direkt módon történhet, amennyiben a látogatás keretében egy családi áhítat vagy házi istentisztelet is tartatik. Hanem azon keresztül is, hogy a lelkipásztor a leghétköznapibb témákról szóló beszélgetésekbe is beleviszi az igét, s a mindennapi események, történések fonalát összefűzi egy-egy egy aranymondással, bibliai történettel.[986] Így a látogatások alkalmával a beszélgetések nagy kérdése, hogy miképpen vihetjük bele a Bibliát a beszélgetésekbe. Csikesz előadásaiban számos példát hoz úgy, hogy kulcstémákat kapcsol össze igékkel.[987]

Joggal vallja, hogy „a családi alkalom a Krisztusi igehirdetés legtermészetesebb módja”.[988] Sőt, összeköti a gyülekezetet és a családot a közös és az egyéni istentiszteletet. „Az igét a gyülekezetekhez a házi áhítatok alkalmával vihetjük közelebb.”[989] – mondja, máshol pedig hozzáteszi, hogy a lelkipásztor az extenzív igehirdetésen kívül, amely a templomban mindenkinek szól, intenzív igehirdetést végez minden látogatás alkalmával.[990] Mindez kiegészül praktikus tanácsokkal. Például, hogy a vasárnapi textust házanként tovább lehet magyarázni.[991] Ugyanakkor Csikesz óv minden lelkipásztort ezeknek az alkalmaknak a

[984] Czeglédi Sándor: Az igehirdető személyisége, in: „Hirdesd az igét” Igehirdetők kézikönyve, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1980. 34.
[985] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35 TtREK R5590/1 3.
[986] Csikesz Sándor: Ecsedy Aladár: A gyermekek barátja (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1936. Húsvét – Karácsony, 325.
[987] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor, 1927/28 I. félév, TtREK R3551 19.
[988] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 1.
[989] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor, 1927/28 I. félév, TtREK R3551 17.
[990] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 5.
[991] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor, 1927/28 I. félév, TtREK R3551 19.

kényszeredettségétől, erőltetettségétől, s felhívja a figyelmet, hogy például „az imádkozásra nem szabad erőltetni”.[992]

A családok között, illetve a családokban végzett szolgálat az igehirdetésen túl nevelés, családpedagógia is. Hiszen az igehirdetés és az egyén gondozásán túl evangéliumi szellemiségű családok kimunkálása is cél. Csikesz ismerteti előadásaiban az ehhez kapcsolódó, eljuttatandó üzeneteket is.[993]

Csikesz gondolatai arra sarkallják korunk lelkipásztorait, hogy a családok körében végzett munka a lelkészi szolgálat során a feledés homályából a prioritások közé kerüljön. Hiszen különösen a családok szétesésének, liberalizálódó hanyatlásának korában értékelődik fel a családok között és családokért végzett lelkészi munka.

Az eszményi lelkipásztor gyülekezetépítő munkája során gyermekmunkás is, sőt a *gyermekmunkát* szervező, összefogó, koordináló szereppel is bír.

Csikesz szerint gyermekmunkára azért van szükség, mert egyre kevésbé történik meg a családokban a hitben és hitre nevelés, amit a gyülekezet pótolhat. Mint mondja: a gyermekmunka „azért szükséges a református egyházban, mert nincsenek igazi református atyák, olyanok, akik vezethetik a gyermekeiket a Biblia és az imádság útján a Krisztushoz. Annyiban tudsz valláspedagógusa lenni a gyermeknek, amennyiben ezt a hiányzó atyai kötelességet pótolni tudod”.[994] Ugyanakkor ideális esetben a gyermekmunka nem kerülhet a gyülekezeti élet és a lelkipásztori munka epicentrumába, hiszen jogos Csikesz azon észrevétele is, hogy ha egy gyülekezetben „csak a gyermekeket és nőket nyerem meg, ott elveszítem a férfit, de ahol a férfit nyerem meg, ott önként igazodik hozzá a gyermek is, a nő is… Apostoli lelkületű férfiakra,[995] tanult nőkre, a martyromságot is vállaló lelkekre van szükség, s ha ilyenek vannak, akkor miénk a gyermeksereg.”[996]

Csikesz a gyermekmunka céljának meghatározásánál summásan vallja, hogy „a valláspedagógiai tevékenység a gyermek születésétől fogva kezdődik és egészen az újjászületésig tart. A valláspedagógia területe pedig a gyermeki léleknek az odavezetése az élő Istenhez.”[997] Ugyanakkor Csikesz a gyülekezeti gyermekmunka céljának előbbi, mélyen spirituális meghatározása mellett egy praktikus, ma gyakran feledésbe merülő célját is megjelöli az eszményi lelkipásztor e téren való forgolódásának: kötelesek vagyunk a

[992] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 6.
[993] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 78.
[994] Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, 21.
[995] Ennek ma már külön szakirodalma van, pl. David Murrow: Why hate man going to church, Nashwill, 2011.
[996] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 12.
[997] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 12.

gyülekezet gyermekei közül megkeresni a kimagaslóan tehetségeseket, és tanítókat, lelkészeket nevelni belőlük![998]

Előadásaiban Csikesz körbejárja azt is, hogy a lelkipásztor mint gyermekmunkás milyen attitűdökkel kell, hogy bírjon a gyermekek, ifjak körüli forgolódásban. Mindenekelőtt a példaadás fontosságát emeli ki mint a jellemformálás fő eszközét.[999] De beszél a bizalomról mint alapfeltételről is, ami a lelkipásztor és a gyermekek viszonyán messze túlmutató értékké is válhat.[1000] Ez a bizalom találkozások sokaságában érhet meg. Ismerniük és látniuk kell a gyerekeknek a lelkipásztort, s ehhez a találkozások alkalmait, szituációit ő teremti meg. „Az érintkezés a gyermekekkel legyen spontán és rendszeres"[1001] – vallja. Ezekből a találkozásokból nőhet ki a testvériség érzése, s a lelkipásztorban idővel idősebb testvérére lelhet a gyermek.[1002] Ehhez hasonlóan egyfajta családias érzésnek kell körüllengenie a gyermekek és a lelkipásztor viszonyát.[1003] Hiszen mindennek hiányában nincs ragaszkodás, s ha a nincs ragaszkodás, akkor nincs evangéliumi nevelés, csak idomítás.[1004] Sőt tovább árnyal: nem lehet a gyermekek közt nádpálcás hangulatban járni, s így elriasztani őket, mert a gyermek mindenkor öntudatlanul is szülei gondoskodó szeretetét keresi a lelkipásztorban.[1005] A gyermekmunkás lelkipásztor attitűdjét, illetve a gyermekekkel való viszonyát körülírva Csikesz erősen ad hangot azon véleményének, mely gyakori veszélye a gyermekmunkának, s elmondja, hogy a gyermekmunkás ne favorizálja a gyermekeket.[1006] Ám legyen gyermekké, a gyermekekért![1007] Mindig szem előtt tartva azt, hogy a gyermekmunkás szolga, a pedagógus szó eredeti értelme szerint is.[1008]

Csikesz a gyermekmunka színtereiről beszélve korát megelőző módon nagyon korszerűen, az életkori sajátosságokra ügyelve ajánlja s részletezi a különböző alkalmakat.[1009] Így megállapítja, hogy minden gyülekezetben szerveződhet egy óvodás korú kisgyermekeket tömörítő „játszótársaság". Ebben a körben a fesztelen játék és beszélgetés mellett egyszerű rövidke imákkal és énekekkel munkálkodhat a lelkipásztor is azon, hogy megéreztesse: jó dolog

[998] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 72.
[999] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 65.
[1000] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 4.
[1001] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 63.
[1002] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/5.
[1003] Csikesz Sándor: Katechetika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1925/26 II. félév TtREK R3553/1 38.
[1004] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 I-II. félév TtREK R4084/1 1.
[1005] Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3 1.
[1006] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 18.
[1007] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 4.
[1008] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 3.
[1009] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 22.

az Isten közelében lenni.[1010] De az iskolás korú generációk esetében is korosztályos bontásban szükségeltetik az alkalmak szervezése. Sőt, ennek célja nemcsak hitéleti, hanem szociális is. Csikesz korát megelőzve látja, hogy faluhelyen napköziotthont kell biztosítani a gyermekeknek. Ki kell alakitani az iskolai vagy gyülekezeti népkonyhát a szociális gondok leküzdésére. S ha így gyermekként kialakul a kötődés, akkor a felnövekvő generációk később sem fognak elszakadni az egyháztól.[1011] Az egészen kicsi korban megkezdett gyermekmunka évtizedes távlatban így olyan ifjúsági munkába torkollhat, mely során az ifjúság nemcsak különböző lokális egyletekbe tömörülhet, hanem a gyülekezet szolgáló csoportjává is válhat, kivéve a részét a gyülekezeti diakóniából, missziói munkából s természetesen a gyülekezet istentiszteleti életéből.

Csikesz szerint bár a gyülekezeti gyermekmunka szerteágazó lehet, a gyülekezet helyzetétől, méretétől függően, mégis két alappilléren nyugszik, melyek minden gyülekezettípusban elengedhetetlen feltételei az épülésnek, növekedésnek. Ezek: a *gyermek-istentisztelet (vasárnapi iskola),* illetve a konfirmáció. A gyermek-istentisztelet fogalmát Csikesz kitágítja, így definiálva azt: „Minden olyan pillanat, amikor a vallásos személyiség a maga vallásos életét élte és magához engedte a gyermeket, hogy az övével paralel életet éljen: az már gyermek Istentisztelet."[1012] Ugyanakkor Csikesz részletesen járja körül előadásaiban a szó szoros értelemben vett gyermek-istentisztelet feladatát, célját, jellegét. Eszerint a gyermek-istentisztelet nem keverhető össze a vallásórával, hittanórával, hiszen istentiszteletről van szó. Ami igényli, hogy legyen annak állandó liturgiája, istentisztelethez mért, teológiailag megokolható, de mégis gyermekszerű elemekkel. Hiszen a gyermek-istentisztelet egyháziasságra is nevel és beleszoktat a felnőtt istentiszteletbe.[1013] Ennek érdekében javasolja Csikesz, hogy nem árt, ha akár felnőttek is vannak a gyermekek istentiszteletén is, sőt ahhoz kimondottan ragaszkodik, hogy a gyermek-istentiszteletet a lelkipásztor vezesse, rövidke, érthető és gyerekszerű prédikációval, ami üzenjen ennek a korosztálynak.[1014] Ugyanakkor a hallottak elmélyítését egy gyermek-istentisztelet utáni alkalom követheti, melyben feldolgozhatják a hallottakat irányított módon. Csikesznél ezen a ponton válik el egymástól a gyermek-istentisztelet mint liturgikus alkalom és a vasárnapi iskola mint játékosan szabad, de didaktikus alkalom. Ez utóbbi már laikusok, gyülekezeti munkások által is végezhető szolgálat. Ám a cél mindkettő tekintetében az, hogy a gyermek az élő Istennel való közösségbe kerüljön.[1015] Csikesz a gyermekmunka súlyát, felelősségét érzékeltetve mondja summásan tanítványainak: „A gyermekistentisztelet nem értéktelenebb és nem is értékesebb, mint a

[1010] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 12.
[1011] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 22.
[1012] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 27.
[1013] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 29.
[1014] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 14-17.
[1015] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I-II. félév TtREK R5590/4 34.

felnőtt."[1016] S „egy gyermekistentiszteletet kidolgozni és a hozzá tartozó liturgiát kidolgozni a legnehezebb feladat".[1017] Olyan súlyosan aktuális gondolatok ezek, melyek mérlegre kényszerítik mai, gyülekezetekben zajló gyermekmunkánkat is.

Csikesz világosan és máig aktuálisan fogalmazza meg gyakorlati tekintetben, hogy nem a *konfirmáció* konkrét alkalma a lényeges, hanem az az előkészítő folyamat, mely abba vezet.[1018] Ennek célja pedig többoldalú. Egyfelől nyilvánvalóan folyik a konfirmációi oktatás során oktatás, tanközlés, kognitív ismeretátadás. Ugyanakkor „az egész konfirmációi oktató tevékenységében legalább olyan fokú pásztori tevékenységnek kell megnyilvánulnia. A konfirmációi pásztori tevékenység célja az, hogy a konfirmandusokat önmaguk által való hitvallástételre segítse."[1019] Igy a konfirmáció „életközléssé" lesz, melynek a célja a hitvalló identitásra és elköteleződésre való felébresztés. Más megfogalmazásban: „A konfirmációi oktatásnak nem az a célja, hogy egy ismeret summát adjon, hanem hogy bibliás, éneklő és imádkozó hitvallásos életre vezessen."[1020] Mindezek mellett a konfirmációs folyamat céljaként fogalmazza meg Csikesz azt is, hogy krisztusi közösség formálódjon lelkipásztor, konfirmandus és konfirmandus között. Olyan testvéri viszony alakuljon ki, melyet otthonról már nem hoznak a fiatalok, s melynek jó ízét a gyülekezeti közösségben tapasztalhatják meg.[1021] A közösségteremtő és formáló feladat mellett nem titkolt célja a konfirmációi oktatásnak az általános világnézet kialakítása is, melyre ez biztosítja az utolsó lehetőséget nagyon sokak esetében.[1022] Az egyház konfirmációs gyakorlata szempontjából Csikesz szerencsétlennek tartja azt a máig is sok helyen élő tendenciát, mely a konfirmációt egyre korábbi életkorra szeretné hozni, s az előkészítők során a legminimálisabb minimum elérését célozza meg.[1023] Ezért javasolja nemcsak a minél később való konfirmálást, hanem azt is, hogy heti egy előkészítő alkalom mellett több évnyi legyen az előkészítő találkozások intervalluma. [1024] A konfirmációi előkészítők anyagáról pedig summásan így beszél: Biblia, énekeskönyv, Heidelbergi Káté.[1025]

[1016] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 5.
[1017] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 6.
[1018] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 32.
[1019] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 57.o.
[1020] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 53.
[1021] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 48.
[1022] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 49.
[1023] Csikesz Sándor bírálata Enyedi Andor „Magyar Református Kátéirodalom" című doktori disszertációjáról, 1928 TtREK R4162 5.
[1024] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 53.
[1025] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 53.

Bár felsorolja az ismert kátékat,[1026] s elmondja az e téren megnyilvánuló zűrzavart, de leszögezi: „A külön konfirmációs kátének nem vagyunk barátai.”[1027] Így a „mit?” kérdést leegyszerűsíti, s ezzel elejét veszi az azóta is tartó vitának. Ugyanakkor vizionálja, s fenntartja annak a lehetőségét, hogy egyszer egy olyan magyar református hitvalló káté szülessen, mely felöleli a Heidelbergi Kátéból részben vagy egészben hiányzó kérdéseket is, mint például: predestináció, szociális kérdések, a pénz-gazdasági rendszerrel kapcsolatos bibliai állásfoglalás, az emberhez illő minimális lét feltételeinek kibontása, nép-nemzet kérdéskörének hitvalló olvasata.[1028] Csikesz jól érzi a konfirmáció körül azóta is tisztázatlan anomáliákat, s bár nem old meg válaszaiban rendszerproblémákat, de néhány megjegyzésével mégis jó irányba tereli annak gyakorlatát. Így jegyzi meg például, hogy „minden esztendőben a lelkész szakítson legalább pár napot arra hogy ránduljon ki a konfirmandus társasággal”.[1029] Vagy így emlékezteti a lelkipásztorokat arra, hogy a konfirmációi előkészítés nem segédlelkészek és vallástanárok dolga, hanem gyülekezeti lelkipásztoroké, ám kizárólag azzal a megfontolással, hogy a konfirmáció alanya nem a lelkipásztor, nem is a gyülekezet, még csak nem is a konfirmandus, hanem a Szentlélek Isten.[1030]

Csikesz gyermekmunkáról szóló megjegyzéseinek sorát azzal a máig aktuális megjegyzésével zárhatjuk, mely szerint a lelkipásztornak „az ifjúságot, a gyermekeket először úgy kell tekinteni, és úgy kell velük bánni, hogy gyermekeinkké váljanak, aztán tanítványainkká, és végül barátainkká”.[1031]

Csikesz a gyülekezetépítés egyik legalapvetőbb bázisának tekinti *a gyülekezeti kiscsoportokat*. A belmisszióval egyre inkább általánossá váló lehetőségről eképpen vélekedik: A bibliakörök importálása jó, mert ezek alapgondolata az, hogy a Bibliát kis körben lehet a legjobban tanulmányozni.[1032] Ám ezzel üzeni a modern gyülekezetépítés eszköztárában is megjelenő és manapság reneszánszát élő kiscsoport, házicsoport vonatkozásában, hogy annak annyiban van létjogosultsága, amennyiben a Biblia köré szerveződik. Minden lelkipásztornak lehetősége és feladata, hogy a gyülekezet különböző rétegeit és korosztályait az adott lehetőségekhez igazítva kisebb csoportokba szervezze fiataloktól kezdődően az idősekig, akármilyen rendezőelv alapján (például fiatal anyák köre, egy foglalkozási ágat űzők köre).

[1026] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 33.
[1027] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 53.
[1028] Csikesz Sándor bírálata Dr. Kiss Tihamér László „A magyar református kátétanítás módszertana” című doktori disszertációjáról, 1939 TtREK R4162 6.
[1029] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1936/36. II. félév TtREK R4084/32 29.
[1030] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 50.
[1031] Csikesz Sándor: Hogyan fegyelmezzen a valláspedaagógus?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1941. 34.
[1032] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11 21.

Csikesz meghatározza az áttekinthetőség kedvéért ezen körök létszámát is, summás szellemességgel: „felnőtt bibliakörre áll, hogy ne legyenek többen, mint az apostolok, de legalább annyian legyenek mint a múzsák”.[1033] Javasolja, hogy ilyen körök szervezésére a magyar falusi agrárviszonyok között a legmegfelelőbb az ősztől tavaszig terjedő időszak. A kiskörök vezetését a lelkész felügyelete mellett hiteles és felkészült laikusok hatáskörébe utalja.[1034] Ugyanakkor élesen megkülönbözteti bibliaóra és bibliakör fogalmát. Mert míg az előbbi mindenki számára nyitott gyülekezeti alkalom a lelkész vezetésével, az utóbbi zárt, összeszokott közösség, laikusok irányításával.[1035] Praktikus módon Csikesz előadásaiban könyvek sokaságát ajánlja, melyeket a gyülekezet előbb ismertetett módon szervezett csoportjainak, rétegeinek a kezébe kell adni, a bibliaolvasás és tanulmányozás megsegítése végett.[1036]

Csikesz tehát a kiscsoportok működésében látja a gyülekezet növekedésének a kulcsát is, mondván: ha keresztyén emberek baráti köre kialakul egy helyen, akkor van csak esély a gyülekezet terebélyes fává növekedéséhez.[1037] E nélkül a szolgálat nélkül, kiscsoportok szervezése nélkül nincs gyülekezetépítés. Máig aktuálisan ez az egyetlen, bár sokfelől körüljárható, de mégis legegyszerűbb, semmivel nem pótolható módja a gyülekezetépítésnek.

Csikesz nemcsak az országos diakónia ügyét tekinti szívügyének, hanem tudja, hogy a gyülekezeteiben élő egyháznak teológiai ismertetőjegye és gyakorlati alapfunkciója a helyben megvalósuló, lokális, gyülekezeti diakónia is mint a gyülekezetépítés egyik alapja. *Gyülekezeti diakóniára* nemcsak elvi, teológiai okok miatt van szükség, hanem a gyakorlati igények miatt is. Csikesz korában is voltak olyan társadalmi, szociológiai és szociális jelenségek, melyek megkerülhetetlenné tették a gyülekezeti diakóniát. Ezért hirdeti meg Csikesz, hogy: „Az egyháznak kötelessége napközi otthonokat létesíteni.”[1038] Sokszor mondja el, hogy református népkonyhák felállítása szükséges![1039] Máshol sürgeti, hogy a városi gyülekezetek a szegényeknek, hajléktalanoknak létesítsenek melegedő helyeket, és szervezzenek alkalmakat.[1040] Vagy arra buzdít, hogy „a református igehirdetés legyen pártfogója nem szóban, hanem tettekben is az özvegyeknek és az árváknak”.[1041]

[1033] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 11.
[1034] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 38.
[1035] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 73.
[1036] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I-II. félév, TtREK R4114/15 49.
[1037] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 89.
[1038] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 6.
[1039] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18 7.
[1040] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 61.
[1041] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 19.

Csikesz a belmissziót odaköti a diakóniához. Joggal mondja, hogy a misszió magna chartája (Mt 25.) azt üzeni, hogy Jézus inkognitóban van közöttünk. Ez pedig diakóniára hív.[1042] Nem csupán államilag finanszírozottra, nem csupán intézményire, hanem gyülekezetire, melyben jó, ha tehetős gyülekezeti tagok is részt veszek, kiknek életére tanító-nevelő hatással reflektál ez a szolgálat.[1043]

A gyülekezeti diakónia komolyan vételének igénye ma is aktualitással bír, hiszen a vizitációs jelentések gyülekezeti diakóniáról szóló beszámolóiból ennek a területnek a mostoha volta tűnik ki. A református gyülekezetek többségében nincs diakóniai bizottság, nincs rendszeres, tervszerű és adminisztrált diakóniai munka, s az alkalomszerű diakóniai tevékenységek között is legtöbbször olyan események és cselekmények kerülnek megemlítésre, melyek más gyülekezeti munkaágba nem sorolhatók, ám nem merítik ki a diakónia fogalmát.[1044]

Csikesz az *evangélizációs alkalmakat* joggal sorolja a gyülekezetépítés lehetőségei köré. Hiszen az nemcsak kívülállók megszólítását célozza, hanem elsősorban a népegyházi, alvó gyülekezet megszólítását. Saját korában világosan látja az evangélizáció szükségességét, kifejezésre juttatva azt is, hogy arra ott kell különösen is nagy hangsúlyt fektetni, ahol nagy számban és tömbben élnek a reformátusok. Mint mondja: „Az evangelizáció legégetőbbé, Budapest speciális helyzete mellett és az ipari és bányavidékeket nem számítva, az alföldi nagy gyülekezetekben és a tanyavilágban lesz.”[1045] Az evangélizáció feladatát pedig eképpen summázza: „Az evangélizáció, mint teológiai részterület arról szól, hogy hogyan nyúljon az igehirdető az olyan lelkekhez, akik keresztyén környezetben sem tudtak keresztyénné lenni.”[1046] De több az evangélizáció, mint a homiletika egyik részterülete, ezért Csikesz a lelkipásztorkodás-tan egyik nagy és részletesen kibontandó területeként ismerteti. Homiletika kurzusain az evangélizációt az igehirdetés felől vizsgálja, a lelkipásztorkodás-tan területét illetően leginkább annak szervezési kérdéseivel foglalkozik. Így elmondja, hogy az evangélizációs alkalmat legcélszerűbb nem a templomokba szervezni, hanem melegebb és barátságosabb helyeken, ahová esetleg kívülállók is szívesebben jönnek. Az alkalom liturgiája is eltérő lehet a templomitól. Sőt a használt énekkincs is a megszólítás, s érzelmi ráhangolás szolgálatában állhat szép és dallamos, nem feltétlenül templomi énekeivel. Kifejti, hogy bár az evangélizáción is textusszerű beszéd hangzik, de mégis egy témából kiindulva hordozhatja inkább a témaprédikáció sajátosságait, különösen is nagy hangsúlyt téve az alkalmazásra.[1047]

[1042] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 9.
[1043] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 61.
[1044] Nagy István: Diakónika, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2012. 327.
[1045] Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány” című doktori disszertációjáról, 1929. TtREL I.26.3. 3.
[1046] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 43.
[1047] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35 TtREK R5590/1 10.

Különösen is hangsúlyos az evangélizációk tekintetében a gondos előkészítő munka, az arra való invitálás, mely nem nélkülözheti a sajtó, a plakát, a szórólap, s a modern propaganda egyéb eszközeit. Csikesz szerint az evangélizáció nem egy alkalom, hanem mindig sorozat, melyben a logikusan egybekapcsolódó témákat lehetőleg országos hírű, bevált előadók bontogatják ki a hallgatóság előtt. Sőt az evangélizáció alkalmával minden lehetséges eszközt megragadva célszerű a hallgatóságot megnyerni. Így érdemes az evangélizációs beszéd rövid kivonatát kézbeadni, vagy arról elvihető traktátust gyártani. Csikesz ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy kár, hogy a református egyház nem adta még ki rövid népszerűsítő, traktátusszerű irodalomban a maga tételeit.[1048] Summás véleménye szerint, „ha nem tudjuk az evangélizációs estéket olyan komollyá tenni, hogy a hallgatóság propagálja azokat, az kétségtelen jele annak, hogy nem jól szerveztük meg azt… Jó evangelizáció estén hólabdaszerűen növekszik a hallgatóság."[1049]

Joggal állítja Csikesz, hogy a „református egyházi életünk megújhodása nagy mértékben függ a sikeres belmissziói munkásság általánossá válásától, viszont ennek a belmissziói munkásságnak egyik legkönnyebben megvalósítható és aránylag leghamarabb eredményt ígérő módja az evangelizáció".[1050] Az evangélizációs alkalmak azonban nem keverendőek ma sem össze a baráti szószékcserékkel, az ünnepek előtti sorozatokkal, s a vasárnapi gyülekezet lelkes magja számára megtartott hétköznap esti alkalmakkal. Az evangélizáció önálló műfaj mind homiletikai, mind szervezési tekintetben, amelynek mai létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen, s szakmailag igényes végrehajtása elementáris feladat. Csikesz hozzászólásaival összhangban van a késői utód megannyi megállapítása. Például, hogy az evangélizáció a helyi gyülekezet határain túlra is nyitó alkalom, s hogy az evangélizáció az egyház „játszó lába" (Spielbein), míg a rendes istentiszteleti alkalom a „tartó lába" (Standbein).[1051]

3.2.4.4. Egyéb ajánlások a lelkipásztorkodás területéről

Bármennyire is hangsúlyos a reformátori tradícióban a paritás elvének alkalmazása egy-egy gyülekezet életében, s bármennyire kívánatos is az évszázadosan kialakult „ein-mann system" fokozatos lebontása a gyülekezeteinkben, Csikesz korától mindmáig azzal szembesülünk, hogy a lelkipásztor olyan vezető, kinek lelki, spirituális és szűken vett szakmai feladatain kívül szervezőként és gyakran végrehajtóként egy sereg területen kell legalább a felügyelet szintjén helytállnia. Ezért érdemes egy pillantást vetni Csikesz azon megállapításaira, melyek előadásaiban itt-ott felbukkanva jelzik az eszményi lelkipásztor munkájának azon

[1048] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35 TtREK R5590/1 18.
[1049] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35 TtREK R5590/1 17.
[1050] Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány" című doktori disszertációjáról, 1929 TtREL I.26.3. 1.
[1051] Hansen, Johannes–Möler, Christian: Evangelisation und Theologie, Neukirchen–Vluyn, 1980. 31.

területeit, melyekről nem veheti le szemét és kezét. Bár lehetetlen rendszerré integrálni, de mégis érdemes, ha csak mozaikszerűen is, felvillantani javaslatait. Nüansznyi, gyakorlati teológiai részdiszciplínákba nehezen sorolható, de a lelkipásztor számára nélkülözhetetlenül aktuális megállapítások ezek.

A kötetlen munkaidőben való hatékony munkavégzés a lelkészi hivatásban is feltételezi úgy a céltudatosságot, mint a *tervszerűség*et. Csikesz tisztában van ezzel, s tudja, hogy a gyakorlat rámutat egy veszedelemre: az érzelem melegítő heve kihűl. „Konkrét feladatot tűzzünk ki tehát minden napra…”[1052] Igaz, hogy váratlan helyzetek a lelkészi munkában újra és újra adódhatnak. De éppen ezért fontos a tervszerűség, a tudatos végiggondolás, a jól felépített munkaterv és stratégia, mellyel növelhető az elvégzett munka hatékonysága, s ráadásul megkapható az elvégzett munka feletti jó érzés öröme is. Sőt, az ember megóvhatja magát az elhamarkodott megoldások, ad hoc döntések kellemetlen következményeitől. Csikesz mint megannyi területen korát megelőzve ismeri fel, hogy „a renelkezésünkre álló munkaidővel való gondos törődés szükségessé teszi a lelkészi munkában is fontos ütemtervezést”.[1053]

Az eszményi lelkipásztor szolgálatának egyik kulcsa az a hiteles *személyes jelenlét,* melyen keresztül a lelkész benne él gyülekezete életénben, sőt gyülekezeti tagjainak mindennapi sorsában. Magyarán: a lelkész legyen elérhető és hozzáférhető bárki számára! Csikesz komoly intése máig is figyelmeztet: „ne rohanjon a lelkész istentisztelet után a parókiára, ne akarjon szabadulni”.[1054] Ez a jelenlét nemcsak szellemiségében hordozója az igének, hanem Csikesz szerint praktikusan is bibliás jelenlét. Mint fogalmaz: „A lelkész mindig hordja magánál Bibliáját, mert nem tudja, mikor kell haldokló mellé állnia, vagy a akárhol bizonyságot tennie.”[1055] Sőt hitvalló módon rendezett jelenlét, mely külsőségeben is megnyilvánul. Legyen szó palástról, papi ruháról vagy hétköznapi viseletről, annak rendezettsége, tisztasága ne viselőjére, hanem hivatala méltóságára hívja fel a figyelmet, túlmutatva a viselőn annak Urára.[1056]

Csikesz előadásaiban hangsúlyozza, hogy a lelkipásztornak alapfeladata egy-egy *gyülekezet egészséges szerkezetének kimunkálása* is. Felsorolja a lehetséges gyülekezettípusokat azok jellemzőivel, sőt azt is részletezi, hogy milyen típusú rétegalkalmak szervezhetőek, s miképpen lehet összefogni, közösségbe szervezi az adott gyülekezettípus tagjait.[1057]

A lelkipásztori munka sajátos *közösségvállalásban* is testet ölt. Az eszményi lelkipásztor nemcsak ima-, hit- és életközösségben van övéivel, hanem Csikesz szavaival élve

[1052] Csikesz Sándor: A falusi lelkipásztor önművelése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 67.
[1053] Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017. 113.
[1054] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 80.
[1055] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 74.
[1056] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17 23.
[1057] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 35.

munkaközösségben, sőt pihenésközösségben is.[1058] Nemcsak azt jelenti ez, hogy a lelkipásztor nem uralkodhat intézőként a gyülekezetben végzett akár lelki, akár fizikai munkák felett, hanem azoknak aktív részesévé kell válnia. Sőt esetenként és nagy szükség esetén gyülekezeti tagjai segítségére is lehet, azoknak nem gyülekezeti jellegű feladataiban.

Sőt, a közösségvállalás *közöségszervezéssé* is nemesülhet. Csikesz konkrét, mai kifejezéssel élve közösségszervezői feladatokkal bízza meg a leendő lelkipásztorokat.[1059]

Csikesz világossá teszi, hogy a református lelkésznek a *közügyek és közerkölcsök* terén való véleményformálása elengedhetetlen követelmény. Még akkor is így van ez, ha a karakteres véleményformálás negatív következményekkel is járhat a lelkipásztorra nézve.[1060]

Külön kitér Csikesz arra a felelősségre, ami időben máig is leköti a lelkipásztorok idejének egy jelentős részét: *az ingatlanok* karbantartására**.** Ennek érdekében javasolja: A papnak legalább egy évben egyszer meg kell nézni minden épületet tüzetesen, hogy állapotukkal és a szükséges feladatokkal tisztában legyen.[1061] Sokat beszél az iroda és a hivatal berendezéséről, tisztaságáról, átláthatóságáról is, talán ismerve kora közállapotait.[1062] Fontos és üzenettel bíró az egyház ingatlanainak s környezetének állapota, hiszen jó esetben abban az Ige hat tovább.[1063] Csikesz a templom, iskola, parókiakert rendbetételét a gyülekezet ifjainak hatáskörébe utalja mint szolgálati lehetőséget.[1064] Ám a lelkipásztor nemcsak az egyházi ingatlanok állapotát köteles felügyelni, hanem mindazon helyeknek a méltó állapotát is, ahol bármilyen igei alkalom történik. Így a házi istentiszteletek csak olyan helyen történhetnek, melyek tiszták és rendezettek. Csikesz amikor ingatlanokról beszél, mindig a praktikumot helyezi előtérbe. Mint jogosan mondja: „Nagy baja a magyar református egyháznak, hogy gyülekezeti otthonban nem tudja elképzelni a vallásos élet folytonosságát, templom nélkül csonkának találja azt, pedig hét otthont lehetne építeni egy torony árán.”[1065] Egészen mindennaposan praktikus tanácsokkal is ellátja diákjait, s ezzel is érzékelhetővé teszi, hogy a gyakorlati lelkipásztorkodásnak vannak apró, de olyan lényeges elemei, amelyeket érdemes megszívlelni. Egy helyen azt fejtegeti például, hogy „jó, ha a toronynak külön kulcsa van, amelyet nagy drótkarikával látunk el, így nem tudja senki eltenni”.[1066]

Nemcsak manapság, hanem évszázadosan kritikus és munkás eleme a lelkipásztori feladatoknak a *temetői ügyek* intézése, mely ma is gyakorta ballasztként nehezedik a

[1058] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 35.
[1059] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 85.
[1060] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 1. 773.
[1061] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 53.
[1062] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodás-tan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 63.
[1063] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I. félév TtREK R4114/4 30.
[1064] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 5.
[1065] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 31.
[1066] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249 57.

lelkipásztor szolgálataira. Csikesz, mint szinte minden téma bevezetőjeképp, itt is rövid történelmi áttekintést ad, és ismerteti a különböző temetési szokásokat.[1067] Hangsúlyozza, hogy a temető az őskeresztyénségtől összekapcsolódik az igehirdetés fogalmával. Felhívja a figyelmet, hogy ezért kell a temetés szent helyét is megteremteni, már a halottas háznál is. Aprólékosan részletezi például, hogy a trágyás udvarokból hogyan kell méltó helyet teremteni. A rendrakástól kezdődően odáig elmegy a részletek kibontásában, hogy ügyelni kell arra, hogy a koporsó nyáron egy fa árnyékában álljon.[1068] De általában is lényegesnek tartja a temető gondozott voltát, az elhagyott sírok ápolását is, különös tekintettel a régi papok és tanítók sírjaira, mely feladatot akár a konfirmandusokra is rá lehet bízni.[1069]

A lelkipásztor ideális esetben alig foglalkozik *gazdasági kérdésekkel,* hiszen hozzáértő presbiterek, sőt fizetett gazdasági alkalmazottak veszik le a válláról a mindennapos gazdasági ügyintézés terheit. Azonban ilyen ideális eset száz esztendő múltán is ritkaságszámba megy egyházunkban. Ezért figyelemre méltóak Csikesz gazdasági feladatokra vonatkozó megjegyzései. Summásan: a lelkipásztor jó sáfár, aki gyülekezetének anyagi érdekeit a messzemenőkig képviseli és érvényesíti. Ugyanakkor az eszményi lelkipásztor gazdasági döntéseit elvi szempontok alapján hozza meg.[1070] Erre példa, az amikor Csikesz arról beszél, hogy a templomot sohasem szabad közpénzből, közadóból felújítani, mert „méltatlan a templomhoz, hogy közadóból tartsák fenn a hívek adományai helyett".[1071]

Kevés szerencsés lelkipásztor akadt és akad napjainkban is, akinek adminisztratív apparátus segítheti munkáját. Így legtöbben kénytelenek magukra vállalni az *adminisztráció* terheit is. Csikesz megálljt parancsolna annak a folyamatnak, mely szerint az elburjánzó adminisztráció és a nem konkrétan lelkészi feladatok gúzsába köti a lelkipásztort.[1072] Mindennek alternatíváját pedig ebben látja: „Tegyük le mi is […] a gyülekezet erszényét, hogy számadás, költségelőirányzat, gondnoki napló, leltár, adókivetés, adófőkönyv, rubrikás ívek, ne minket terheljenek […] Az így felszabadult lelkész megvalósíthatja a nagy eszméket…"[1073] Ám ezen elvi állásfoglalás mellett is, a realitást látva próbálja felkészíteni diákjait az adminisztratív feladatok végzésére. Fel is sorolja a lelkipásztor kötelességeit a közgyűlések ügyeinek intézésétől a hatóságokkal való érintkezésig, részletesen ismerteti az adminisztrációs teendőket, elmagyarázza az iktatás folyamatát és ismerteti a használatban lévő nyomtatványokat is. Sőt a különböző gyűlések lefolytatásáról is részletesen beszél, megkönnyítve diákjainak a későbbi beilleszkedést és munkát. Hasonló precizitással ismerteti az anyakönyveket, s azok használatát,

[1067] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 8.
[1068] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 10.
[1069] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodástan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 55.
[1070] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 20.
[1071] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodástan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960 27.
[1072] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. 327–328.
[1073] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. 810.

és elmondja, hogy családi értesítőt is lehet csinálni, illetve javasolja bevezetni a kartotékrendszert.[1074]

Ma *döntés-előkészítésként* beszélünk arról a folyamatról, melyet Csikesz lelkipásztori feladatnak tart, s a következő módon lát megvalósíthatónak: „Ha valamit el akarok fogadtatni, azt kisebb körben tegyem, majd utána könnyebb lesz a gyülekezetben. A vezéralakokat kell megnyerni!”[1075]

A különböző *felelősségi körök tisztázása* is elengedhetetlen feladata a lekésznek. Az ingatlanok, épületek és az ott folyó alkalmak felügyeletéről gondoskodnia kell, és a felelősségi köröket írásban is szükséges rögzíteni.[1076]

Nem szó szoros értelemben lelkipásztori munka, de fontos elem a tradíció őrzése is. „A lelkipásztor kötelessége, hogy megírja az egyházközségének történetét.[1077] – állítja Csikesz.

3.2.4.5. Összegzés

Mindezekből kitűnik, hogy bár egy évszázad elteltével Csikesz kora óta megváltozott a lelkészi munka környezete, az alaphangsúlyok ugyanazokra a területekre tevődnek. Az egyes feladatkörök ugyanazt az elkötelezettséget, kitartást és habitust feltételezik, s várják el a mai eszményi lelkipásztortól, amit egy évszázada is. A református egyház helyzete és a társadalom az egy évszázada megváltozott körülmények ellenére is ugyanolyan missziói elkötelezettségre hívja a lelkipásztorokat, mint Csikesz idején. Sőt a misszió és gyülekezetépítés területei sem változtak nagyban azóta. Csikesz missziói és gyülekezetépítésre vonatkozó elképzelései korszerűen felölelik a már meglévő gyülekezetek pásztorolásának területét, ugyanakkor nyitnak azok felé a missziói színterek felé is, ahol kevés református vagy akár kevés keresztyén él. Krisztus egyházának lelkipásztora nem szabadon dönt afelől, hogy akar-e missziót folytatni, hanem szent kötelessége missziói lelkülettel beállni a tanítvánnyá tétel szolgálatába. Ez pedig mindenféleképpen többet jelent, mint az egyházon belül lévők gondozása, hiszen magában foglalja új utak, új lehetőségek szüntelen keresését, sőt a szekuláris tömegek megszólítását is. Ugyanakkor nagyívű missziói és gyülekezetépítő feladatok sem feledtethetik el a mindennapok koordinálásának apró feladatait. Összhangban van ez azzal a mai megfogalmazással miszerint: „a gyülekezetépítés nem egy a sokféle szolgálat közül, hanem éppen a gyülekezet szolgálatait kívánja összefogni a tisztségviselők és gyülekezeti tagok közös és felelősen végzett munkája által.”[1078]

[1074] Csikesz Sándor: Liturgia jegyzet, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9 62.
[1075] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1 29.
[1076] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 6.
[1077] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1933/34 TtREK R5590/1 31.
[1078] Kocsev Miklós: Ezredvégi színek, L’Harmattan, Budapest, 2016. 134.

3.3. A lelkipásztori eszménykép közösségi elemei

A lelkipásztori egzisztenciát alapjaiban érintő nagy terület az, mely próbálja meghatározni a lelkipásztor helyét szűkebb és tágabb közösségeiben. Csikesz lelkipásztori eszményképében jelentős helyet foglal el annak körülírása, hogy a lelkipásztor hogyan találhatja meg a helyét a közösségi élet különböző színterein, és hogyan élheti meg kapcsolatait.

A lelkipásztori szolgálat alapvető problémája az a feszültség, ami a lelkész gyakori izoláltságának, magára hagyatottságának realitása, illetve úgy személye, mint a hivatás közösségigényének szükségszerűsége között áll fenn. Csikesz több dimenzióban szemléli a lelkipásztort a közösség vonatkozásában úgy, mint a gyülekezeti közösségnek a vezetőjét, illetve mint az ennél tágabb társadalmi közösségnek a tagját, és úgy, mint a lelkipásztori karnak alkotóját, ki benne él egyháza aktuális valóságában.

A református lelkész ma a homo solissimus, a legegyedülvalóbb ember. Hiába fordul a világi hatósághoz, egyházi felsőbbséghez, hiába a gyülekezetéhez, mely elidegenedett tőle. A középosztály lenézi, mert a paraszttal is szóba áll, a szegényebb ingyenélőnek tartja[1079] – mondja Csikesz.

Csikesz jól látja a lelkipásztor izolálódásának problémáját, és azt, hogy a rohanó élet küzdelmei, vergődései közben nagy eséllyel fásulhat el a lelkipásztor, sőt idegenedhet el a gyülekezetétől, az pedig tőle. Világosan érzékeli, hogy ennek gyakori következménye a visszahúzódás és magány, ami hihetetlen veszélyeket rejt magában. Mint írja: „A kísértő akkor szokott megjelenni, amikor egyedül vagyunk, és legtöbbször akkor aratja diadalát, amikor egyedül vagy.”[1080]

A lelkész életében ilyenkor két szélsőség jelenhet meg. Az egyik a totális kivonulás a közösségi és közéletből, az abszolút visszavonulás és a családnak való élés. A másik pedig az a habitus, amelyben a kívülálló környezethez formálódik a lelkész, s lesz ügyes társaságbeli ember, vidám cimbora, mindenki keresztkomája, nélkülözhetetlen kártyapartner, örökké a felszínen úszó olimpikon.[1081]

Mindezek figyelembevételével érdemes ujjhegyre szedni mindazt, amit Csikesz tanítványainak átad azzal kapcsolatban, hogy a lelkipásztor életében kapcsolati téren hol vannak a sarokpontok.

[1079] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 1.
[1080] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 55.
[1081] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 55.

3.3.1. A lelkipásztor tágabb társadalmi környezetében

Csikesz sok helyen érinti azt a témát, hogy a lelkipásztor hogyan forgolódjon tágabb társadalmi környezetében, gyülekezeti és egyházi határain túl. „A kísértő azt mondja: te formálódj… Légy vidám, jó társaságbeli, jó cimbora, kártyapartner, vadászcimbora, anekdótás, finoman bókoló abbé…”[1082] Ezzel szemben viszont a krisztusi út mértéktartása az elfogadható társasági habitus. Ezért azt ajánlja Csikesz, hogy a lelkész csak akkor menjen el ilyen-olyan alkalmakra (például lakodalom, disznótor) ha ott alkalma van igét hirdetni.[1083] Sőt egészen konkrét intéseket is megfogalmaz diákjainak a lelkész viselkedéséről mint közvéleményformáló erőről: „Ha a lelkész csak egy kicsit spicces, akkor a többiek már jogot formálnak ebből arra, hogy leigyák magukat.”[1084] Szépen summázható Csikesz véleménye arról, hogy mi várható el a lelkész társas életétől az alábbi megállapításával: „Ennek a bűnös világnak az újjáalakítója az evangélium szerint élő lelkész lehet szociális és belmissziói munkájával.”[1085] Hiszen a feladat nem más mint: „Szolgálni másoknak az élő Igével és szolgálni másoknak az Igén alapuló élettel.”[1086]

3.3.2. A lelkipásztor és az egyházán kívüli keresztyén közösségek

Csikesz előadásai nem nélkülözik *a szektákról* szóló véleményalkotást sem, melyekre úgy tekint, mint az egyház évszázados hidegleléseire. Az eszményi lelkipásztornak nemcsak kiforrott állásponttal kell bírnia saját identitása tekintetében, hanem ismernie is kell a szekták valóságát. Nemcsak diákjainak beszél erről a témáról, hanem külön tanulmányai is születnek szektakérdésben. Sőt egy apologetikai központ felállítását tartaná szükségesnek azért, hogy a szekták elleni harc megalapozottá váljék.

A szektakérdést érintve sorra veszi azok legfőbb jellemzőit.[1087] Gyökereiket vizsgálva a szektákat osztályozza is: keresztyén egyházból kiinduló, már meglévő szektákból kiinduló, keleti vallásokból kiinduló, pszichológiai gyökerű csoportokként.[1088] Megdöbbentő módon, de teológiai tekintetben jogosan vallja, hogy „[v]an egy gigantikus szekta, a római katolikus egyház”[1089] is, s részletesen kibontja, hogy miért.

[1082] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 2.
[1083] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 62.
[1084] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 62.
[1085] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 2.
[1086] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 58.
[1087] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 18.
[1088] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 22.
[1089] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 19.

A szekták kialakulásáról szólva elmondja Csikesz, hogy a magyarországi szekták kivétel nélkül külföldi importok.[1090] A szekták kialakulásának tekintetében erős különbséget tesz a katolicizmus és protestantizmus között. Mert míg a katolicizmus integratív módon magába olvasztja a szektás hajtásokat, addig a protestantizmus, különösen is a markáns kálvinizmus kivet magából minden idegenséget, táptalajul szolgálva a szektáknak.[1091] Csak életerős hajtásoknak peronospórái a szekták, s nem véletlenül gyökeredzik a legtöbb szekta a kálvinizmusban. Minél nemesebb ággal oltom be a vadfát, annál bizonyosabb, hogy gyökérsarjai támadnak[1092] – állítja.

A szekták hatásairól beszélve kifejti, hogy önmagába véve nem tekinthetőek halálos veszedelemnek, csak a nyomukban járó vérvesztés viszi közel az egyházat a halálhoz.[1093]

Természetesen a szekták elleni harc eszközeiről is szót ejt, kifejtve, hogy az ellenük való harc frontfegyvere a szószék. Ugyanakkor általánosságban megfogalmazható, hogy „ha a kálvinizmus erőteljes alapgondolatait, amelyek nálunk, a magyar kálvinizmusnál, elcsenevészesedtek, újra életbe léptetjük, hatóerővé változtatjuk, akkor a szekták leghatalmasabb fegyvereit törtük össze”.[1094] De ezen túl is van gyakorlati eszközünk, úgy mint a pásztorolás, látogatás, beszélgetés. Bizonyos tekintetben még megengedő is, és azt javasolja: „Hagyjuk tehát a szektát addig, amíg nem ütközik bele az alapvető keresztyén igazságokba, amíg meg tud nemesíteni egy pár lelket. Hány olyan ember van, akiről lepergett a mi igehirdetésünk, a szekta pedig tisztességes, józanéletű embert faragott belőle.”[1095] Sőt idegenkedik minden szekták elleni erőszaktól, ami azért kora egyházainak gyakorlata. „Nincs jogunk a szekták összejöveteleit rendőrileg betiltani. Örökre eltévesztette feladatát az a lelkipásztor, aki csendőrszurony eszközeit akarja alkalmazni.”[1096] – mondja. Végül emlékezteti diákjait, hogy a szektakérdésben is archimedesi pont a református pap személye.[1097] Ha lelkész a botránkozás oka, és egy szekta elharapódzik valahol, ott „nagyon helyes volna kerületi belmissziói lelkészeket beállítani, s őket ez irányban szakszerűen kioktatni, kiképezni s a veszélyeztetett gyülekezetbe pár hónapra leküldeni, s az illető gyülekezet lelkészét pedig addig más, talán adminisztratív munkakörbe »internálni«, s minden eszközzel odahatni, hogy a személyében rejlő okok kellő evangéliumi hatások alatt elsimuljanak.”[1098]

[1090] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 63.
[1091] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 64.
[1092] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 64.
[1093] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 61.
[1094] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 67.
[1095] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 76–77.
[1096] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 75.
[1097] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 72.
[1098] Csikesz Sándor: A szektákról, Theologiai Szemle, 1925. Húsvét 75.

3.3.3. A lelkipásztor saját egyházában

Csikesz ekkléziasztikai látásába az *Egyházi élet ismertetése* nevet viselő kurzusa előadásain keresztül tekinthetünk bele. Itt fogalmazza meg azokat a legsarkosabb tájékozódási pontokat, melyek optimális keretet adnak a lelkipásztor anyaszentegyházban való forgolódásának.

Csikesz olvasatában az eszményi lelkipásztor ekkléziasztikai látása nem szorul be a magyar határok közé, hanem *ökumenikus, nemzetközi kitekintéssel* bír. Nem véletlen hát, hogy teológus hallgatóinak részletesen mutatja be a keresztyénség világhelyzetét s az egyes földrészenkénti állapotát. Bemutatja a nemzetközi világszervezeteket, missziói mozgalmakat, sőt az ökumenikus kezdeményezéseket, illetve konferenciákat. [1099] Csikesz a kurzus keretein belül a lehető legrészletesebben ismerteti az európai országok egyházainak állapotát, különös tekintettel a protestantizmus helyzetére.[1100] Sokoldalúan beszél a különböző felekezetek ismertetőjegyeiről is.[1101] Meggyőződéssel és joggal vallja, hogy az ekkléziasztikai széles látókör alapvető feltétele a saját identitás megtalálásának, a kritikai egyházlátásnak s az ezekből fakadó helytálló egyházépítésnek.

Természetesen az előbbi témáknál sokkal több időt szán kurzusaiban a *magyar egyházak* ismertetésére. Pontos részletességgel mutatja be a Magyar Református Egyházra vonatkozó statisztikai adatokat, s ezzel együtt a területi, népességi, házassági, foglalkozási statisztikák ide vágó adatait. Térségenként beszél a nemzetiségi adatokról, szociális viszonyokról. E helyen azonban túlmegy a puszta ismertetésen. Egyfelől újra és újra hangsúlyozza, hogy a magyar református lakosság túlnyomó része agrár meghatározottságú, s erre tekintettel kell lenni a pásztori és igehirdetői munka során. Másfelől pedig a szomorú konzekvenciát levonva próbálja ébresztgetni hallgatóit, s újra és újra elmondja, hogy a magyarság és reformátusság vészesen fogyatkozik.[1102] Ismerteti a magyar egyházszervezet kialakulásának rövid történetét, a kerületi, megyei beosztásokat, felsorolja az elöljárókat, sőt a határon túli területekre is tekint. Felsorolja, hogy melyek a stratégiailag fontos, tipikusan magyar és református vidékek, de a magyar külmissziót is ismerteti.[1103] Az egyházismeret tekintetében megnyilvánuló szinte enciklopédikus műveltség olyan helyzeti előnybe hozhatja az eszményi lelkipásztort, mely

[1099] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 34.
[1100] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 47.
[1101] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 5.
[1102] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Sáfán József, é.n. TtREK R4114/90 13. és Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK R4114/15 33.
[1103] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Varga József, 1935/36 TtREK R4114/91 43.

nemcsak véleményformálásra teszi alkalmassá, hanem akár lokális célok és feladatok megfogalmazásában is segíti.

Csikesz a *teoretikus ekkléziasztika* tekintetében is elhelyezi a határköveket és útjelző oszlopokat. Megállapításai sarkosak, de minden időben megfontolandóak a lelkipásztor számára. Mintegy alapaxiómaként kimondja: „Ha Nagy Konstantin alatt az egyház megmaradt volna a kihívott, újjászületett vallásnak, akkor nem lett volna szükség reformációra."[1104] Ezzel kifejez két olyan gondolatot, mely végigvonul nemcsak ekkléziológiai látásán, hanem egész életművén is. Egyfelől azt, hogy az ideális kor az egyház életében a Konstantin előtti időszak volt. Másfelől a reformáció olyan áldás, melynek nemcsak hatása, hanem felismeréseinek újraalkalmazása visszavezetheti a magyar reformátusságot az ideális felé. Csikesz az egyház fogalmának meghatározásánál visszanyúl a reformátori gyökerekhez. Éppen ezért furcsa, hogy a diakóniát nem sorolja az igaz egyház ismérvei közé, ugyanis arra úgy tekint, mint ami a missziói tevékenységek egyik szelete.[1105] Az igaz egyház Csikesz szerint: evangéliumi egyház. „Az Isten országa ott kezdődik, ahol a lelkiismeret ébred. A református egyház akkor lesz igazán evangéliumi egyház, ha újra lelkiismeretre nevel."[1106] Az egyház feladatai tekintetében Csikesz megkülönböztet esszenciális, lényegi, valamint perifériás és járulékos funkciókat. Esszenciális és lényegi feladat egyfelől a keresztyén személyiség továbbfejlesztése, másfelől az egyházi élet elevenségben tartása, és erők árasztása abba, melynek útja az ige és imaélet. Perifériás és járulékos feladat minden egyéb, amit az egyház a ige mércéje alapján megállva végez.[1107] Egy másik megközelítése szerint a következőkben summázható az egyház hármas küldetése, feladata:[1108] Hirdetni az igét, önmaga életét szüntelen változtatva megújítani, megváltoztatni a világot! Az egyházi élet jellege tekintetében Csikesz következő megállapítása sokatmondó: „Mi az egyházi élet? Olyan közös és együttes életforma, amelyben ezek a jelek megvalósulnak, többé kevésbé kifejezésre jutnak. Tökéletes egyházi élet nincs."[1109] Kifejeződik ebben az, hogy az egyházi élet nem lehet individualista szemléletű, hanem közösségi jelleget kell öltenie. Megfogalmazódik, hogy a keresztyénség nem egy dogmarendszerrel való egyetértés, hanem életforma, melyet egy közösség tagjaként lehet vállalni. Továbbá az is kiderül itt, hogy az egyház szüntelen megújulásra szorul. Az egyháztagságot illetően Csikesz a tradicionális és adminisztratív meghatározás felől a hitvalló meghatározás felé mozdul el. A kiindulópont itt is az Ige. „Akinek a kijelentés életrészletévé válik, annak van helye az

[1104] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 31.
[1105] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36 TtREK R4114/15 3.
[1106] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R5590 34.
[1107] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 31.
[1108] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 41.
[1109] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36 TtREK R4114/15 4.

egyházban”[1110] – mondja. A valóságos egyházhoz tartozást pedig a megtéréshez és az istenfiúság állapotához köti.[1111] Ugyanakkor világosan látja, hogy „a vallásos élet csírája nem támasztható, hanem Isten ajándéka”.[1112] „Akiket Isten lelke áthat és megajándékoz karizmáival, az a keresztyén személyiség. Kinevezéssel senki sem lesz azzá.”[1113] Mindebből szerinte következtetni is lehetne a református egyháztag feladatára, értelmére, melyet így definiál: „Református élet az, amely Isten szuverenitásáért küzd, a Bibliában megnyilatkozó akarata megvalósításáért.”[1114] Szűkítve a misszió területére pedig: „A keresztyén felelőssége nem egyéb, mint a keresztyén személyiségre való nevelés joga, szüksége és kötelessége.”[1115] Csikesz természetesen ekkléziasztikai tekintetben is gyakran érinti a hitvallások témáját is, melyeket részletesen ismertet is.[1116] Az egyházfegyelemről szólva Csikesznek egyetlen elgondolkodtató és mély mondata van: „Minden olyan egyházfegyelem, amely az Igén túl más eszközt is igénybe vesz, az nem keresztyén egyházfegyelem.”[1117] Csikesz ekkléziológiai látása, melyből csak töredékeket láthattunk, ma is aktuális alapját képezi az eszményi lelkipásztor szolgálatának.[1118]

Ám az eszményi lelkipásztortól nemcsak az ideális egyház teológiailag legitim vizionálása várható el, hanem saját egyháza életének *kritikai* jellegű átvilágítása is. Éppen ezért Csikesz maga is kibontogatja kora református egyházának leghétközapibb és máig fel-felbukkanó válságtüneteit. „Ahol meglanyhul a gyülekezeti istentisztelet, ott megjelennek az egyházi élet hullafoltjai”[1119] – mondja egyik előadásában. S ha nem is csak az istentisztelet meglanyhulása az oka, de mindenképpen jelentkeznek Csikesz korában is az egyházi élet betegségeinek tünetei, amiket gyakran karcos szókimondással ír le és ostoroz. Érdemes ujjhegyre szednünk kritikai megjegyzéseit, melyek az egyházi élet különböző területeit érintik. Csikesz elkötelezetten küzd – s az eszményi lelkipásztortól is ezt várja – az egyházkerületi szeparáció megszüntetéséért, Református Egyházunk egységességéért.[1120] Saját tevékenységéről is így vall: „Az ORLE-ben és a theológiai oktatásban eddig is arra törekedtem, hogy a szűklátókörű kerületi partikularizmus szünjék meg s a különböző kerületek fiai egymást

[1110] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 18.
[1111] Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36 TtREK R4114/15 4.
[1112] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 9.
[1113] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 12.
[1114] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 18.
[1115] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 95.
[1116] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I. félév TtREK R4114/8 19.
[1117] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 94.
[1118] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35 TtREK 4114/85 75.
[1119] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I-II. félév, TtREK R4084/30 12.
[1120] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 167.

testvérként szeressék."[1121] Gondnak látja az egyes kerületek bonyolult anyagi ügyeit, különérdekeit, melyek pont az egyházépítés és misszió területén szabnak korlátokat a kibontakozásnak.[1122] A kerületi elsáncolódás megakadályozásának szükségszerűségét abban látja, hogy „az egész magyar református egyházból verődnek össze egy-egy kerület lelkészei s az egész magyar református egyház sem túl nagy ahhoz, hogy az erejét szétforgácsolhatná".[1123]

Mint nagy tekintéllyel bíró egyházkormányzó, Csikesz keményen harcol az egyházi egyházigazgatás átszervezéséért, hiszen látja, hogy az majd évszázados állapotokra van berendezkedve.[1124] Különösen is szót emel a bíráskodás területén a középkori állapotok megszüntetéséért.[1125] Az is súlyos probléma, hogy a közigazgatás és a bíráskodás nincs egyházunkban különválasztva, ami megint középkori állapotok visszaköszönése.[1126] „Megközelíthetetlen, független, önálló bíróságot akarunk, mely ha kell, magával az egyházmegyével, a zsinati bizottsággal, püspökkel, főgondnokkal, sőt a zsinattal szemben is kimondja az igazságot!"[1127] Summázva: „Az össze nem tartozó elemek keveredése okozza azt, hogy Egyházalkotmányunk a való életben nem felel meg a célnak […] A mi egyházalkotmányunknak az evangélium talajából kell kinőni, s legfeljebb azoktól a külföldi kálvinista egyházaktól fogadhat el hatást, kik szintén onnan merítettek."[1128] Ami tehát nem az evangéliumi látásból fakad, annak megjelenése az egyház alkotmányában és szervezetében súlyos ballaszt, amit csak cipel magával századokon át reformátusságunk. Teljesen feleslegesnek látja Csikesz az egyházkerület intézményét is, mely felett eljárt szerinte az idő. Szerinte az egyházmegyékre szükség van, csakhogy azokban is az arányosabb és egészségesebb területi beosztásra lenne szükség. Lényegileg két pillére van az egyházkormányzatnak: a presbitériumok szintje és a zsinat. Felesleges tehát a kerületeket „öreg egyházmegyeként" vagy „kis zsinatokként" fenntartani.[1129] A zsinati munka hatásfokáról Csikesz maró gúnnyal fogalmazza meg: „A Siriusról mondják a csillagászok: 30 év kell, míg ideér a fénye. A Konvent is ilyen fiók Sirius. 3 év kell, míg végérvényes lesz határozata. Hogy fény lesz-e, az más kérdés?!"[1130] Pedig a zsinatnak legfontosabb feladata lenne őrt állni felekezetközi és állami ügyekben, természetesen teológiai megfontolások alapján, s hitvalló módon.[1131] Az is üdvös lenne Csikesz szerint, ha a zsinat minden évben más elnököt választana, és az sohasem lenne

[1121] Csikesz Sándor: Helyreigazító nyilatkozat, Lelkészegyesület, 1926. február 6. 18.
[1122] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 948.
[1123] Csikesz Sándor: Dr. Trocsányi Dezső: Lelkészképzés, lelkészi továbbképzés (ismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét-Karácsony, 153.
[1124] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 163.
[1125] Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 168.
[1126] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. 631.
[1127] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 23. 968.
[1128] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 947.
[1129] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 948.
[1130] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 948.
[1131] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30. 948.

püspök.[1132] Csikesz, ráérezve a kerületek megszüntetésében lévő legnagyobb buktatóra, kifejti, hogy ha nem lenne kerület, akkor sem maradna a püspök munka nélkül. A gyülekezetek vizitálása önmagában is nagy feladat. Ehhez jön a lelkészképzés ügye, a segédlelkészek dolga, a missziói egyházak ügye, a szentelések, a vagyoni ügyek, az irodalmi, tudományos munka, társadalmi reprezentálás.[1133] A kerületnélküliség nem jelentene munkanélküliséget a püspökök számára!

Az általános strukturális gondok világos látása mellett máig visszatérő hideglelése az egyházi életnek az a protekcionalizmus, melyet keményen bírál Csikesz: „Az egyházi élet legszörnyűbb veszedelme az, amikor a hivatalos munkások között kevesen vannak a választottak."[1134] Olyannyira korruptnak látja e téren a rendszert, hogy kellő iróniával némely kiemelt ügy tekintetében még szemet is hunyna efölött. „S ha (hiszen gyöngék az emberek) az egyetemes nyomda ügye azon rekedne meg, hát nem bánom, szervezzünk a buzgó aspiránsok számára itt is állásokat. A fő az, hogy legyen egyetemes nyomda!"[1135] – mondja egy helyen élesen.

De súlyos anomáliák övezik szerinte a lelkészválasztás kérdéskörét is. Kárhozatosnak tarja a gyülekezetek oldaláról a „[n]em kell nekünk az eleiből, a javából. Jó lesz nekünk az aljasából is"[1136] mentalitást. A lelkipásztorok oldaláról nézve pedig gyalázatosnak tartja a korteskedést. „Lelkészválasztásunk azért hibás, mert mint az élet mutatja, nem szünteti meg a gyalázatos korteskedést és sokszor győzelemre segíti, vagy legalább győzni engedi a szellemi impotenciát az igazi érdem fölött."[1137] Ugyanakkor az is megemlíti, hogy nem minden gyülekezet méltó és érett arra, hogy lelkipásztort válasszon. Pedig a lelkészválasztás kulcskérdés. Olyan, mint egy évtizedekre szóló ítélet, ami lehet áldás, de lehet átok is. Sőt, a lelkészválasztások körüli anomáliák visszaszállhatnak egy-egy gyülekezet elpályázó lelkészére. Ha a pap sok helyen vendégszerepel, de nem választják meg, akkor sérül gyülekezetével való kapcsolata is.[1138] Mindezek a fragmentumszerű megjegyzések tehát világosan jelzik, hogy az eszményi lelkipásztor nemcsak aktív részese, esetenként panaszos szenvedője, hanem kritikai szemlélője is egyháza életének, mely kritikának a jobbítás szándékával hangot is ad. Különösen, ha évszázadok óta felmerülő, újra és újra visszatérő, saját idejében is még megoldatlan gócpontokkal találkozik.

[1132] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 22.
[1133] Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 23. 970.
[1134] Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35 TtREK R5590/1 1.
[1135] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 736.
[1136] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. 374.
[1137] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 736.
[1138] Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17. 737.

3.3.4. A lelkipásztor gyülekezetében

A lelkipásztornak nemcsak személyes életét, hanem szolgálatának minőségét és eredményét is alapvetően határozza meg gyülekezetéhez fűződő viszonya, melyről Csikesz világos alapvetést ad.

Eszerint a lelkipásztornak a gyülekezetével való viszonyát csak az *a szeretet határozhatja meg,* mely Isten szeretetének a forrásából táplálkozva újulhat meg. Nem a lelkipásztori „kell", hanem az Istentől kapott okán való „lehet és szabad" az oka annak a szeretetkapcsolatnak, mely akár egyoldalúan a lelkipásztor oldaláról elérheti gyülekezetét. „Neked elébb kell szeretned őket, mint ők téged. Neked tovább kell szeretni híveidet, mint ők téged. És neked jobban kell szeretni őket, mint ahogy ők szeretnek téged."[1139]

A másik meghatározó tényező *a gyülekezet ismerete*. Az eszményi lelkipásztor gyülekezetével való életközössége elemi fontosságú. Csikesz ezt nemcsak a szűk értelemben vett egyházi-gyülekezeti alkalmak, még kevésbé a liturgiai alkalmakon megélt közösségvállalásra érti. Sokkal inkább egy hivataloson és szolgálatbelin is túlnyúló közösségvállalásra gondol.[1140] A lelkipásztort az óvja meg az elmagányosodástól, az izolálódástól és az abban fellépő kísértésektől, hogy teljes mértékben ismeri népét, és közösséget vállal gyülekezetével. Csikesz keményen bírálja a gyülekezetek életéből magukat kizáró igehirdetőket is. „Nincsen szégyenletesebb faj, mint a falusi pap, aki falutól mentesített akar lenni. Üvegharang alá helyezi magát, és múzeumi tárgy képen csodáltatja bámulatos tudományát, és minden gyakorlati érzék nélkül jár-kel a gyülekezet körében. A falutól mentesített falusi pap lassan falutlanított pappá lesz. Papot nélkülöző falut fog nevelni."[1141] A gyülekezettel való közösségvállaláson keresztül kialakulhat egy pozitív kapcsolata a lelkipásztornak olyanokkal is, akik nemcsak szolgálatokat fogadnak el a lelkésztől, hanem társaivá is válnak.

Nincs igehirdetés a gyülekezettel való közösségvállalás és érte vállalt áldozatvállalás nélkül sem. „Egész szíveddel állj hát oda a bajba jutott ember mellé […] csak a béres fut el, de nem az igazi pásztor."[1142] – hirdeti egyik előadásában. A közösségvállalás és a gyülekezet ismerete nemcsak a lelkipásztor miatt fontos, s nemcsak a általánosságban garantálja a kiegyensúlyozott viszonyokat, hanem *az igehirdetésre néz*. A gyülekezet ismerete és a vele való közösségvállalás az igehirdetést inspirálja és eleveníti meg. „A prédikáció aszerint változik,

[1139]Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 52.
[1140]Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5 99.
[1141]Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 49.
[1142]Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 53.

hogy milyen gyülekezet elött mondjuk el",[1143] tehát az igehirdetés okán is elemi a gyülekezet mindennapi ismerete, sőt ezen túlmenően „exegézise" is. „Lélektanilag is meg kell ismerni azokat, akiknek hirdetjük az igét."[1144] Ehhez kapcsolódóan Csikesz egyenesen az igehirdető Janus-arcúságáról beszél: hiszen egyikkel az Isten felé, másikkal a gyülekezet felé néz.[1145] A nyáját jól ismerő és értő pásztor az, amelyik tudja, hogy abban milyen trendek uralkodnak, így nem a részletekben elvészve és azokra reagálva prédikál, hanem az átlagra tekintve végzi igehirdetői szolgálatát is.[1146] A prédikátor és igehallgató közötti lelki korrespondencia nélkül sikertelen az igehirdetés.[1147] Máig aktuálisan Csikesz a gyülekezet ismerete, illetve a gyülekezettel való élő kapcsolat hiányosságaira vezeti vissza azt a kóros tünetet, hogy nem érkezik az igehallgatók felől visszajelzés az igehirdetésre vonatkozóan. Nem beszélgetnek arról, és nem is kérik számon testvéri kritikával annak estleges hiányosságait.[1148]

Csikesz olyannyira fontosnak tartja a gyülekezet ismeretét, hogy annak tudományos eszközökkel való feltérképezését is szükségesnek tartja. Egyfelől ismerteti korának divatos tipológiáit hallgatóival, sőt behatóan részletezi azok gyümölcsöző voltát a pásztori és igehirdetői munkára nézve.[1149] Haeberlin (*Die Karakter* 1925) és Utitz (*Karakterologie* 1925) munkái alapján *igehallgatói tipológiákat* gyárt. S túl a karakterpszichológia önkényes alkalmazásán Freud és Adler munkásságából is messzemenő következtetéseket von le. Odáig megy, hogy megállapítja: a magyar nép piknikus testalkatú és cilkuler lelkiállapotú.[1150] Nem szorul magyarázatra, hogy Csikesz gyakorlati teológiájának ez a leggyengébb pontja, tévedése. Ugyanakkor ez a mellényúlás tanulságosan attól óvja minden nemzedék eszményi lelkipásztorait, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítsanak koronként más és más divatos pszichológiai iskolák elképzeléseinek, s azokat rövidzárlatosan alkalmazzák a gyakorlati teológia bármely területén. Aktuálisan hangsúlyos ez napjainkban, amikor a „pszichoboom" nem csupán pozitív hatásait érezteti, hanem átpszichologizálódni látszik a gyakorlati teológia egésze.

Csikesz ugyanakkor nagyon világosan és tanulságosan írja körül annak a törvényszerűségét, hogy az eszményi lelkipásztor köré, illetve az általa reprezentált Krisztus köré hogyan rendeződnek *koncentrikus körökként* a gyülekezet tágabb közösségei, körei. Az eszményi lelkipásztornak vannak tanítványai. Hozzá közel kerülő individuumok. A velük való

[1143]Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I.félév TtREK R4114/8 7.
[1144] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 78.
[1145] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 48.
[1146] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 35.
[1147] Csikesz Sándor: Íme a magvető kiméne vetni (Szabó Imre kötetének bírálata), 184.
[1148] Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 61.
[1149] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1 42–45.
[1150] Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2 60.

kapcsolat tekintetében Csikesz alázatra int: Jól jegyezze meg a lelkész, hogy csak idősebb tanítványa az Úrnak![1151] Ezután bővítve a kört, ott találjuk a lelkipásztor körül azt a tágabb tanítványi kört, akikkel bizalmasan testvéri, imádságosan hitvalló közösségben van, s akik ragaszkodnak a lelkipásztorukhoz.[1152] Ám mégis, ha a gyülekezeti élet központi gondolata ez: „Hogyan lehetek hasonló Krisztushoz?", akkor Krisztus lesz a középponttá, s Ő köré lehet elhelyezni mindenkit. Az a jó lelkipásztor Csikesz olvasatában, aki el tudja helyezni a gyülekezeti tagokat ebben a rendszerben. Sőt közelebb tudja vinni az embereket a központhoz. Természetesen úgy, hogy önmagát is elhelyezi újra és újra, a gyülekezet és a Krisztushoz fűződő viszonya alapján ebben a képzeletbeli rendszerben.[1153]

Megkönnyítendő a leendő lelkipásztorok dolgát Csikesz megpróbálja summásan jellemezni azon *református gyülekezetek átlagát,* melyben hallgatóinak majd szolgálniuk kell. Egy előadásában jellemzi is a magyar falut, így von le tanulságokat a szószék számára is.[1154]

Mindezekből kitűnik, hogy a gyülekezet sorsának, helyzetének, tagjainak ismerete nélkül nincs eszményi szolgálat. Ugyanakkor mind a gyülekezet túlexegetálása, mind a divatos segédtudományoknak való megfelelés magában hordozza azt a veszélyt, hogy elvész a prófétai hang, s az ige eredeti üzenetének megszólító valósága.

3.3.5. A lelkipásztor és munkatársai

Csikesz korát megelőzve beszél az „ein Mann System" problémájáról, s többször ad hangot azon meggyőződésének, hogy az eszményi lelkipásztor *nem végezheti egyedül szolgálatát,* és nem hordhatja egy személyben gyülekezetének terhét. Azért nem, mert még a leghűségesebbek között is ez a kiégéshez vezető legrövidebb út. Az e téren való áldatlan állapotok felszámolásának kezdeti lépéseit a közvetlen munkatársak aktivizálásában látja. Előadásaiban taglalja, hogy milyen segítőtársakra számíthat a lelkipásztor. Teszi ezt úgy, hogy nemcsak személyeket, hanem intézményeket, közösségeket is említ, melyek a lelkipásztori munka támaszai lehetnek. Sőt, az egész ekklézsiára úgy tekint, mint ami segíti, hátterét adja a lelkész munkájának, illetve ahonnan a legközvetlenebb segítségeknek származniuk kell.[1155] Joggal mondja, hogy csak az a gyülekezet lehet boldog, ahol a szolgatársak egymásra találnak.[1156]

[1151] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 60.
[1152] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 80.
[1153] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6 22.
[1154] Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 46.
[1155] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 18.
[1156] Csikesz Sándor: A 400 éves kollégium, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 40.

Az „ein Mann System” felszámolásának igénye nemcsak elvi, hanem gyakorlati szükségszerűség is. Hiszen egy pár száz lelket számláló gyülekezet is akkora munkaterület már, hogy felülmúlja egy átlagos testi, lelki képességű lelkész erejét.[1157] Tehát szükség van munkatársakra! „Ma Magyarországon nem ismerünk olyan lelkészt, aki több ezer lélek pásztorolását el tudná végezni.”[1158] – mondja jogosan, még a népegyházi arányok közül szólva, de máig aktuálisan, ha a gyülekezeti feladatok sokrétűségét nézzük. Milyen munkatársi kör hát az, melyet az eszményi lelkipásztor maga köré gyűjt?

Alapvetően és legtermészetesebben a lelkipásztor segítségére lehetnek a gyülekezet különböző rétegeinek *szolgálatvállaló csoportjai*.

Már a legkisebbek is szolgatársaivá válhatnak a lelkipásztornak. „Iskolás gyerekek által is szétküldhetem a textust, hogy tiszteletes úr üzeni, hogy ez lesz a textus!”[1159] De nagy segítség lehet az ifjúsági egyesület, már csak azért is, mert Csikesz szerint „[a]z ifjakon keresztül lehet bevinni a családba a Biblia levegőjét”.[1160] De segítőtársként jelenhetnek meg a bibliás felnőttek is. Ha a lelkész bibliakört, énekkart vagy egyéb alkalmat szervez, és sokat beszélget az emberekkel, akkor onnan szolgáló tagok nőhetnek ki.[1161]

Természetesen a szolgáló közösség kialakítása nem megy egyik napról a másikra. Lényeges lelkészi feladat egy kisebb missziói kör kialakítása, s abban a leendő missziói ágak vezetőinek kiválasztása, kinevelése. [1162] De ez természetesen csak az adott személyek megtérése után lehetséges[1163] – rögzíti Csikesz az alapfeltételt.

Csikesz, mint korábban is láttuk, országos és helyi szinten is sürgeti *a presbitériumok* munkába való bevonását. Tisztában van azzal, hogy a presbitériumok működése a magyar református egyháznak az Achilles-sarka, hiszen a lelkipásztorok mint vezérkari tisztek mellett ők lennének ideális esetben Krisztus seregének csapattisztjei. Csikesz kemény kritikával rója fel, hogy a szocializmus hívei gyakorta áldozatkészebbek, mint presbitereink, pedig sok esetben rajtuk múlna a diadal. Ugyanakkor, teljes határozottsággal a lelkipásztorok felelősségének körébe utalja a presbiterkérdést. Hiszen az már a papság bűne, hogy nem Isten választottai közül választat presbitereket, hanem más szempontok alapján. Továbbá az is a lelkipásztor

[1157] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 3.
[1158] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85 3.
[1159] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 67.
[1160] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 31.
[1161] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 29.
[1162] Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35 TtREK 4114/85 80.
[1163] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 85.

felelőssége, hogy hitvalló példájával építi-e a hitvalló presbitert, és az is, hogy elkezdi-e a presbiternevelést már a vallásoktatás komolyan vételével.[1164]

Ahogyan a legtöbb esetben, itt is az őskeresztyén gyülekezet a minta Csikesz számára, hiszen ott a presbiterek igazgatták a gyülekezetet. Éppen e miatt a funkciójuk miatt nem mindegy, hogy milyen személyiséggel bírnak, és hol helyezkednek el az egyházi élet térképén. Alapvető, hogy feltétlen és vitán felül álló tekintéllyel kellene bírniuk a presbitereknek. Jó lenne, ha a presbiterek a bibliakörök neveltjei és hívő emberek lennének. Csikesz mellérendeli a lelkészeket a presbitereknek, s nem engedi, hogy a reformátori elképzelés egy torzóvá alakuljon.

A presbiter feladata nem az uralkodás. „A gyülekezet igazgatására nem azért választunk ki egyeseket, hogy azok a hitben parancsoljanak nekünk, hanem hogy a teljes Szentírás szerinti életet tisztábban megértessék velünk."[1165] – mondja Csikesz. Feladatuk lenne, hogy átfogó képet alkossanak a gyülekezet életéről, s ismerjék tagjait. A presbiter mindenről és mindenkiről tudjon a gyülekezetben.[1166]„Fel kell osztani a helységet családok és utcák szerint, hogy az elhagyottakat (vegyesházasságban) felkeressék a presbiterek!" – határozza meg konkrétan napi feladatukat. Továbbá leszögezi, hogy a kényesebb kérdéseket sem kerülhetik el a presbiterek: A vegyesházasság és a reverzális kérdésével a presbiternek tisztjéből és esküjéből kifolyólag foglalkoznia kell.[1167] Sőt odáig is elmegy, hogy kifejti: a presbitereknek túl lehetne látni gyülekezetük határain, így például feladatuk lehetne a sajtófigyelés, amit a katolikusoknál a Pázmány Péter egyesület végez. „Nálunk ki?" – kérdezi kritikusan.

Csikesz egy helyen szép summázatát adja a presbiteri feladatok leírásának: Lelkészi hivatal vezetése, gyakorlati egyházkormányzás, egyházfegyelem gyakorlása preventív és prosperatív módon, a gyülekezet életrendjének kialakítása, a munka anyagi előfeltételeinek szervezése, biztosítása, látogatás, de soha nem egyedül.[1168]

Ezzel lenne elmondható, hogy a legnagyobb segítsége a lelkipásztornak az Isten Lelke által kiválasztott presbitérium. Legüdvösebb jellemzője a jó presbitériumnak az, ha az általános szokással ellentétben nem a lelkésznek kell ösztönöznie a presbitereket, hanem a presbiterek munkája és hozzáállása hat ösztönzően a lelkipásztorra.[1169] Természetesen a lehető legjobb presbitérium felállásáért a lelkipásztor is felelős. Hiszen szabadna a fiatalokat mintegy „előnevelni", felkészíteni, munkatársnak nevelni, hogy ha belekerülnek ebbe a tisztségbe, akkor ott megállják a helyüket. Ugyanakkor a tisztújításoknál is nagyon ébernek kell lennie a

[1164] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, 1965. 90. kk., és Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodástan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88 21.
[1165] Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553 92.
[1166] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36 TtREK R5590/2 59.
[1167] Csikesz Sándor: A presbiter harca a vegyesházasság és a reverzális ügyében, cikk a Magyar Presbiter 1936. karácsonyi száma részére, TtREL I.26.1. 1.
[1168] Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933 TtREK R4114/7 36.
[1169] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 22.

lelkésznek. A megválasztott presbiterek felé pedig egyértelmű felelőssége, hogy hordozza, nevelje, segítse őket. Például úgy, hogy ellátja őket jó irodalommal, és bevonja az országos szövetség munkájába is.[1170] A hétköznapi hatékony építkezés terén pedig elengedhetetlen, hogy a lelkipásztor rendszeresen tájékoztassa a presbitereket a gyülekezet ügyeiről, és még véletlenül se tartsa őket sötétségben, visszatartva az információkat.[1171] „Semmit se nélkülük!" – summázza Csikesz a véleményét.[1172]

A kántor mint a lelkipásztor egyik legelső munkatársa szerepel Csikesz elképzeléseiben. Személyét kulcskérdésnek tartja, és gyakorta utal arra is, hogy egy gyülekezetben elengedhetetlen a kántor és a lelkész közti jó viszony.[1173] Csikesz sürgeti a kántorok képzését is, melyben komoly liturgikai ismeretanyagot is átadandónak szán: „Legalább egy, vagy két évig legyen egy olyan tanfolyam, melyen a kántorok az istentiszteletet tanulmányozzák."[1174]

Mint korábban láttuk, Csikesz a vallásoktatói állások megszervezésének ügyében is nagy elszántsággal harcol, hiszen *a vallásoktatók, tanítók* is harcostársai a lelkésznek.[1175] „Református lelkipásztor és református tanító egyazon test két karja. Mennyi jó dolgot végezhetnek együtt, közös munkában, imádságban, áldásban és együttes barátságban. Jaj nekik, ha egymást tépik, marcangolják és bénítják" – írja egy helyen. Nyilván kora áldatlan állapotait látva mondja, hogy a lelkészek és tanítók egymás felé közeledése elengedhetetlen.[1176] „A lelkipásztornak kötelessége a tanítóban a munkatársat látni" – mondja. Sőt a lelkipásztornak meg kellene becsülni a tanítói hivatást.[1177] Mert pontosan a tanító és lelkipásztor együttműködésében válik az iskola az „első gyülekezeti teremmé".[1178] Máshol pedig így nyilatkozik: „Református lelkipásztor és tanító együtt tölthetik be igazán krisztusi élethivatásukat. Erről tesz bizonyságot korunk egyházi fejlődése is, amikor egymásra utalja az iskolát: a »kicsinyek templomát«, és a templomot: a »nagyok iskoláját«; a tanítót: a kicsinyek pásztorát, és a papot: a nagyok tanítómesterét."[1179] Mindez az egyébként kálvini rendben gyökeredző gondolat akkor válhat gyümölcsöző gyakorlattá, ha a pap és a tanító viszonyát nem hatalmi fölényeskedés, hanem baráti kapcsolat jellemzi. Csikesz a diákjait ennek jegyében praktikus jótanácsokkal is ellátja. Így a lelkésznek legyen gondja például a tanító fizetésére.

[1170] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 23.
[1171] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 25.
[1172] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 26.
[1173] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1922/23 II. félév TtREK R3554 79-80.
[1174] Csikesz Sándor beszéde énekvezérek elött, é.n. TtREL I.26.1. 8.
[1175] Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, 1965. 140.
[1176] Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 12.
[1177] Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938 TtREK R4084/47 14.
[1178] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35 I-II. félév, TtREK R4114/15 21.
[1179] Csikesz Sándor: Lelkipásztor és tanító, ORLE és ORTE eszménye, Lelkészegyesület, 1931. február 28. 67.

Egyáltalán ismerje a lelkész a tanügyet, az iskolai adminisztráció kérdéseit. Sőt a gyümölcsöző kapcsolat okán a tanító családjának szerepét is lényegesnek tartja. „Nem elég a tanitót megnyerni, a családját is meg kell."[1180] – tanítja, ismerve korának e téren való realitásait.

A lelkipásztor egyik legfontosabb munkatársa a *diakónus.* A diakónusok szolgálatát a jövőbeli egyházi kiteljesedés olyan lehetséges útjának tartja, hogy így vizionál: „Látjuk szemeink előtt a kibontakozó jövőt, amikor majd a magyar református egyház, hogy úgy mondjam ma szinte külmissziói területeit – a tanyavilágot bejárja a diakónus, ahová ma csak a szektáknak, a bolsevista állam és egyházellenes irányzatoknak a hirdetői tudnak utat találni."[1181] Sőt a gyülekezeti diakónus gyakorlati munkáját is summázza:[1182] elaggottak gondozása, szegények szükségeinek összegyűjtése, gyűjtés és adományozás, élelmiszerosztás, favágás, ifjúsági munka, kiskörök szervezése, összekötő szerep lelkész, presbitérium és a periférián élők között. Ezek a megállapításai ma is életszerűek és követendőek, s leginkább az a figyelemre méltó mindabban, amit a diakónusokkal kapcsolatban mond, hogy a gyülekezetekben a lelkipásztor munkatársaiként tekint rájuk, és nem intézmények alkalmazottjaiként. Azaz követendő módon Csikesznél a hangsúly a gyülekezeti diakónián van.

Természetesen az egyházközségek *hivatalos alkalmazottai* sem maradhatnak ki a munkatársak sorából, így a harangozó vagy egyházfi sem. Csikesz lényegesnek tartja, hogy ezek a személyek is bibliás emberek legyenek.[1183] Ilyen hivatalos szolga a sírásó, a temetőcsősz is.

Csikesz szól azokról is, akik egy-egy ünnep alkalmával segítik a lelkészi munkát: a *legátusokról*. Csikesz egyik előadásában, az 1936. év húsvétja előtt egészen konkrét tanácsokat ad diákjainak, akik a lelkipásztornak való segítésen túl maguk is profitálhatnak a pár napos alkalomból.[1184]

A segédlelkész szintén közvetlen segítője és munkatársa a lelkipásztornak, akiről Csikesz azt mondja, hogy „a káplán a rendes lelkipásztor prolongációja".[1185] Csikesz sürgeti a segédlelkészek összefogását is, mikor így fogalmaz: „A segédlelkészeknek tömörülni kellene, már csak azért is, hogy egymás baját megismerjék."[1186] Arra az eleven problémára utal ezzel, hogy a lelkészi kar szeparálódása és polarizációja már a pálya elején kezdetét veszi, sőt gyökerei a teológusi évekig nyúlnak vissza. Éppen ezért kell nagy hangsúlyt fektetni a teológus ifjúság olyan valódi közösséggé formálására, mely a későbbi időkben is individuális érdekein

[1180] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 21.
[1181] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 3.
[1182] Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1. 3.
[1183] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 32.
[1184] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 63.
[1185] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 14.
[1186] Csikesz Sándor: A magyar református Theológiai Intézetek Ifjúságának eggyüttműködésére miért és milyen területeken van szükség, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 139.

és elképzelésein felülemelkedve, kollektívan és egymást támogatva harcol majd a Krisztus ügyéért. Hiszen ha a kezdetekben nem alakulnak ki azok a reflexek, melyek egymás segítése, a konszenzus keresése, a terhek közös viselése irányába mutatnak, hosszú távon nem marad más, csak az irigység, a közöny és az intrika. A destruktív szakmai környezet és negatív szakmai szocializáció tehát a kiégés, a munkakedv csökkenése, az energiák felesleges felélése felé sodorhatja a lelkipásztort, ami ugyancsak kedvezőtlenül hat a gyülekezeti életre.

A gyülekezettel való közösség szükségszerűsége mellett Csikesz legalább annyira fontosnak tartja a *lelkészek közötti* egészséges kapcsolat meglétét, sőt egymás segítő kísérését. A Verbum Dei Minister ellenőrzését a többi lelkész végzi. Éppen ezért azt javasolja, hogy Isten igéjének a szolgái jöjjenek össze időről időre, hiszen lelki kettesben kell igazán kipróbálni magunkat.[1187] A közvetlen kollégákkal, testvérekkel való összejövetelen túl a nagyobb fórumokon való összejövetel is áldásos lehet.[1188] Sőt országos szinten is szükséges az összefogás: Minél magányosabb a lelkész, annál jobban kell keresnie sorstársát, erre jó az ORLE.[1189]

A lelkipásztor *egyházon kívüli segítségekre* is számíthat jó esetben szolgálata végzése közben. Ilyen személy például Csikesz korában a bába, akinek tudnia kell, hogy amit cselekszik, azt Isten előtt cselekszi. Bár az ő személyéről Csikesz rögtön meg is jegyzi cinikusan, hogy a „rómaival vigyázni kell".[1190] De ilyen hivatalosok a tűzoltóparancsnok, a rendőrparancsnok, a leventeparancsnok. Velük is jó viszonyban érdemes lenni, hiszen sokszor értékes informátorai és partnerei lehetnek egyes esetekben a lelkésznek.[1191]

3.3.6. Összegzés

Napjainkban is megkérdőjelezhetetlen tény, hogy „a lelkipásztor egyedül van, magára hagyott, idegen a világban, a társadalomban és az egyházban".[1192] Pedig a lelkipásztor számára minden korszakban életfontosságú és alapvető kihívás, hogy helyesen pozicionálja magát abban a társadalomi közegben, melyben él. Nem kevésbé lényeges, hogy ökumenikus kitekintéssel helyezze el magát saját egyházában kritikus szemmel, de mindig a jobbítás szándékával figyelve annak életét. Ugyanennyire fontos, hogy saját gyülekezetében otthonra leljen, sőt olyan kapcsolati hálót alakítson ki abban, mely szolgálatát megalapozva támogatja. A lelkipásztor munkatársi körével való jó viszonya és annak a lehető legnagyobb kiszélesítése pedig olyan

[1187] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 74.
[1188] Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7 50.
[1189] Csikesz Sándor: „A legmagánosabb ember", Lelkészegyesület, 1933. július 29. 218.
[1190] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 33.
[1191] Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1 34.
[1192] Fazakas Sándor: Néhány szempont a lelkészképzés reformjához, Théma, 2000/4. 82.

feladat és lehetőség, mely máig aktuális. Jogos ezzel kapcsolatosan a megállapítás, hogy a lelkipásztor darabokra osztani nem tudja magát, de megsokszorozni igen, mégpedig a munkatársak seregén keresztül.[1193] Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének közösségi életet érintő elemei ehhez nyújtanak segítséget. Teszik ezt oly módon, hogy álláspontjával feloldja azt az örök konfliktusforrást, melyet az okoz, hogy a lelkipásztor csak három célt keres: „a gyülekezete fölött akar állni, vissza akar térni a gyülekezetbe, és a gyülekezetet a saját képére akarja formálni”.[1194]

[1193] Douglas, Klaus: Új reformáció, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 171.
[1194] Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017. 60.

4. ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

A lelkipásztori eszménykép szükségessége

A disszertáció bevezetésében az volt a kiindulópont, hogy Krisztus egyháza életében stabil lelkipásztori eszményképre van szükség. Ezt nemcsak a mindenkori jelen kihívásai teszik megkerülhetetlenné, hanem a jövő felé fordulásnak az útját is inspirálhatja. Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképe kora realitásából kiindulva olyan jövőbe mutatás volt, amely már az ő szolgálatát követő korszakban is a megmaradást jelentette úgy a lelkipásztorok, mint a pásztoroltak számára egyaránt.

Az egyháznak minden korszakban szüksége van jól megfogalmazott és körülhatárolt lelkipásztori eszményképre, de különösen is igaz ez az átmeneti időszakokban, a nagy korszakváltások idején. Csikesz szolgálatának időszaka ilyen időszak volt nemcsak szellemtörténeti, teológiai, hanem társadalmi, gazdasági, politikai tekintetben is. Természetesen minden korszak egyben átmenet a múlt és a jövő között, de abban egyetértés uralkodik, hogy a 20. és 21. század fordulópontján nemcsak átmenetet, hanem egyértelmű korszakváltást és paradigmaváltást élünk meg. A posztmodern időszakában élve soha nem tapasztalt jelenségekkel kell szembenéznie nemcsak a világnak, Európának és benne Magyarországnak, hanem az egyházaknak és a Magyar Református Egyháznak is. Többek között az individualizálódás és a pluralizálódás, az életformák és életopciók megsokszorozódása, a technológia robbanásszerű fejlődése, a nyugati kultúra fragmentálódása egy átfogó orientációs krízis forrása. Az egyén, a társadalom, az egyház is permanens útkeresésben van, és nehezen találja meg a helyét és feladatát ebben a kontextusban.[1195] Annak vagyunk tanúi, hogy napjainkban a magyar nyelvű református egyházak a Kárpát-medencében a rendszerváltás utáni szabad lehetőségek és az utóbbi évek kedvező klímája ellenére is zsugorodnak. Nemcsak a statisztikák tükrében, hanem társadalmi presztízsük tekintetében is tetten érhető ez. Ebben az időszakban, mint minden átmeneti korban a lelkipásztor számára nemcsak az a kihívás, hogy megtalálja önmaga helyét a változó világban úgy magánemberként, mint az egyház hivatalos szolgájaként, hanem az is, hogy a rábízottakat orientálja. Sőt, a jövendő lelkipásztoroknak „fel kell vállalniuk a társadalom értékorientálásának feladatát”.[1196] Ez a tény önmagában is egy korszakról korszakra revideált lelkipásztori eszményképért kiált.

A lelkipásztori eszménykép kialakítása a pásztorálteológia kereteibe tartozik, de Csikesz ezt a tudományt csak az egyház kontextusán belül tudja értelmezni, azaz szorosan hozzáköti az ekkléziasztika tudományához. Az ekkléziasztika, mely sajátosan magyar teológiai hungarikumként a gyakorlati teológia törzstudománya, az egyházzal úgy foglalkozik, ahogy az

[1195] Huber, Wolfgang: Az egyház a korszakváltás idején, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 20.
[1196] Kock, Manfred: Az egyház jövője, Az egyház a 21. Században, szerk. Kock, Manfred, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004. 5.

itt és most megnyilvánul.[1197] Szépen kitűnt az anyag feldolgozása során, hogy Csikesz minden megjegyzése mögött ott van kora egyházának reális és kritikus ismerete. Csikesz Sándor máig is iránymutató módon az ekkléziasztikai valóság talaján állva alakítja ki azt a lelkipásztori eszményképét, melynek egyes elemei a gyakorlati teológia minden egyéb, általa is taglalt diszciplínájában köszönnek ránk, ám mégis komplex egésszé állnak össze. Ugyanis csak e szerint lehet minden gyakorlati teológiai munka annak eszközévé, hogy a jelen átmenetiségének empirikus valóságán túllátva egy olyan jövő felé induljon Isten egyháza, amely az ideális felé közelít. Ugyanakkor egy releváns, leginkább a gyakorlati teológia diszciplínáiban kifejtett lelkipásztori eszménykép túl is tud tekinteni az ekkléziasztikai valós határain, és tudja: „ha valóban reménykedünk az Isten országában, kibírjuk az egyházat a maga nyomorúságos voltában is".[1198] De nem tétlenül! Csikesz felvázolt lelkipásztori eszményképe erre inspirál.

Szükségessé teszi a lelkipásztori eszménykép időről időre való kialakítását az is, hogy annak a világi közegnek, amelyben az egyház él, mindig van egy – legtöbbször sajnos felületes benyomásokon alapuló – képe arról, hogy milyen a református lelkész. Ezt a képet gyakran negatív tapasztalatok inspirálják. Csikesz korában a magyar irodalom nagyjai többször is éles kritikával illetik a lelkipásztorokat. Napjainkban az egyházról való közgondolkodást leginkább az elektronikus médiumok irányítják, azt is sugallva, hogy milyen a „klérus". Ezek a sokszor negatív jelenségek szükségszerűen egy lelkipásztori eszményképpel ellensúlyozandók. Így a lelkészek életében és szolgálatában a realizálódó eszménykép reprezentatív erővel bírhat, és a társadalom széles rétegei felé is segít megjeleníteni az evangéliumot.

Ugyanakkor az egyház keretein belül is léteznek közmegegyezésen alapuló lelkipásztori eszményképek. Csikesz korában, amikor a gyülekezetek többsége még tradicionális népegyházi jelleget mutatott, a lelkipásztori eszménykép viszonylag homogénnek látszott. Napjainkra ez a kép diverzifikálódott. Egyfelől egyházunk számos rurális környezetben élő gyülekezeti közössége még a korábban kialakult lelkészképet tartja ideálisnak, és ez alapján támaszt elvárásokat lelkipásztorával szemben. Másfelől gyakran népegyházi keretekben gyökerező és népegyházi eszményképpel rendelkező lelkipásztorok kerülnek olyan, leginkább urbanizációs környezetben élő gyülekezetekbe, ahol a lelkészek hivatásáról és feladatairól kialakult kép már megváltozott. Így a „kereslet" és „kínálat" feszültsége gyakran oda vezet, hogy a gyülekezetek is frusztrálódhatnak, és a lelkipásztorok személyisége is felőrlődhet az elvárások keresztttüzében. Sőt, ez azt is okozza, hogy a társadalomban „különösen a protestáns egyházak arculata alig ismerhető fel".[1199] A lelkipásztori eszménykép szükségessége abban is áll, hogy a hivatással szemben támasztott jogos kritikákat feldolgozza. Továbbá abban is, hogy egyház és a gyülekezetek felől érkező elvárásokat integrálva olyan harmóniát teremtsen, amely mind a

[1197] Kádár Ferenc: Ekkléziasztika, Sárospatak, 2016. 12.
[1198] Barth, Karl: Kis Dogmatika, Országos Református Missziói Munkaközösség, Budapest, é.n. 119.
[1199] Abromeit, Hans-Jürgen: Mit jelent a spirituális gyülekezet-menedzselés?, in: Vezetés és menedzsment az egyházban és a diakóniában, szerk. Fazakas Sándor, Kálvin Kiadó, 2008. 10.

lelkipásztorok, mind a gyülekezetek oldaláról kiküszöbölheti az avítt modellek és korszerűtlen attitűdök szerinti építkezést. Csikesz lelkipásztori eszményképe ezt a folyamatot segítő elgondolásnak bizonyult.

Sőt, egy lelkipásztori eszményképben a reális ekkléziasztika talaján kibomló és a gyakorlati teológia diszciplínáiban megfogalmazott tartalmak koherens egységgé állnak össze. Ez azért lényeges, mert míg a leendő lelkipásztorokban csak fragmentumokként, egymástól elszeparáltan élnek a gyakorlati teológia egyes területeinek tartalmai, addig nem lehet csodálkozni azon, hogy sokan, integráns eszménykép hiányában, nem akarnak gyülekezeti lelkipásztorok lenni. Nem meglepő ez, hiszen annak a kompakt és belsővé váló summázata nélkül, hogy mit jelent a maga egészében lelkipásztorkodni, nem lehet szolgálatba állni. Így többen a pálya elhagyóivá válnak. Mások pedig szolgálatukban gyakorta önmegvalósító tendenciákat követve indulnak el. Ennek nemcsak az általános egyházi közállapotokhoz és az életpályamodell hiányához, hanem a belsővé váló, integratív lelkészi eszménykép hiányához is köze van. Csikesz, mint láttuk, olyan gyakorlati teológiát él és ad át hallgatóinak, mely nem részterületek tartalmainak kognitív elsajátítását jelenti csupán, hanem szemléletformáló módon kompakt látást ad arról, hogy mit jelent lelkipásztorkodni. Ide kívánkozik Kálvin előzetése utáni, genfieknek írt levelének egy mondata: „Csak annyit akarok, hogy azokkal szemben, akik lelkipásztori kötelességeiket tűrhetően elvégzik, ti is keresztyénként viselkedjetek!”[1200] A lelkipásztori eszménykép a lelkipásztori kötelességek „tűrhető elvégzésére” néz, azokat integrálja kerek egésszé, azokhoz ad meg minden elvi és gyakorlati támogatást. Csikesz eszményképe ilyen.

A lelkipásztori eszménykép teológiai megalapozottsága

Csikesz Sándor munkásságát áttekintve kitűnik, hogy egy lelkipásztori eszménykép megformálásának csak és kizárólag teológiai alapjai lehetnek.

Az istenismeret útja nem tapasztalatoktól elrugaszkodott elmefuttatás és nem lélekelemzés, hanem a kijelentés történeti valósága: Jézus Krisztus.[1201] Benne és általa az Úr szólt. A keresztyén teológiának egyetlen feladata lehet, ennek a szónak a megértése és továbbadása. Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképe, ahogyan arra többször is kitértem, e zsinórmérték mentén fogalmazódik meg. Sőt, Csikesz a Szentírást teszi minden lelkipásztori eszménykép zsinórmértékévé.

A lelkipásztori eszménykép teológiai meghatározottsága azért is elemi követelmény, mert annak hiányában végzetesen zsákutcává válik a lelkipásztori szolgálat, és annak nyomán az egyház élete. Azért szükséges ezt hangsúlyozni, mert számos olyan jelenség van, amely

[1200] Visher, Lukas: Kálvin öröksége és a református egyházak jelenkori szakadásai, Kálvin Kiadó, Budapest, 2003. 25.
[1201] Török István: Dogmatika, Lux, Budapest, 2000. 11.

időről időre a lelkipásztori eszménykép teológiai meghatározottságának egyeduralmára tör. Csak két eklatáns példát említek. Csikesz korában sok esetben a gazdasági hasznosság gondolata írta fölül a teológiai meghatározottságú lelkészi eszményt. Így alakult ki a közmegegyezésesen is elfogadott gazdálkodó „pap" típusa. Ennek a típusnak mai megfelelője az a lelkész, akinek gyakorlatában teológiai megfontolásokat felülírnak gazdaságossági elvek. Avagy, Csikesz idején markánsan jelenik meg a teológiai megfontolásokat politikai megfelelések okán negligáló lelkipásztor. Sőt, ennek a típusnak idővel megjelent az a szofisztikáltabb megtestesítője, aki ideológiai meghatározottságú teológiát is gyártott szolgálata igazolásául mindkét huszadik századi nagy diktatúra idején. Arról a még nagyobb veszélyről nem is beszélve, amikor teológiai inspiráltságú lelkipásztori eszménykép híján az egyház történetének szabadabb időszakaiban lelkipásztorok gyakran öntörvényűen alakítják ki életük és szolgálatuk normáit, vagy egyszerűen csak önmegvalósítást keresnek a lelkipásztorkodás lehetőségeiben. Csikesz lelkipásztori eszményképe teológiai meghatározottságú volt, s nem vált sem önkényessé, sem külső hatások rabjává.

Csikesz életművéből kimutattuk, hogy ő a lelkipásztorok számára alapkövetelménynek tekinti a teológiai tudományok egységben való látását. Maga is úgy műveli a gyakorlati teológiát, hogy az élénk és eleven kölcsönhatásban áll a többi diszciplínával. Ez a szüntelen párbeszéd az, ami a lelkipásztor gyakorlati teológiáját kontrollálja, és gyakorlatát is egészségessé teszi. Sőt ez az, amelynek nyomán egyszerű „iparosból" teológussá lesz az eszményi lelkipásztor, de úgy, hogy nemcsak egy-egy gyakorlati teológiai terület művelőjeként tevékenykedik, hanem átfogó ismeretek rendszere inspirálja szolgálatát. Az eszményi lelkipásztorrá válás feltétele az, hogy az ember váljon jó teológussá.

Ezzel az is nyilvánvalóvá válik, hogy a csikeszi lelkipásztori eszményképben teória és praktikum integráns egésszé állnak össze. Eszményképe ellene áll annak a manapság is gyakran megnyilvánuló mentalitásnak, mely az akadémiai teológiát negligálja, s olyan mértékben válik gyakorlatorientálttá, hogy ezáltal kihúzza a talajt minden egyházi élettevékenység alól, és öncélúvá teszi azt. Ugyanakkor lelkipásztori eszményképe értelmében minden elméleti teológiának csak akkor van helye, ha abból levezethetően életszerű gyakorlat származik. Eszményképe szerint a magyar református lelkész nem elefántcsonttoronyban teologizál, hanem azért foglalkozik magas szinten a teológiával, hogy az inspirálja gyakorlatát. Hiszen minden teológiai munkában csak annyi az érték, ami beépül abból az egyház és konkrétan a gyülekezetek mindennapi életébe.

Csikesz lelkipásztori eszményképének teológiai meghatározottságában két olyan domináns elem van, ami máig iránymutató. Egyfelől a biblicitás, másfelől a reformátori teológia mint kiindulópont. Gyakorlati munkásságának egészében és gyakorlati teológiájának minden részterületén elsőként a bibliai gyökereket keresi és térképezi fel, másodjára pedig a reformátori teológia alapköveire épít. Legyen szó homiletikáról, liturgikáról, katechetikáról

vagy éppen misszióról és gyülekezetépítésről, a bibliai paradigmák megkeresése és a reformátori alapelvek érvényre juttatása az örökös igazodási pont. Csikesz lelkipásztori eszményképének időtállósága ebben a tényben manifesztálódik.

Ugyanakkor lelkipásztori eszményképének teológiai meghatározottságából kitűnik az, hogy a teológiára maga is úgy tekint, mint *sapientia infinitá*ra. Nemcsak abban a tekintetben, hogy annak művelését nem szabad abbahagyni, hanem abban a tekintetben is, hogy a lelkipásztor teológiai tevékenysége nyitott minden új impulzusra, és integrálni képes hagyományostól eltérő teológiai invenciókat. Csikesz maga is nagy utat jár be, hiszen teológiai bölcsője leginkább Adolf von Harnack iskolája volt, akit maga is hallgatott ösztöndíjas éveiben. Harnack teológiája a „polgári-idealista korszak legmagasabb rendű kifejezése volt, melyet áthatott a szellemben való optimista hit, és az a meggyőződés, hogy a történelem haladása megállíthatatlan, hogy Isten és világ, vallás és kultúra, hit és gondolkodás, isteni igazság és földi rend, trón és oltár egy természetes, majdhogynem zavartalan harmóniában egyesülhet”.[1202] Csikesz munkásságában – ahogyan ezt mozaikszerűen láttuk – visszaköszön az a kor, melybe beleszületett, de teológiai irányultsága mégis fordulatot vesz. Barthot a safenwili gyülekezetében megtapasztalt prédikációkényszer gondolkodtatja el annak a teológiai irányzatnak az érvényességéről, amely meghatározta a századfordulót. Csikeszben baranyai lelkészi tapasztalatai ébresztenek kérdéseket, és az első világháború frontélményei azok, melyek a Barthéhoz hasonló irányba terelik, még akkor is, ha gondolatai csak igehirdetésekben és jegyzettöredékekben maradtak fenn. Sohasem fog kiderülni, hogy Csikesz mikor ismerte meg Barth teológiáját mélyebben. Erre kutatásaim során nem sikerült fényt derítenem. Az viszont egyértelmű, hogy már az első világháború idején maga is azonosítja a teológia feladatát az igehirdetés feladatával, akkor, amikor Barth összefüggő rendszerét még nem ismerheti. Teológiai tanári éveinek kezdetén, ahogy gyakorlati teológiájában láttuk, praktikusan ötvözi az új invenciókat az örökölt hagyományokkal. Ugyanakkor munkásságát az igeteológiával való fokozatos egyetértés határozza meg.[1203] S bár maga is megfogalmazza a barthi teológia kritikáját a brunneri látószögből, végső soron az ige teológiája utáni tendenciózus érdeklődést mutat. Csikesz lelkipásztori eszményképe szempontjából nem az igeteológiával vagy a neo-orthodoxiával való egyetértést teszi ezzel mértékké, hanem azt hangsúlyozza, hogy az eszményi lelkipásztor nemcsak megismeri korának teológiai irányzatait és trendjeit, hanem azoknak a legjavát az ige mérlegére téve és a gyakorlatban való hasznosság mércéjén kritikusan megszűrve beépíti szolgálatába.

Emellett a lelkipásztori szolgálatnak vannak olyan összetevői is, amelyek a nagyobb import teológiai trendek mellett sajátos ízt adnak a szolgálatnak. Ilyen érték a magyar népi

[1202] Zahrnt, Heinz: Az Istenkérdés, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1997.12.
[1203] Steinbach József–Hős Csaba: Bevezető gondolatok Csikesz Sándor homiletikai meglátásaihoz, Collegium Doctorum, 2012. 81.

kegyeség iránti nagyrabecsülés mint teológiai alapállás, valamint annak integrálása. Ilyen az a testvéri ökumenikus nyitottság, amely azért résen van a nagyobb magyarországi felekezet aktuálpolitikai mesterkedésével szemben. Ilyen érték az a közérthetőség, mely a legbonyolultabb igazságokat sem túlintellektualizálva, hanem befogadhatóan fogalmazza meg. Továbbá ilyen összetevő a keresztyén hit szociális tartalmának hangsúlyozása is, amely századokat átívelő módon a magyar viszonyok között kötelező érvényű.

A lelkipásztori eszménykép megfogalmazásának teológiai haszna

A dolgozat írása során az is beigazolódott, hogy egy lelkipásztori eszménykép kialakulásának komoly teológiai haszna van. Koronként minden lelkipásztori eszménykép teológiai invenciókkal és impulzusokkal a hátterében születik meg, így automatikusan igényli és generálja a teológiai munkát. Jó esetben úgy, hogy az akadémiai teológia és a gyakorlat szüntelen párbeszédben van egymással. Ugyanakkor egy lelkipásztori eszménykép megszületése nem annak kőbe vésését és évszázados konzerválódását jelenti, hanem folyamatos revízióra szorulva mérlegre kerül a gyülekezeti gyakorlat valóságában. Így az egész lelkipásztori kart önreflexióra készteti. Ugyanakkor egy lelkipásztori eszménykép egész lelkészgenerációkat kötelezhet el helyesnek vélt irányok mellett, mintegy keretet adva a szolgálatnak. Sőt egy lelkipásztori eszménykép legnagyobb haszna, hogy kiegyensúlyozza egy felekezeten belül a lelkipásztorkodás teológiáját, mintegy áthidalva a teológiai-kegyességi vonalon kialakú törésvonalakat is. Ezzel pedig nem színtelen homogenitásba taszítja, hanem karakteresre színezi az adott felekezet, esetünkben a Magyar Református Egyház lelkipásztorkodását.

Csikesz munkásságából kitűnt, hogy ami megtartotta őt református és magyar lelkipásztornak, az épp lelkipásztori eszményképe volt. Ez segítette abban, hogy nem vált kora semmilyen teológiai „izmusának” forradalmárává vagy áldozatává. Olyan integrációs mezőt jelentett számára a lelkipásztori eszménykép, amelyben egyesíti korának meghatározó irányait az egyházias kálvinizmustól az evangéliumi kálvinizmusig, a történelmi kálvinizmustól a belmisszió legpietisztikusabb irányaiig. Ez máig lehetséges alternatíva, bár azt feltételezi, hogy az egyházi közélet eleven teológiai viták színtere legyen, és ne csupán az anyagiak körüli párbeszéd dominálja azt. Sőt, ez nemcsak teológusok szűk elitjének részvételét igényli, hanem lelkipásztorok és hitvalló laikusok széles rétegeinek bevonódását is teológiai diskurzusokba. Nyilván nem várható el, hogy egy releváns lelkipásztori eszménykép körvonalazódása alapja legyen egy nagy magyar teológiai kopernikuszi fordulatnak, de az igen, hogy az eleven teológiai életet a lelkipásztori egzisztencia megannyi igen aktuális kérdésköre inspirálja.

A lelkipásztori eszménykép kötött és változó elemei

Az *ecclesia semper reformanda* alapelv arra kötelezi a egyházat, hogy az élet legszélesebb területeire is kiterjesztve, időről időre, a kor kihívásaira válaszolva meghatározza az irányvonalakat. Átmeneti korokban, a hagyományos értékrendek és szerepek megkérdőjelezésének idején ez hatványozottan is így van. Ilyen újra és újra visszatérő kötelezettség a lelkipásztori eszménykép megformálása, amely kötött és változó elemekből épülhet koherens egésszé.

A lelkipásztori eszménykép kötött elemei egyfelől azok, amelyek a kijelentés világához kapcsolják, és bibliai, teológiai alapot szolgáltatnak számára. Másfelől a református teológia tradíciója az, amely a lelkipásztori eszményképet meg kell, hogy határozza. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy szükségtelen újrainterpretálni ezeket, de azt igen, hogy lelkészi eszménykép csak ezekben gyökerezhet. Azért van ez így, mert sem az egyház, sem a lelkipásztori eszménykép karakterét nem határozhatja meg kizárólag egy adott kor kontextusa vagy annak külső körülményei, hanem csak a kijelentés mércéje, mely kiegészül a református teológia orientáló szerepével. Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének vitathatatlanul nagy érdeme, hogy mélyen bibliai beágyazottságú, ugyanakkor úgy épít a református tradíciókra, hogy nem válik korszerűtlenné. A lelkipásztori eszményképnek ezek, a kijelentésre és a reformáció teológiai tradíciójára épülő elemei kölcsönöznek generációkon is átívelően maradandó tartalmat.

A lelkipásztori eszményképnek azonban vannak változó elemei. Ezek adják az egyes lelkipásztori eszményképek korhoz kötöttségét. A dolgozat írása során arra derült fény, hogy ezek három irányból épülnek be a lelkipásztori eszményképbe. Egyfelől változó elemként van jelen a lelkipásztori eszményképben minden olyan tényező, mely korhoz kötötten az adott kor történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi viszonyaira, illetve az egyház és lelkipásztor külső hatásokra kialakuló szerepeire reflektál. Másfelől változó elem mindaz, amit a lelkipásztori eszménykép egy adott kor teológiai trendjeinek megfelelően azokból magába integrál. Harmadsorban változó elemeit képzik a lelkipásztori eszményképnek azok az elemek, amelyek a profán tudományok területeiről kerülnek be a lelkipásztori gyakorlatba. Ez utóbbiak mindig a legkérdésesebbek, hiszen bár a segédtudományok inspirálhatják a lelkipásztorkodás gyakorlatát, de azoknak időről időre változó látószögei tévutakra is terelhetik a lelkipásztort. Világosan láttuk, hogy Csikesz lelkipásztori eszményképe mennyiben volt kontextualizáltan korszerű, mennyiben volt az adott kor teológiai trendjeihez igazodó, és bár ritkán, de milyen zsákutcákba tévedt profán diszciplínák hatására. Például akkor, amikor karakterizálta a magyar reformátusokat egy akkoriban divatos személyiségtipológia segítségével.

Amennyire a lelkipásztori eszménykép kötött elemeit minden lelkészgenerációnak komolyan kell vennie, annyira óvatosan kell bánnia a lelkipásztori eszménykép változó elemeinek kiformálásakor, hiszen a tévutak és zsákutcák ezen a területen veszélyeztetik a

szolgálatot. A jó hír azonban az, hogy a lelkipásztori eszménykép említett kötött elemei egyfajta kontrollszereppel is bírnak, és segítenek kiszűrni a tévutas megközelítéseket a folyamatosan változó elemek sorából.

Az egyéni életút hatása a lelkipásztori eszményképre

Csikesz Sándor életének és munkásságának vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy az egyénenkénti lelkipásztori életút döntően határozza meg a lelkipásztori eszménykép kialakulását. A lelkipásztorok életútja ebből a szempontból nagyon világosan három nagyobb időintervallumra szakaszolható.

Egyfelől a gyermek- és serdülőkor eszmélődéseinek az időszaka van döntő hatással a lelkipásztori eszményképre. Ebben az időszakban családi normák, minták, viselkedésmódok befolyásolják a személyiség fejlődését. Kialakulhatnak azok a személyiségjegyek, amelyek megléte nélkül elképzelhetetlen a lelkipásztori szolgálat. Egyértelmű az is, hogy ez az időszak a személyes spiritualitás kiformálódásának sorsdöntő időszaka is, amely a kegyességi minták megtapasztalásán keresztül is alakul. Ugyanakkor már ebben az időszakban találkozhat az egyén olyan lelkipásztori modellekkel és mintákkal, melyek pozitívumaikkal vonzóvá tehetik a lelkipásztorságot, és a későbbiekben beépülnek a hivatás gyakorlásába. Másfelől viszont a negatív lelkipásztori attitűdök és minták, ha nem is idegenítenek el a lelkészi pályától, de mélyen rögzülve a későbbiekre nézve egészen más utak keresésére ösztönzik az egyént lelkészi hivatása gyakorlásában. Ekkortájt alakulhat ki egy olyan egyháziasság, mely gyülekezeti vagy intézményi tapasztalatok nyomán ivódik be a későbbi lelkipásztori karakterbe.

A lelkipásztori eszménykép kialakulásának második jól körvonalazható szakasza a belső elhívás elnyerésétől kezdődően az önálló lelkészi szolgálatba állásig tartva felöleli a teológiai tanulmányok és a gyakorlatok idejét. Az újabb és újabb tapasztalatok immáron teológiai impulzusokkal egészülnek ki. A személyes spirituális érésen túl ebben az időszakban sajátítja el a lelkipásztor azokat a teológiai ismereteket, amelyek lelkipásztori eszményképébe beépülve a későbbi hivatásos és szakmai normáit, cselekvési irányait meghatározzák. A teológia területén belül is kialakulnak a személyes érdeklődések, melyek szakmai orientációvá érve döntővé lesznek. Ez idő tájt alakulnak ki azok a készségek és képességek, amelyek a lelkipásztori eszményképbe épülve sajátos karaktert adnak a református lelkésznek. Egyre mélyebben ismeri meg az egyén saját egyházát, annak minden szeplőjével együtt, de jó esetben az elbizonytalanító tényezőkkel való konfrontálódás is mélyebb elköteleződéshez vezethet. A segédlelkészség, a gyakorlat során pedig még különösebb felelősségvállalás nélkül mérettetik meg az ember. Ennek során pedig olyan impulzusokkal gazdagodik, melyek végigkísérik egész pályáján. Átlagos esetben pedig ebben az időszakban éli meg az egyén azokat az első, igazán nagy magánéleti kríziseket, melyek abban segítik, hogy lelkipásztori eszményképében egymásnak minél jobban megfeleltethető legyen hivatás és egyéni élet. Így, ennek a döntő

időszaknak a végére kell kiformálódnia egy olyan lelkipásztori eszményépnek, mely szilárd alapot jelenthet a szolgálatban eltöltött években.

Az aktív szolgálatba ideális esetben egy szilárd, lelkipásztori identitást minden tekintetben felölelő lelkipásztori eszményképpel érkezik az egyén. Ám az addigra megérő eszménykép nem fixálódhat. Ugyanis a lelkipásztori eszménykép konzerválódása a realitásokkal és kihívásokkal szembesülve vagy személyes kigégéshez vezet, vagy a gyülekezetek életére nézve lesz károssá. Az egészséges lelkipásztori eszménykép az életút során szüntelenül fejlődik. A lelkipásztor időről időre, saját szolgálatára reflektálva, sokrétű életkontextusából kiindulva, tapasztalatai alapján újabb és újabb elemekkel, megfontolásokkal gazdagíthatja azt. Az egyéni életút tényezői szintetizálódva a már meglévő eszménykép elemeivel folyamatosan revideálják a lelkipásztori eszményképet.

A lelkipásztori eszménykép hatása az egyéni életútra

A dolgozat írása során az is bebizonyosodott, hogy nemcsak az életút van döntő hatással a lelkipásztori eszményképre, hanem ennek fordítottja is igaz. Egymással sajátos kölcsönhatásban lévén, a lelkipásztori eszménykép is alakíthatja az életutat.

Kiforrott lelkipásztori eszménykép nélkül nincs szolgálatba állás. Ezért Krisztus egyházának szent feladata, hogy a külső elhívás megerősítése kapcsán végső soron a lelkipásztori eszménykép egyes elemeit tegye vizsgálat tárgyává. Ugyanakkor az eszménykép hiányára, pontosabban az egyéni életekben nem realizálódó voltára vezethető vissza lelkészi életutak korai megtörése. Jó néhányan elhivatottságuk tudatában és külső elhívásuk birtokában sem kezdik meg hivatásuk gyakorlását, vagy rövid időn belül pályaelhagyókká lesznek. Sokan pedig a lelkészi hivatáson belül maradnak, de lehetőség szerint elodázzák önálló gyülekezeti szolgálatba állásukat. A dolgozat írása során kialakult véleményem szerint ez nem a manapság gyakran igényelt lelkészi életpályamodell hiányának az okán van így, hanem a stabil lelkipásztori eszménykép hiánya miatt.

Ugyanis a belsővé váló, identitásmeghatározóvá formálódó, önazonosságot garantáló lelkipásztori eszménykép az, ami kijelöli az egyén számára a cselekvés irányát. Igaz ez az élet egzisztenciális nagy döntései tekintetében is. Legyen szó akár a lelkész magánéleti dilemmáiról vagy szolgálati helyének váltásáról, akár hosszabb távú életstratégiáinak kialakításáról. De igaz ez a mindennapi konkrét cselekvésekre is. Ahogyan láttuk, mind az egyéni élet, mind a konkrét lelkészi feladatok ellátása, mind pedig a lelkipásztor kapcsolati, közösségi élete tekintetében iránymutató jelentőséggel bír a lelkipásztori eszménykép. Azaz: bármerre is sodornák a lelkipásztort a mindennapok harcai, vagy bármennyire is az életkörülményei akarnák átvenni a hatalmat cselekvésének irányai tekintetében, mégis a lelkipásztori eszményképe lesz azzá az iránytűvé, mely kijelöli helyét, szerepét, feladatát és döntéseinek lehetséges irányát. Ennek a ténynek nemcsak az a hozadéka, hogy erre alapozva a mai lelkészgenerációk is reflektálhatnak

életükre. Hanem az is, hogy mindazok, akik megalapozott és kiforrott lelkipásztori eszményképpel bírnak, nem orientálódhatnak és másokat sem orientálhatnak a pályaelhagyás, a más kenyérkereset után nézés vagy éppen a „*part-time*” lelkipásztorkodás irányába.

A lelkipásztori eszménykép életutat meghatározó jellegéről szólva az is figyelemreméltó, hogy az eszménykép olyan súllyal bír, mely belső kényszerítő erővel arra ösztönzi birtokosát, hogy azt megossza, továbbadja. Azaz az egységes, kiforrott, stabil lelkipásztori eszményképpel rendelkezők nemcsak igazán jó lelkipásztorokká lesznek, hanem arra is képessé válnak, hogy eszményképük alkotóelemeit továbbadják, átörökítsék. Az igazán értékes lelkipásztori eszményképpel rendelkezők lehetnek a református egyház történetében meghatározó, korszakokat is fémjelző nagy tanítókká. Ilyen volt Csikesz Sándor is.

A lelkipásztori eszménykép identitásmeghatározó szerepe

A lelkipásztori eszménykép identitásmeghatározó szereppel bír**.** Minden közösség, de hivatás számára is elengedhetetlen, hogy tisztában legyen azokkal a tulajdonságokkal, tartalmakkal és minőségekkel, amelyek identitásának alkotóelemeit jelentik. A csikeszi hagyaték feltérképezésével beigazolódott, hogy a lelkipásztori eszménykép identitásmeghatározó tényező a lelkipásztorok számára. Egy lelkipásztori eszményképpel való azonosulás stabil keretet adhat a lelkipásztor életének és szolgálatának. Azaz olyan önazonosságot meghatározó tényezővé lehet, amely a lelkipásztori sors leginkább egzisztenciális kérdéseit érintve biztos hátteret jelenthet folyamatosan változó kihívások között is. Sőt, egy lelkipásztori eszménykép adott esetben segítheti a hivatástisztázást, vagy akár gyógyíthatja, rendezheti a lelkipásztor Istenhez, önmagához, szolgálatához és közösségeihez való viszonyát. Csikesz munkáinak áttekintésekor igazolódott, hogy az egészséges lelkipásztori önkép és énkép mögött törvényszerűen sejlik fel egy lelkipásztori eszménykép.

A lelkipásztori eszménykép három alapvető nagy területen rögzítheti azokat a kritériumokat, melyek a lelkipásztori létmód legalapvetőbb feltételeiként szolgálnak. Elsőként az eszménykép felöleli a lelkipásztor egyéni és magánéletének aspektusait. Másodszor értelemszerűen összegzi a legfontosabb szakmai követelményeket, és részletekbe menően konkrét szakmai irányelveket vázol fel a lelkipásztori gyakorlat legfontosabb területeire nézve. Harmadsorban pedig iránymutatóan veszi számba a lelkipásztori egzisztencia közösségi és kapcsolati lehetőségeit. Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképe is ezek köré a csomópontok köré rendezhető.

Vita clerici evangelium est populi. Ennek a régi bölcsességnek igazságát kívánja kihangsúlyozni az, hogy egy lelkipásztori eszménykép megfogalmazása nem kezdődhet másképpen, csakis azoknak a minőségeknek a leírásával, melyek az egyház hivatalos szolgáinak egyéni és magánéletét jellemezhetik. Nemcsak azért van ez így, mert a kezdeti, bibliai idők óta is a figyelem homlokterében állt az egyház szolgáinak egyéni élete, hanem azért

is, mert Csikesz korától napjainkig tévesen bár, de mégis közmegegyezésen alapuló módon az egyházat hivatalos szolgái és tisztségviselői alapján ítélik meg. Sőt, a lelkipásztori talán az egyetlen olyan hivatás, melyben a tisztség és a privát élet egymásnak való megfeleltetése alapvető külső és belső elvárás. Csikesz lelkipásztori eszményképében az igehirdetés tágabb fogalom, mint a prédikáció. Sőt, az igehirdetés életforma. Csikesz lelkipásztori eszményképében tovább megy annál a kálvini alapállásnál, hogy az élet istentisztelet. Lelkipásztori eszményképében az körvonalazódik, hogy a református lelkipásztor életének minden összefüggése igehirdetéssé kell, hogy legyen. Így az egyéni és magánéletnek is. E kettőnek kiindulópontja a lelkipásztor spiritualitása, mely az újjászületésben gyökerezik. Ám ez a lelkipásztori egzisztencia szempontjából még kevés a hivatalos szolgálathoz, ha nem egészül ki a belső elhívás csodájával, amelynek karakteres tettenérhetősége alapkritériuma már a stúdiumok megkezdésének is. A lelkipásztor spiritualitása az egyéni istentiszteletben jut aztán kifejeződésre, melynek két nagy területét részletezi Csikesz: az igei és az imaéletet. Az egyéni istentisztelet lesz az, amely gyümölcsözővé tesz bármilyen lelkészi feladatellátást. Sőt, ennek a következménye a hitelesség mellett az a „rendelkezésre állás”, amely szüntelen és egész egzisztenciával való nyitottságot jelent Krisztus felé.

A spiritualitás mellett a lelkipásztori egzisztencia egyéni karakterisztikájához tartozik a felkészültség területe is. Ez a színvonalas és tárgyi tekintetben is szerteágazó teológiai ismereteken túl igényli a magas szintű műveltséget, nyelvtudást, és feltételezi a világban való jártasságot is. A lelkipásztor magánéletének tekintetében Csikesz lelkészeszménye máig aktuális módon orientálja a papságot az otthon vonatkozásában. Ez különösen azért fontos, mert magyar viszonyok között a lelkipásztori otthon még mindig azonos legtöbbször a munkahellyel. Csikesz eszményképében joggal foglal el jelentős helyet a családi élet, a házasság és gyermeknevelés kérdése, mely szinte minden korban áldások vagy botrányok forrása volt. Unikumnak számít az, ahogyan Csikesz a lelkészek feleségének a képzését, erre a sajátos életmódra való felkészítését sürgeti. Csikesz megrajzolja a lelkipásztor általános habitustát, karakterisztikáját, bemutatja általános attitűdjeit is, de oly módon, hogy nem uniformizál és nem törvényeskedik, hanem csak csupán alternatívát kínál. Végül lelkipásztori eszményképe itt, a magánélet vonatkozásainál foglalkozik a lelkipásztor pénzhez való viszonyával, melynek szintén igehirdetéssé kell válnia.

A lelkipásztori eszménykép másik nagy területe az, melyben a lelkipásztor szakmai egzisztenciájának alapkritériumai kerülnek rögzítésre a gyakorlati teológia részdiszciplínáinak ritmusában, azzal az alapállással, hogy minden szolgálati ágnak akkor van értelme, ha az igehirdetéssé lesz. Ekképpen az eszményi lelkipásztor eszményi igehirdető. Igehirdetése Jézus igehirdetéséből kiindulva a homiletikatörténet átfogó és kritikai ismeretében születik meg, és lesz azzá, amivé lennie kell, azaz túl értékeszményen, túl gyógyító és tanító szón, túl hitre híváson és hitben megtartáson, túl keresztyén személyiségformáláson és gyülekezeti életre

nevelésen: Krisztust proklamálássá! Csikesz lelkipásztori eszményképe homiletikai összefüggéseiben felsorolja azokat a képeket és szimbólumokat, amelyekkel az igehirdetés kimondhatatlan titka körülírható. De az igehirdetés formai, tartalmi, materiális, műfaji kérdéseivel is foglalkozik, külön és máig korszerű módon hangsúlyozva az ige szerepét, a textus és a prédikáció viszonyát. Továbbmenve a lelkipásztori eszménykép szakmai vonatkozásainak sorában, Csikesz a lelkipásztort eszményi liturgusként is láttatja. Úgy, mint aki liturgikatörténeti megalapozottsággal és a teológiai diszciplínák széles spektruma felől képes megközelíteni és meghatározni az istentisztelet célját. Sőt, úgy liturgus az eszményi lelkipásztor, hogy az általa vezetett istentiszteletek semmivel sem összetéveszthető református karakterisztikát nyernek. De az eszményi lelkipásztor az istentiszteleti formákkal, a rendtartásokkal, az istentisztelet szellemi és dologi elemeivel is úgy van tisztában, hogy azokat nem csupán ismeri, hanem a mögöttes teológiai okokat és indítékokat is érti. Hasonlóképpen az előzőekhez, az eszményi lelkipásztor kiváló valláspedagógus is, aki nemcsak teológiai, hanem pedagógiai és módszertani ismeretek birtokában teszi a vallásoktatás minden alkalmát és színterét istentiszteletté azzal, hogy bár nem prédikál, de igét hirdet. Végül az eszményi lelkipásztor a maga helyén misszionárius és gyülekezetépítő is. Ismeri és kihasználja ezen területek színtereit és lehetőségeit. Ám Csikesz nem áll meg a gyakorlati teológia négy fő területénél, hanem rekonstruált eszményképében olyan ajánlásokat is megfogalmaz, amelyek szétfeszítik a klasszikus részdiszciplínák kereteit. Sok egyéb mellett szól a munkaidő optimális kihasználásáról, a közösségvállalásról, közösségformálásról, közvélemény-formálásról. Tanít olyan praktikus dolgokról is, mint a hivatalvezetés, az adminisztráció vagy éppen a temetői ügyek intézésének kérdései. Mindezzel eszményképében úgy járja körül a lelkipásztorkodás minden területét, hogy nem marad ki abból az, ami nem fér bele a nagy diszciplínákba, de a praktikum mégis megköveteli az azokban való jártasságot. Summásan: egy lelkipásztori eszménykép minden olyan szakmai követelményt meghatároz, minden olyan alapelvet rögzít, minden olyan részterületet alaposan bejár, ami késszé tehet egy lelkészt hivatása gyakorlására. Csikesz úgy körvonalazza mindezt, hogy alig van olyan állítása, amely kihullott volna az azóta elmúlt idő rostáján.

A lelkipásztori eszménykép harmadik nagy területe a lelkipásztor életét annak alapján vizsgálja, hogy az milyen helyet és milyen hozzáállással foglal el a különböző közösségekben. Tudniillik egy lelkipásztori eszményképnek szükségszerűen le kell írnia a lelkipásztor kapcsolati térképét is. Hiszen a lelkész több, mint emberségéből fakadóan társas lény. Hiszen élete minden színterén nemcsak egyházának, hanem egy ügynek, a Krisztus ügyének reprezentálója is. Csikesz felvázolt lelkipásztori eszményképe, szűkítve a kört, bemutatja a lelkipásztort először tágabb társadalmi környezetében, majd summázza az egyházán kívüli keresztyén közösségekhez való viszonyulásának lehetséges módjait. Azután hangsúlyozottan történik meg a lelkipásztor elhelyezése saját egyházának ekkléziasztikai realitásában, kiemelve

abban a kritikai látás szükségességét és határait. Végül pedig az eszményi lelkipásztor a munkatársaihoz való viszonyrendszerében ábrázolódik máig aktuális módon.

A lelkipásztori egzisztenciában tehát három olyan nagyobb terület van, melyek identitásmeghatározó tényezővé válnak. Az egyéni élet és magánélet jellege, a szakmai ismeretek, készségek és kompetenciák területe, valamint a tágabb és szűkebb közösségi térben elfoglalt hely az, amelyek karakterizálják a magyar református lelkipásztort, és teszik mindenki mástól megkülönböztethetővé. Ugyanakkor, keretet adva életének és szolgálatának, egyfelől inspirálják, de óvják is a lelkipásztort, garantálva egyszersmind önazonosságát.

A lelkipásztori eszménykép normatív jellege

A kutatás során beigazolódott, hogy egy lelkipásztori eszménykép egyes elemei nemcsak leíró jelleggel, hanem normatív előíró jelleggel is bírnak. Állandó teológiai megalapozottságukkal, de a hivatás kontextusára is figyelve, mintegy szabályozzák is a lelkipásztori egzisztenciát a magánélettől a konkrét feladatokig. Így alapkövetelményként megszabott mértéket, irányt és szabványt adnak.

Csikesz kortársa, Tavaszy Sándor a következőt fogalmazza meg: „A reformáció egyházaiban azonban Istennek és az ő Igéjének a tekintélye nem ruházható át senki emberi személyre. Mindenkit csak annyi tekintély illet meg, amennyi szolgálatot végez az Isten ügyéért. Ez a tekintély sem alapulhat az ember személyén és kiválóságain, hanem csak az Isten Igéjének tekintélyéből kölcsönzött lehet és pedig a szolgálat mértékéig.”[1204] A lelkipásztori szolgálatnak ez a mértéke nem mennyiségi jellegű, hanem olyan karakteres tartalmak és minőségek alapján fogalmazható meg, amelyeket a lelkipásztori eszménykép hordoz.

A lelkipásztori eszményképben leíró módon összegződő személyiségjegyek, képességek, készségek, kompetenciák és tartalmak normatív igazodási ponttá is válnak. Így az eszménykép nemcsak identitásmeghatározóvá lehet, hanem olyan normává is, mely lehetőséget biztosít akár az önértékelésre, akár a külső értékelésre is. Erre azért van szükség, mert szinte a lelkipásztori hivatás az egyetlen, amelyben lényegi értékelési mechanizmusok nélkül is évtizedeket lehet eltölteni. A lelkipásztori eszménykép meglétét végső soron az egyéni felelősség és az egyházfegyelem szükségszerűsége sem nélkülözheti.

A lelkipásztori eszménykép normatív minőségi és tartalmi elemeit a komplexitás jellemzi. Nemcsak a lelkipásztori életvitel és konkrét szakmai munka integritása lényeges, hanem különösen is fontos a szolgálati területek (gyakorlati) teológia által leírt elemeinek egysége. Azt jelenti ez, hogy az a teológia, „melyben minden tárgy fontos, minden megtalálja a

[1204] Tavaszy Sándor: Az egyház hazugságai, in: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 295.

maga értelmét és helyét szolgálatunk segítése terén",[1205] különösen is a gyakorlati diszciplínákban minőségi mértékül szolgáljon. Azaz ne csak egy-egy területen vagy szolgálati ágban mozogjon otthonosan a lelkipásztor, hanem teljes életminőségében és munkájának minőségében is mértéket jelentsenek eszményképének elemei.

Joggal mondja Szabó Imre a két világháború között, hogy „a háború után korszakalkotó volt a református lelkipásztor eszményképének új megragadása".[1206] Ennek a korszakalkotó munkának volt zászlóvivője Csikesz Sándor, akinek a lelkipásztori eszménykép egyes elemeivel kapcsolatos normatív imperatívuszai többnyire máig aktuálisak.

A lelkipásztori eszménykép elkötelező szerepe

A lelkipásztori eszménykép normatív jellegéből következik annak elkötelező, „megkötő" szerepe. A dolgozat során végigtekintettük, hogy a lelkipásztori eszménykép minden egyes elemében világosan és karakteresen rajzolja meg a lelkipásztori egzisztencia vonatkozásait. Ezzel mintegy megszabja, kijelöli azt a mozgásteret, és azon belül is azokat a cselekvési irányokat, melyekben a lelkipásztor élhet és dolgozhat. A lelkipásztori eszménykép hivatása tehát nem egyéb, mint a lelkipásztorkodás kritikai ellenőrzése, amire mint megkötő kritériumrendszerre van szükség.

Ez azért lényeges, mert a lelkipásztori hivatás minden egyéb hivatással való összehasonlításban is a legszabadabb hivatás. A legkevésbé sem körülhatárolt az a kritériumrendszer, hogy a lelkipásztorkodásban mikor végzi valaki jól a dolgát. Az egyház életének valóságát szemlélve igen szubjektívvá vált, hogy az egyes lelkipásztorok azt csinálják-e, úgy és olyan minőségben, ami feladatuk és küldetésük. Legtöbbször már csak megtörő életek vagy kiürülő templomok árulkodnak arról, ha egy lelkész nem élt jól a szabadságával. A jól megformált lelkipásztori eszménykép megkötő normái révén úgy segíti a lelkipásztori egzisztenciát, hogy objektív mércévé lesz.

Egy ilyen objektív kritériumrendszer keretein belül a lelkipásztor nagyobb biztonságérzettel mozoghat nemcsak munkája, hanem magánélete és emberi kapcsolati terén is. A biztonságérzet növelése mellett a megkötő jelleg a spontán, ad hoc cselekvések felől a tudatosság és tervezettség felé orientálja a lelkipásztort. Ezen túl a lelkipásztori eszménykép a feladatok körülhatárolása révén nem engedi, hogy a lelkipásztor önkontroll hiányában alulteljesítsen, de azt sem, hogy önmaga árnyékát átlépni akarván kiégjen. Egy lelkipásztori eszményép elemei megkötő erejüknél fogva tehát ritmust, harmóniát adhatnak a szolgálathoz.

A dolgozat során végigvizsgált lelkipásztori eszménykép elemei olyan megkötő jelleggel bírnak, melyek generációkon átívelő módon terelhetik mederbe a lelkipásztori

[1205] Fekete Károly: A református lelkészképzés jövőképe, in: Mérlegen a lelkész, szerk. Szabó Lajos, Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000. 74.
[1206] Szabó Imre: Van-e klerikalizmus egyházunkban?, Református Figyelő, 1928. 13.

egzisztenciát és szolgálatot. Így garantálva azt, hogy „amennyiben a lelkipásztor azt teszi, ami a dolga, akkor az adott lehetőségek keretei között Isten az odaadó munkát megáldja, és az Úr a lehetetlennek tűnő helyzetekben is kapukat nyit”.[1207]

A lelkipásztori eszménykép felszabadító szerepe

A lelkipásztori eszménykép a megkötő jellege mellett sajátságosan felszabadító jelleggel is bír. Magyarán az eszményi minimumot meghatározva felszabadítja a lelkipásztorokat azok alól megfelelési kényszerek alól, melyek akár életével, akár szolgálatával kapcsolatosan ráterhelődnek.

Azért elemi erejű a lelkipásztori eszményképnek ez a felszabadító jellege, mert a protestantizmus egyházaiban számos olyan jelenség van, melyek frusztrálják és gúzsba kötik a lelkipásztort, az elvárásoknak való megfelelés irányába lökve őt.

Ilyen helyzet áll elő akkor, amikor más a lelkipásztor és a gyülekezet alapkoncepciója a lelkipásztorkodással kapcsolatban. Vagy akkor, amikor a lelkipásztor bálványozásától a még épp tolerálásáig terjedő emberi kapcsolatok kereszttüzében kell helyt állnia az igehirdetőnek, megőrizve a szószék szabadságát.[1208]

Magyar talajon felszabadító erővel bírhat egy lelkipásztori eszménykép abban a gyakori helyzetben, amikor a tiszta evangéliumi szellem és a markáns reformátori teológia ellenébe helyezkedik egy-egy gyülekezet évszázados tradíciója, kollektív identitása és bibliátlan életvitele, nyomást helyezve a lelkipásztorára is.

De felszabadító erővel bírhat egy lelkipásztori eszménykép abban a helyzetben is, amikor a gyülekezet, kettős mércével ítélve meg a lelkipásztor életét és családját, többet vár el attól, mint általában a hitben élő laikusoktól.

Sőt, az elmúlt évtizedek változásai nyomán gyakran olyan szervezői, igazgatói, menedzseri szerepbe kényszerülnek a lelkipásztorok, melyek súlya és nem önként vállalt felelőssége alól felszabadíthatja őket egy konkrétan körülhatárolt lelkipásztori eszménykép a maga normatíváival.

Joggal mondja Klaus Douglas, hogy „azok a lelkipásztorok, akik azt teszik, amit elvárnak tőlük, akadályozzák a gyülekezetépítést”.[1209] Egy lelkipásztori eszménykép felszabadít az elvárások súlya alól. Teszi ezt azzal, hogy a mindennapi életben és szolgálatban felmerülő szerepkonfliktusok, szereptúlterheltség és szereptisztázatlanság kérdésköreiben eligazító módon orientálja a lelkipásztort.[1210] Csikesz eszményképe a maga korában ilyen eszménykép volt.

[1207] Steinbach József: Az igehirdető megfáradása, az igehirdetés megújulása, in: Homiletika ökumenikus palettán, szerk. Szabó Lajos, Luther Kiadó, Budapest, 2013. 121.
[1208] Goodykoontz, Harry G.: The minister in the Reformed Tradition, John Knox Press, Richmond–Virginia, 1963. 13.
[1209] Douglas, Klaus: Az új reformáció, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 154.
[1210] Kocsev Miklós: Ezredvégi színek, L’Harmattan, Budapest, 2016. 181.

A lelkipásztori eszménykép szerepe az egyház életében

A lelkipásztori eszménykép döntően befolyásolja a gyülekezetek sorsát és az egész egyház képét, sőt közvetlen hatással van a lelkipásztorok egyházban elfoglalt helyére és a lelkipásztori egzisztencia megélt valóságára is.

Ennek hátterében az áll, hogy a protestantizmus egyházaiban a gyülekezetek élete nagyban lelkészfüggő. Joggal állítja Makkai Sándor, hogy a zsinat-presbiteri kormányzat és a paritás elve mellett is „egyházunkban nem ez a forma a döntő, hanem a mély lelkiismeretű és felelőségteljes személyiségek önzetlen szolgálata, akik az egyház kormányzatára mindig rányomták a maguk lelki bélyegét”.[1211] Világosan kimondható, hogy kevés kivételtől eltekintve ezek a személyek leginkább lelkipásztorok voltak a református egyház történetében. Egy lelkipásztori eszménykép, bár nem támogatja a „klerikalizmust”, de tudomásul veszi azt a tényt, hogy iránymutatásaival, normáival döntően határozhatja meg akár évtizedekre kihatóan is az egyház és gyülekezeteinek életét. „A gyülekezet tehát sem jó, sem nem rossz, hanem ilyen vagy olyan missziói feladatot nyújtó. A papnak kell rátermettnek lennie.”[1212] – állítja Csikesz kortársa máig aktuálisan. A rátermettségnek a kritériumait szabályozza, és a rátermettség garanciáját nyújthatja egy jól kirajzolódó lelkipásztori eszménykép. Sőt, az egyház egészére nézve egy egységes lelkipásztori eszménykép legalább annyira homogenizálhatja a lelkipásztorkodás gyakorlatát, hogy véletlenül se tűnhessen úgy, még a kívülálló számára sem két különböző református lelkipásztori modellt látva, hogy azok nem is egy felekezet papjai. Egy jó lelkipásztori eszménykép magyarán megszűnteti a lelkipásztorkodás gyakorlatának azt a kavalkádját, mely már nem sokszínűségnek, hanem összevisszaságnak tűnhet. Mindemellett a lelkipásztori eszménykép gyülekezetekre gyakorolt pozitív hatása lehet az a tény is, hogy egy lelkipásztori eszményképhez való igazodás a lelkészválasztások kapcsán mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról is kizárja a későbbiekben traumatizáló meglepetéseket. Lelkipásztori eszményképre tehát azért is van szükség, mert a mai napig igaz a megállapítás: „Az egyház szavát, tanítását, akaratát a lelkipásztor szólaltatja meg.”[1213] Ez a tény minden időszaban szükségessé teszi a releváns lelkipásztori eszménykép megszületését és térnyerését. Különösen azt a makacs tényt figyelembe véve, hogy „[g]yülekezeteink megújulása nagymértékben lelkipásztoraink lelki megújulásán múlik”.[1214] Csikesz lelkészi eszményképe ehhez máig is korszerű iránymutatással szolgál.

[1211] Makkai Sándor: Az egyház kormányzó tevékenysége, in: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 290.
[1212] Ravasz László: Van-e rossz gyülekezet?, in: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 318.
[1213] Gaudy László: Az egyház sorsa, a lelkész egzisztenciája, Protestáns Szemle, 1942. 80.
[1214] Douglas, Klaus: Az új reformáció, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002. 176.

A lelkipásztori eszménykép az egyházon belül rendezheti a lelkipásztor és gyülekezeti tagok viszonyát. Az alapvetően demokratikus berendezkedésű református egyházakban széles rétegek a mindennapok viszonyait tekintve hierarchikus módon gondolkodnak. A gyülekezeti tagok a családi élet, a munkahely, a lokális társadalom szintjein hierarchikus struktúrákban léteznek, ahol kimondatlanul is az alá- és fölérendeltségi viszonyok dominálnak a mellérendelt, partneri viszonyok helyett. Ugyanakkor a modern kor emberének mentalitása éles feszültségben áll a hagyományos lelkészi autoritással.[1215] Mindez megnehezíti a lelkész és a gyülekezeti tagok viszonyát. Egy stabil, mindkét oldalról elfogadott lelkipásztori eszménykép helyére teheti ezt a viszonyt. Így a gyülekezetekben nem a demokrácia látszatvalósága lesz uralkodóvá, hanem olyan teokrácia, melyben testvéri módon él és szolgál együtt a lelkipásztor a rábízottakkal. Ebben a viszonyban nemcsak a lelkipásztor válik nyitottá gyülekezete tagjaira, hanem ez fordítva is megtörténik. Csikesz egyik kortársa a belmissziói idők kritikájaként fogalmazza meg: „Kérdeztétek, hogy kicsoda a gyülekezeti tag, de nem kérdeztétek meg, kicsoda a lelkipásztor!”[1216] Az egyházi közgondolkodásban egyértelművé váló lelkipásztori eszménykép nem veszi tehát adottságnak a lelkipásztort, hanem észreveszi a maga teljes életvalóságában. Ebből fakadóan pedig megvalósulhat az, amire egy másik Csikesz-kortárs hívja fel a figyelmet: „A gyülekezet közös segítséggel siessen a lelkipásztorok terheinek enyhítésére!”[1217] Ez pedig egyértelműen a szolgálat terheinek az enyhítését és annak sok tekintetben való átvállalását is jelenti. Így válhatnak a gyülekezeti tagok a lelkész munkatársaivá, és így válik felszámolhatóvá az évszázados „*ein Mann system*”. Csikesz lelkipásztori eszményképének ismertetett elemei ehhez nyújtanak segítséget.

A lelkipásztori eszménykép jól tetten érhető haszna az is, hogy nemcsak a lelkésznek és az ő laikus vagy hivatásos munkatársainak a viszonyát rendezi, hanem a lelkipásztorok egymáshoz való viszonyát is. Csikesz kortársa, Muraközi Gyula azt írja egy helyen kora lelkésztársadalmáról, hogy „mintha az első és második papság kifejlődésének alapvonalai bontakoznának ki”[1218] abban. Maga Csikesz is hangot ad annak, hogy lelkészi közösségek hogyan alakulnak gyakorta érdekközösségekké, „lelkészi kartellé”.[1219] Ennek a máig jelenlévő kísértésnek a méregfogát húzhatja ki egy széles körben elfogadottá váló lelkipásztori eszménykép. Csikesz lelkipásztori eszményképe olyan elemekből épül fel, amelyek ennek a célnak a szolgálatába is állhatnak. A rivalizálás megszüntetése, a fraternitás kimunkálása, a lelkipásztorok közötti szolidaritás kialakulása olyan aktuálisan jogos igények, amelyek elképzelhetetlenek valamennyire egységes lelkipásztori eszménykép nélkül. A dolgozatban

[1215] Goodykoontz, Harry G.: The minister in the Reformed Tradition, John Knox Press, Richmond–Virginia, 1963. 11.
[1216] Márkus Jenő: Az észrevett lelkipásztor, Protestáns Szemle, 1942. 161.
[1217] Ravasz László: A magyar református lelkipásztor, Református Élet, 1939. 326.
[1218] Muraközi Gyula: Egyházunk és pásztorok sebei, Református Figyelő, 1931. 121.
[1219] Csikesz Sándor: A falusi lelkipásztor önművelése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3., szerk. Módis László, Debrecen, 1941. 67.

feltárt eszménykép egyes elemei a mai lelkészi karban is erősíthetik az összefogást. Sőt csökkenthetik a lelkipásztoroknak azt a sebezhetőségét, melyről egyéni lelkipásztori krízisek sokasága beszél. A belső magány, az egyedüllét, a társtalanság érzésének az ellensúlyozásával egészségesebbé válhat a lelkészi kar. Sőt a lelkipásztorok egymáshoz való viszonyának rendezése területén abban is áldásossá válhat egy lelkipásztori eszménykép, hogy minimálisra csökkentheti az olyan botrányos ügyek számát, melyek nemcsak a lelkipásztorok presztízsét, hanem az egész Krisztus-ügy közmegítélését is negatívan befolyásolják.

Mindemellett egy lelkipásztori eszménykép formálódása a lelkipásztori karon belül közelebb vihet egymáshoz generációkat. Pontosabban csökkentheti a generációk közti feszültséget és a kommunikációs zavarok sokaságát.[1220] A lelkipásztori eszménykép szükségessége az, ami generációkat kötelez az eszmecserére, párbeszédre, egymástól való tanulásra. Továbbá a lelkipásztori eszménykép szerint kibontakozó és az arról folyó konstruktív disputa azt is megakadályozhatja, hogy évtizedeken keresztül ugyanazokkal a problémákkal kelljen szembenézniük az egyházi élet különböző szereplőinek.

A lelkipásztori eszménykép szerepe a lelkészképzésben

Világossá vált, hogy Csikesz Sándor életének és gyakorlati teológiai munkásságának az origójában egy lelkipásztori eszménykép áll. Erre néz, ebből fakad és ezt visszhangozza minden megszólalása. Ám ha azt keressük, hogy túl a saját szolgálatán mi indította, mi inspirálta a lelkipásztori eszménykép megfogalmazására, akkor a választ egyértelműen a lelkészképzésben találjuk meg. Lelkipásztori eszményképének minden eleme a lelkészképzés szolgálatában áll. A lelkészképzésről szóló megszólalásai, véleményei, sőt egész professzori tevékenysége is a lelkipásztori eszményképéből indul ki.

Csikesz tudja, hogy lelkipásztori eszménykép nélkül nincs lelkészképzés. Vagy ha mégis létezne, akkor az sem korszerűen releváns, sem életszerű, sem egyházias, sem teológiailag megalapozott nem lehet. Csak egy lelkipásztori eszményképpel a háttérben lehet körvonalazni a lelkészképzést, mely több területen is impulzusokat nyerhet belőle.

Egy korrekt közegyházi és akadémiai szinten egyaránt elfogadott lelkipásztori eszménykép segítségével egyre inkább egységesülhet a lelkészképzés. Nemcsak a kimeneti oldalon, hanem a belső tartalmak tekintetében is, ami a gyakorlatban is testet ölthet, a hallgatók képzési helyek közötti forgásával. Ez az egységesülés azt is jelentheti, hogy az egyes képzési helyek akár strukturálisan is összehangolva végezhetik feladataikat. Már Csikesz korában is anyagi nehézségekkel küzdöttek a képzési helyek a létszámhiány okán. Csikesz erre megoldásként azt a máig is megfontolandó utat vázolta fel, melyben a lelkészképzők nem egymás rovására, hanem egymást erősítve végezhetik feladataikat. Ma ez egyre inkább

[1220] Fazakas Sándor: Néhány szempont a lelkészképzés reformjához, Théma, 2000/4. 82.

lehetségessé válhatna, ha számolunk mind az oktatói, mind a hallgatói mobilitás lehetőségével. Az emberi és anyagi erőforrások optimális kihasználása is igényli ezt.

Egy lelkipásztori eszménykép mindenképpen minőségi elvárásokat jelenthet a lelkészképzés számára. Egyfelől ez a minőség emberi tartalmakat jelöl. A képzésnek mind a bemeneti, mind a kimeneti oldalán olyan minőséget kell tudnia felmutatni minden képzési helyen, mely igazolja a képzési hely létének jogosultságát, és a kikerülő hallgatók szolgálatba állása révén áldássá lesz az anyaszentegyház számára is. Másfelől ez a minőség a képzés teológiai tartalmára is vonatkozik. Ahogyan Csikesz munkásságából kiderül, a lelkipásztori eszménykép az, amely magas szintű teológiai munkára, valamint annak továbbadására, kamatoztatására készteti az embert.

Egy lelkipásztori eszménykép abban is hatással lehet a lelkészképzésre, hogy szabályozza abban az elmélet és a gyakorlat arányát. Ez akadályozza meg azt, hogy csorbát szenvedjen akár a teológia megannyi alapdiszciplínája, akár az oktatás gyülekezeti életre figyelése. Ennek az egyensúlynak a felborulása ugyanis a teológiai munka élettől való elidegenedését hozza, de a lelkipásztori munka teológiai megalapozottságának elvesztésével is járhat.

Egy lelkipásztori eszménykép arra is sarkallja a lelkészképzés minden szereplőjét, hogy annak keretei között az egzakt tartalmak oktatásán túl szemléletformálás is történjen. Ha valamire szüksége van minden idők lelkipásztorának, akkor arra, hogy a lelkipásztorkodással való ismerkedéskor ne csupán egymástól elszigetelt diszciplínákban élő, a gyakorlatban mechanikusan végrehajtandó feladatokat tanuljon meg, hanem egy olyan releváns szemléletmódot, hozzáállást, mentalitást is belsővé tegyen, mely szolgálataiban kreativitásra ösztönzi, de egyben biztonságot is ad neki.

Hasonlóan, egy lelkipásztori eszménykép a lelkészképzést arra is ösztönzi, hogy a hallgatók számára az a személyiség formálódásának a helyszíne legyen. A mentális és spirituális kísérésen túl a lelkészképzés vértezheti fel a leendő lelkipásztorokat olyan készségekkel és képességekkel, melyek nélkül elképzelhetetlen és elviselhetetlen a szolgálat. Az áldozatvállalás határait, az önértékelés kereteit, a közösségi élet kríziseit a lelkészképzés keretein belül ízlelgethetik a leendő lelkipásztorok különösebb kockázat nélkül. Ugyanígy a testi, szellemi, lelki egészség megőrzésének a lehetőségei is ebben az időszakban rögzülnek, ami komoly felelősséget ró a képzésre.

A lelkész kegyességéről mondottak aláhúzzák, hogy a lelkészképzés nem mondhat le arról, hogy a spiritualitás területén is orientáljon. Mai megfogalmazásban: „A spiritualitás sokszor úgy tűnik, hogy a teológiai oktatásban a soft szektorhoz tartozik, pedig kemény (hard)

döntésekre van szükség, hogy ez egy eljövendő lelkésznemzedék érdekében is a maga helyére kerüljön."[1221]

A lelkipásztori eszménykép arra is ösztönzi a lelkészképzést, hogy az több soron is speciális szocializációs közeggé váljon. Egyfelől segítse elő az egyház hivatalos berkein belüli egészséges szocializációt, különösen azok számára, akik egyáltalán nem egyházias közegből érkeznek a lelkészképzésbe. Másfelől ennek ellenpólusaként a túlontúl is egyházi beágyazottságú hallgatókat tegye késszé arra, hogy szekuláris közegben is feltalálják magukat. Azaz a lelkészképzés Csikesz eszményképéből kiindulva olyan képességekkel és készségekkel ruházza fel a teológusokat, hogy azok legalább kommunikációs szinten könnyen feltalálják magukat mindenféle viszonyok között.

A lelkipásztori eszménykép arra is kötelezi a lelkészképzést, hogy ne csupán a lelkipásztori kar minőségi utánpótlását biztosítsa, hanem kitermelje önmaga utánpótlását is, leginkább olyan lelkipásztorokból, akik a mindennapi gyülekezeti élet harcmezején is kipróbáltattak.

Ugyanakkor a lelkipásztori eszménykép arra is sarkallja a lelkészképzést, hogy az a folyamatos továbbképzés bázisává legyen. Nem csupán kialakítva a lelkésztovábbképzés rendszerét, hanem aktív részt vállalva minden egyházi munkatárs képzésében, továbbá a laikusok, gyülekezeti munkások, presbiterek képzésben is.

Végül a lelkipásztori eszményképből kiinduló lelkészképzés feladata az is, hogy szüntelenül közreműködjön a közegyház minden szereplőjével együtt a lelkipásztori eszménykép folyamatos revideálásában.

A múlt lelkipásztori eszményképeinek feltárása

A dolgozat készítése során a széles spektrumú forráskutatás nemcsak abból a célból volt hasznos, hogy szövegszerűen a további kutatás rendelkezésére bocsát eddig feltáratlan dokumentumokot Csikesz Sándor munkásságának és életének területeiről, hanem a feltárt és elemzett dokumentumok alapján kikristályosodott a magyar református egyház egyik legmeghatározóbb 20. századi tanítójának lelkipásztori eszményképe. Ugyanakkor az is kiderült ezzel, hogy az egykori lelkipásztori eszményképek óriási segítségül szolgálhatnak saját eszményképünk formálódásában. Csikesz lelkipásztori eszményképével folytatott párbeszédem szinte életem és szolgálatom minden területének vonatkoztatásában önreflexióra késztetett, megerősített vagy épp korrekcióra kényszerített. Ezért egyértelműen állíthatom, hogy az előttünk járók eszményképével történő foglalkozás megtermékenyítőleg hat arra a lelkipásztori eszményképre, amely szerint szolgálatunkat ma alakítjuk, továbbá számos impulzussal gazdagítja munkánkat. Hiszen minden pásztorálteológiai jellegű munka visszatükrözi azokat a

[1221] Kocsev Miklós: Ezredvégi színek, L'Harmattan, Budapest, 2016. 286.

„konfliktuszónákat, amelyeket a lelkipásztori egzisztencia hivatásbeli, vallásos és személyes dimenzióinak találkozási pontjainál fellelünk.”[1222] Így jó szívvel ajánlom hasonló kutatások végzését az utánam jövőknek is.

[1222] Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017. 20.

Utószó

Szabó Imre, egykori fasori esperes kérdezi a Csikeszről szóló emlékezésében: „Lelkipásztori eszményeink nem azért olyan hervadtak-e, mert elhanyagoltuk megőrizni és frissen tartani, vagy feleleveníteni azokat a vonásokat, melyek egy magyar lelkipásztor egyszerű életén is, mint krisztusi vonások kiragyogtak?”[1223]

Kérdésfelvetése jogos. Ez a disszertáció éppen azért született, hogy Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképe és példája alapján gondolkodtassa el mind az olvasókat, mind pedig a szerzőt, a lelkipásztori szolgálat felől.

[1223] Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 4. szerk: Módis László, Debrecen 1942. 9.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Heidelbergi Káté, Kálvin Kiadó, Budapest, 2013.
- A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Évkönyve, 1938.
- A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Története 1885–2005, szerk. Ladányi Sándor, KRE-HTK, Budapest, 2005.
- A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, 1900/01–1903/04.
- A Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve, 1902/03.
- A lelkész mint…(Vagy: Mintalelkész), szerk. Vasady Béla, Debrecen, 1940.
- A Második Helvét Hitvallás, Kálvin Kiadó, Budapest, 2017.
- Abromeit, Hans-Jürgen: Mit jelent a spirituális gyülekezet-menedzselés?, in: Vezetés és menedzsment az egyházban és a diakóniában, szerk. Fazakas Sándor, Kálvin Kiadó, 2008.
- Baltazár Dezső: Válasz a nyílt levélre, Lelkészegyesület, 1914. december.
- Baranyai Egyházmegyei Közgyűlés jegyzőkönyve, 1911.
- Baranyai Egyházmegyei Közgyűlés jegyzőkönyve, 1912.
- Baranyai Kálvinista Lobogó, 1913. 3–4. szám
- Baranyai Kálvinista Lobogó, 1915. 7. szám
- Baranyai Kálvinista Lobogó 1916. 8. szám
- Barayai Kálvinista Lobogó 1923. 5. szám
- Barcza József: Magyar református lelkészeszmény a két világháború között (előadás mely Debrecenben 1986.február 1-én, a Teológuok csendesnapján hangzott el), TtREL I.8.d.33.
- Barth, Karl: Homiletics, Westminster/John Knox Press, Louisville, 1991.
- Barth, Karl: Kis Dogmatika, Országos Református Missziói Munkaközösség, Budapest, é.n.
- Bilkei Pap István: Cura Pastoralis és belmisszió, I., A Budapesti Református Theológiai Akadémia Kurzustára – Diószegi Lehel Sokszorosító Irodája, Budapest, 1939.
- Bilkei Pap István: Homiletika, A Budapesti Református Teológiai Akadémia Kurzustára, Budapest, 1944.
- Boross Géza: A magyar református akadémikus gyakorlati teológia a XX. században, Studia Caroliensia, 2001/4.
- Boross Géza: Bevezetés a gyakorlati teológiába, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 1995.
- Boross Géza: Homiletika, DRE, Pápa, 2015.
- Böszörményi Ede emlékezése Csikesz Sándorra, TtREL I.27.b.48.

- Csikesz Sándor Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/3
- Csikesz Sándor 1932. szeptember 9-én Stockholmban elhangzott referátuma, TtREK R4202
- Csikesz Sándor a Protestantische Rundschau, 1934. okt.-i számának ismertetése TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. nov. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor beszéde a volt tanítványok nevében a Budapesti Teológiai Akadémia fennállásának 75. évfordulóján, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor beszéde énekvezérek elött, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor bírálata Báró Podmaniczky Pál „A misszió disciplínájának vázlatos kisérlete" című doktori disszertációjáról, 1926.o. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Benedek Sándor „Tóth Ferenc gyakorlati teológiája" című doktori disszertációjáról, 1933. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Dr. Kiss Tihamér László „A magyar református kátétanítás módszertana" című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Enyedi Andor „Magyar Református Kátéirodalom" című doktori disszertációjáról, 1928. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Erdei Mihály „Egyház és ifjúság" című disszertációjáról, 1939. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Ferenczy Károly „Az evangelizáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásaiban. Belmissziói tanulmány" című doktori disszertációjáról, 1929. TtREL I.26.3.
- Csikesz Sándor bírálata Gál Lajos „Geleji Katona István igehirdetése" című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Gaudy László „A bibliai történetek tanításának valláspedagógiai módszertana" című disszertációjáról, 1929. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése" című doktori disszertációjáról, 1937. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Incze Gábor „A magyar református imádság a XVI. és XVII. században" című doktori disszertációjáról, 1931. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Kathona Géza „Samarjai János gyakorlati teológiája" című doktori disszertációjáról, 1939. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Nagy Sándor Bála „A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint" című doktori disszertációjáról, 1937. TtREL I.26.3.

- Csikesz Sándor bírálata Patay Lajos „Kálvin valláspedagógiája” című doktori disszertációjáról, 1936. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Rácz Béla „Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből, 1711–1910. Homiletikai tanulmány” című doktori disszertációjáról, 1931. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Szabó Zoltán „Az ifjúkor lélektana és az ifjúság lelkigondozása” című doktori disszertációjáról, 1932. TtREK R4162
- Csikesz Sándor bírálata Vitéz Bogár János „Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre, különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére. Liturgiai tanulmány” című disszertációjáról, 1932. TtREK R4162
- Csikesz Sándor életrajza, n.n. é.n. TtREK R 4122.
- Csikesz Sándor előadása Zwingliről Budapesten a Vilma királynő úti templomban 1931. november 29-én, TtREL I.26.3.
- Csikesz Sándor és Nyári Pál levele a baranyai lelkészekhez a Baranyai Kálvinista Lobogó tárgyában, 1921. TtREK R4206
- Csikesz Sándor felszólalása az ORLE balatonalmádi konferenciáján, 1930. szept. 17. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor Kari Űlésre beterjesztett javaslata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése” című doktori disszertációjának tárgyában, 1936. TtREK R4162
- Csikesz Sándor lelkipásztori naplója, fénymásolt kézirat Dr. Sándor Endre hagyatékából
- Csikesz Sándor ORLE alelnök temetésén elhangzott búcsúbeszédek, Lelkészegyesület, 1940. február 24.
- Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TtREK R 4121
- Csikesz Sándor: „A legmagánosabb ember”, Lelkészegyesület, 1933. július 29.
- Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1934/35., TtREK R5590/1
- Csikesz Sándor: A belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n. TtREK R4114/14
- Csikesz Sándor: A Budapesti egyházmegye, 1932. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: A budapesti presbitériumok és presbiterek az ország presbitereinek élén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A debreceni „református színezetű egyetem (nyilatkozat), Református Figyelő, 1929. január 5.
- Csikesz Sándor: A Debreceni Kollégium évszázados külföldi kapcsolatainak vázlata, Egyházi Értekezések, 1938. 8. szám

- Csikesz Sándor: A falusi lelkipásztor önművelése, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A háború utáni igehirdetésünk legfőbb hiányai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3, szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A magyar belmisszió elmélete, előadása alapján jegyzetelte Nagy Imre, 1934/35, TtREK 4114/85
- Csikesz Sándor: A magyar protestantizmus problémái, felelet Szabó Dezső röpiratára (beszédvázlat) elhangzott Debrecen, 1926. nov. 25-én TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: A magyar református egyház gyülekezeti munkája, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. Debrecen, 1943.
- Csikesz Sándor: A magyar református egyház sajgó sebei és kívánságai, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A magyar református Theologiai Intézetek Ifjúságának együttműködésére miért és milyen területeken van szükség?, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A magyar református theologiai képzés egységes rendszere, é.n. TtREL I.26.2.
- Csikesz Sándor: A mai falusi igehirdetés legfőbb problémái, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: Palesztinai út eredményeinek értékesítése a Biblia magyarázásában, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A református kollégiumi nevelés lényeges vonásai, Debrecen, Debreceni M. Kir. Tisza István – Tudományegyetemi Nyomda, 1938.
- Csikesz Sándor: A református társadalom megszervezése, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A presbiter harca a vegyesházasság és a reverzális ügyében, cikk a Magyar Presbiter 1936. karácsonyi száma részére, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: A református egyház helyzete Magyarországon (előadásvázlat), é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: A református kollégiumi nevelés lényeges vonásai, Debrecen, Debreceni M. Kir. Tisza István – Tudományegyetemi Nyomda, 1938.
- Csikesz Sándor: A szektákról, Theológiai Szemle, 1925. Húsvét
- Csikesz Sándor: A teológus és a Biblia, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A vallás gyökere, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943.

- Csikesz Sándor: A valláspedagógia igazi válsága, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A valláspedagógia válságának küszöbén, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: A 400 éves kollégium, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Gál Andor, 1935/36. TtREK 4114/15
- Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Varga József, 1935/36. TtREK 4114/91
- Csikesz Sándor: Az egyházi élet ismertetése, előadása alapján jegyzetelte Sáfán József, é.n. TtREK R4114/90
- Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Oláh Balázs, 1931/32 I.félév TtREK R4114/8
- Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Németh László, 1931/32 I-II. TtREK R4080/2
- Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I.félév TtREK R5590
- Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Lendek Pál, é.n. TtREK R4081/1
- Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Erdei Károly, 1937/38 I–II. félév TtREK R4080/9
- Csikesz Sándor: Beköszöntő, Theológiai Szemle, 1925. Húsvét
- Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Ábrahám Antal, é.n. TtREK R4082/1
- Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Szemes Károly, 1934/35. I–II. félév, TtREK R4114/15
- Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Mezei Imre, 1934/35 TtREK R4114/84
- Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Balász Lajos, 1934/35 TtREK 4082/3
- Csikesz Sándor: Bevezetés a misszió és a lelkipásztorkodás-tan elméletébe, előadása alapján jegyzetelte Orosz János, 1934/35 II. félév TtREK R3960
- Csikesz Sándor: Bilychnis (folyóiratismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 5.

- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 22.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. december 1.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1912. november 17.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. október 18.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. április 18.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915. január 10.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. június 14.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1914. május 24.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. október 12.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. október 5.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. június 8.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. május 11.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. március 16.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. március 2.
- Csikesz Sándor: Csendes jegyzetek, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1913. január 12.
- Csikesz Sándor: Debrecen és Wittenberg kapcsolata (kézirat) 1939. febr. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: D. Dr. Baltazár Dezső. Emlékezés, Theológiai Szemle, XII. évf. különlenyomat, Debrecen, 1936.
- Csikesz Sándor: Dr. Erdős Józsefnek hetvenedik életévére, Theologiai Szemle, 1925. Advent–Karácsony
- Csikesz Sándor: Dr. Hegedűs Lóránt Debrecenben, é.n. TtREK R4210
- Csikesz Sándor: Dr. Marton János: Nagy Béla emléklapok (ismertetés), Theologiai Szemle, 1939. Pünkösd
- Csikesz Sándor: Dr. Söregi János: Dr. Ecsedi István (1885–1936) a debreceni Déri Múzeum első igazgatójának rövid életrajza, múzeumi és tudományos munkásságának áttekintése, méltatása (ismertetés), Theologiai Szemle, 1939. Pünkösd
- Csikesz Sándor: Dr. Trocsányi Dezső: Lelkészképzés, lelkészi továbbképzés (ismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét–Karácsony
- Csikesz Sándor: Ecsedy Aladár: A gyermekek barátja (könyvismertetés), in: Theologiai Szemle, 1936. Húsvét–Karácsony
- Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 30.

- Csikesz Sándor: Egyházalkotmányunk, Lelkészegyesület, 1912. november 23.
- Csikesz Sándor: Előadás a debreceni valláspedagógusok baráti körének 1931. március 26-án tartott összejövetelén, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Égető protestáns világproblémák, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. Debrecen, szerk. Módis László, 1941.
- Csikesz Sándor: Helyreigazító nyilatkozat, Lelkészegyesület, 1926. február 6.
- Csikesz Sándor: Hogyan őrködjék az egyház, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Abaházi Árpád, 1936/37., TtREK R4114/82
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Gerda Sándor, 1929/30 II. TtREK R4114/6
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 TtREK R4080/1
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte K. Nagy Sándor, é.n. TtREK R4114/5
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1935/36 II. félév TtREK R4080/7
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Szilágyi István, é.n., TtREK R4080/17
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Takács István, 1935/36 I.félév TtREK R4114/4
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső 1922/23 II. félév TtREK R3554
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán és Papp Gábor 1927/28. I. félév, TtREK R3551
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte Varsányi Gábor, 1933/34 II.félév TtREK R4114/89
- Csikesz Sándor: Homiletika, előadása alapján jegyzetelte vitéz Kerekes János, 1935/36 II. félév TtREK R4080/8
- Csikesz Sándor: Homiletika, gépelt példány, 1931/32. II. TtREK 4080/3
- Csikesz Sándor: Horváth Jenő: Történelemszemléletünk egysége és a történelmi Magyarország (ismertetés), Theologiai Szemle, 1937. Aratás
- Csikesz Sándor: Hupfeld, Renatus, D: die Reformation… ein Unglück, oder ein Segen für Deutschland? és Schian, Márton, D. Dr.: Ist die Reformation Verhangnis oder Segen für das deutsche Volk? (ismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Aratás–Szüret

- Csikesz Sándor: Íme a magvető kiméne vetni (Szabó Imre kötetének bírálata), in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. szerk. Módis László, Debrecen, 1943,
- Csikesz Sándor: Istentiszteletek rendje, n.n., é.n. TtREK R4114/1
- Csikesz Sándor: Jelentés a Protestáns Intézet kérdésében, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934. júliusában, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Joáb, bibliai jellemkép, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor Kari Űlésre beterjesztett előadói javaslata Horváth Jenő „A külmisszió lényege. A külmisszió református theológiai alapvetése" című doktori disszertációjának tárgyában, 1936. TtREK R4162
- Csikesz Sándor: Kálvin igehirdetése, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Katechetika, előadása alapján jegyzetelte Thomai Dezső, 1925/26 II. félév TtREK R3553/1
- Csikesz Sándor: Kikre illik a presbiter név? é.n. TtREK R4207
- Csikesz Sándor: Kiss Samu: Az egykekérdés mozaikképekben (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét–Karácsony
- Csikesz Sándor: Lelkipásztor és tanító, ORLE és ORTE eszménye, Lelkészegyesület, 1931. február 28.
- Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Lóránd, 1933., TtREK R4114/7
- Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1933/34., TtREK R5590/1
- Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Jánosi, 1935/36., TtREK R5590/2
- Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, előadása alapján jegyzetelte Nagy Sándor 1935/36 TtREK R4114/86
- Csikesz Sándor: Lelkipásztorkodás-tan, gépelt jegyzettöredék, TtREK R 4114/88
- Csikesz Sándor: Levél a harctérről, Lelkészegyesület, 1916. november 25.
- Csikesz Sándor: Liturgia, előadása alapján jegyzetelte Kelemen Ferenc, 1932/33 I. félév TtREK R4114/9
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Balázs Ernő, 1932/33 TtREK R4114/11
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Molnár Gyula, 1936/37 I. félév TtREK R3249
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Mónus Ferenc, 1938/39 II. félév TtREK R4114/10
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Tóth Kálmán, 1926/27 I. félév TtREK R3553

- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Varsányi Gábor, 1930/31 II. félév TtREK R4114/87
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, 1930/30. II. félév TtREK R4081/6
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetelte Vecseri János, é.n. TtREK R4114/13
- Csikesz Sándor: Liturgika, előadása alapján jegyzetete Janka Béla, é.n. TtREK R4114/12
- Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R3555
- Csikesz Sándor: Liturgika, n.n. é.n. TtREK R4080/16
- Csikesz Sándor: Liturgikai jegyzet, előadása alapján jegyzetelte: Jánosi Gábor, é.n. TtREK R5590/3
- Csikesz Sándor: Magyarázatos Biblia, Lelkészegyesület, 1913. március 22.
- Csikesz Sándor: Megnyitó beszéd a Péterfiai utcai egyházrész leánykörének karácsonyi vásárán, elhangzott: Debrecen, 1933. dec. 2.-én, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép, elhangzott Zürichben 1931. okt. 10-én, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Mirbt Károly Theodor (megemlékezés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony
- Csikesz Sándor: Mülhaupt, Erwin: Die Predigt Kalvins…(könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét-Karácsony
- Csikesz Sándor: Nyílt levél Dr. Baltazár Dezső püspök úrhoz, Lelkészegyesület, 1914. december 19.
- Csikesz Sándor: Orániai Vilmos emlékezete, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934. júliusában, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Pár szó a falusi gyermek-istentiszteletekről, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 5. sajtó alá rendezte Módis László, Debrecen, 1943.
- Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934. júliusában, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Ravasz László legújabb kötetei, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Riadó! (olvashatatlan kézirat) TtREK R4209
- Csikesz Sándor: Rövid válasz, Lelkészegyesület, 1936. augusztus 15.
- Csikesz Sándor: Schieder, Julius: Katechismis – Unterricht (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1937. Advent-Karácsony
- Csikesz Sándor: Sigorúan bizalmas vélemény a rákoscsabai „Őskeresztyén Gyülekezet hitelveiről és szertartásairól" a Vallás és Közoktatási Minisztérium kérésére, 1925. TtREL I.26.1.

- Csikesz Sándor: Szabó Imre: „Íme a Magvető kiméne vetni…” (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1929. Karácsony
- Csikesz Sándor: Szabó Lajos: Antikrisztus a Tiszánál (könyismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét-Karácsony
- Csikesz Sándor: Számadás a tálentumokról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940.
- Csikesz Sándor: Szilágyi Jenő: A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1518–1711 (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1939. Pünkösd
- Csikesz Sándor: Szőllősi Mihály: Az Úrért és hazájukért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje (könyvismertetés), Theologiai Szemle, 1935. Húsvét-Karácsony
- Csikesz Sándor: Tervezet a Debreceni Református Kollégiumi ifjúság életének szabályozására, é.n. TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Theológiai és egyházi feladatok, melyek megoldása az új lelkésznemzedékre vár, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 3. szerk. Módis László, Debrecen, 1941.
- Csikesz Sándor: Új bibliafordítás, Protestáns Szemle, 1924. I–X. füzet,
- Csikesz Sándor: Úti jegyzetek a protestáns világkonferenciáról, 1932, TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Ünnepélyes deklaráció, Lelkészegyesület, 1926 november 6.
- Csikesz Sándor: Valláspedagógi, n.n., é.n., TtREK R4081/2
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Abaházy Árpád, 1935/36 I–II. félév, TtREK R4084/30
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Baczó Balázs, 1933/34 I.félév TtREK R4084/15
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Bartha János, 1938, TtREK R4084/47
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Hadházy Pál, 1931–32. I. félév
- TtREL I.26.1.
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Juhász Elek, 1929/30 I-II.félév TtREK R4084/1
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Kocsis Béla, 1931/32 I. félév TtREK R4084/11
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Mezei Imre, 1935/36 I. félév TtREK R4114/84
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Nagy József, 1933/34 II. félév TtREK R4084/18

- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Orosz Árpád, 1936/36. II. félév TtREK R4084/32
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, előadása alapján jegyzetelte Szőnyi Pál, 1931/32 II. félév TtREK R4114/2
- Csikesz Sándor: Valláspedagógia, n.n., 1933/34 I–II. félév TtREK R5590/4
- Csikesz Sándor: Zwingli emlékezete, Lelkészegyesület, 1930. október 18.
- Czeglédy Sándor: A homiletika problémája, in: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára, szerk. Révész Imre, Debrecen, 1946.
- Czeglédi Sándor: Az igehirdető személyisége, in: „Hirdesd az igét" Igehirdetők kézikönyve, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1980.
- Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete, Debrecen, 1944.
- Czeglédi Sándor: Csikesz Sándor emlékezete fél évszázad távlatában, Theológiai Szemle, ÚjF. (XXXIII). 1990. 4. szám
- Dezső László: Bevezetés a katonai lelkigondozásba, I. könyv, Pápa, 1941.
- Drews, Paul: Der evangelische Geistliche, 1905.
- Douglas, Klaus: Az új reformáció, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.
- Dr. Ravasz László püspöki székfoglaló beszéde, DREK, Budapest, 1921.
- Dunamelléki Ev.Ref. egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, 1907–1908.
- Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére, ORLE, 1925.
- Emlékezés Csikesz Sándorra, n.n., Theologiai Szemle, 1940. Pünkösd
- Fabinyi Tamás: A pályakezdő lelkész, in: A közösségépítő lelkész, szerk. Szabó Lajos, Luther Kiadó, Budapest, 2010.
- Farkas Ignác: Katechétikai alapvetés, A bibliai anthropologia valláspaedagógiai jelentősége, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Debrecen, 1941.
- Fazakas Sándor: Néhány szempont a lelkészképzés reformjához, Théma, 2000/4.
- Fekete Károly: A heidelbergi káté magyarázata, Kálvin Kiadó, Budapest, 2013.
- Fekete Károly: A református lelkészképzés jövőképe, in: Mérlegen a lelkész, Teológiai Irodalmi Egyesület, szerk. Szabó Lajos, Budapest, 2000.
- Fekete Károly: A református liturgikák története a XIX–XX. században, Collegium Doctororum, 2006.
- Fekete Károly: Csikesz Sándor a gyakorlati teológia professzora (1886–1941), in: A kegyelem és hűség útja, Tanulmánykötet Dr. Kocsev Miklós tiszteletére, Selye János Egyetem Teformátus Teológiai Kara Tanulmányai, szerk. Görözdi Zsolt, Szentendre, 2016.
- Fekete Károly, ifj.: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Debrecen, 1997.

- Fekete Károly: Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája, Református Szemle, 109.1. (2016.)
- Ferenczy Károly: Pro Memoria… Csikesz Sándor a kiscsány-oszrói lelkipásztor, TtREK R 3798.
- Gaudy László: Az egyház sorsa, a lelkész egzisztenciája, Protestáns Szemle, 1942.
- Goodykoontz, Harry G.: The minister in the Reformed Tradition, John Knox Press, Richmond-Virginia, 1963.
- Gönczy Lajos: A lelkész, mint liturgus, in: A lelkész mint…(Vagy: Mintalelkész), szerk. Vasady Béla, Debrecen, 1940.
- Hansen, Johannes-Möler, Christian: Evangelisation und Theologie, Neukirchen-Vluyn, 1980.
- Hársing László: Korok és eszmények I., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Hegedűs Lóránt: Újkantiánus és értékteológia, Mundus Kiadó, 1996.
- Hézser Gábor: A pásztori pszichológia gyakorlati kézikönyve, Budapest, Kálvin Kiadó, 2002.
- Hézser Gábor: Pásztorálpszichologiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez, Kálvin Kiadó, Budapest, 2005.
- Huber, Wolfgang: Az egyház a korszakváltás idején, Kálvin Kiadó, Budapest, 2002.
- Incze Gábor: Csikesz Sándor, in: Csikesz Sándor Emlékkönyvek 2. Debrecen, 1941.
- Imre Lajos: Ekkléziasztika, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1941.
- Imre Lajos: Katechetika, A Magyar Református Egyház Kiadása, Budapest, 1942.
- Josuttis, Manfred: A lelkész más, Exit Kiadó, Kolozsvár, 2017.
- Juhász Géza megemlékezése Csikesz Sándorról, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 1, szerk. Módis László, Debrecen, 1940.
- Kantzenbach, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok, Lux, Budapest, 1996.
- Kádár Ferenc: Ekkléziasztika, Sárospatak, 2016.
- Kádár Ferenc: Lehetetlen lehetőség, Sárospataki Füzetek, 2016/4.
- Kálvin János: Institutio, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.
- Kiscsány-Oszrói presbiteri gyűlés jegyzőkönyve, 1913. július 18.
- Kock, Manfred: Az egyház jövője, in: Az egyház a 21. Században, szerk. Kock, Manfred, Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.
- Kocsev Miklós: Ezredvégi színek, L'Harmattan, Budapest, 2016.
- Kocsev Miklós: Lelkészenek – lelkészkép – lelkészi identitás kérdése az önértelmezés rögös útján, Theologia Reformata Transylvanica, 2/2016.
- Kodolányi János: Emlékezés Csikesz Sándorra, TtREK R 2403
- Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965.

- Kőbányai Egyházközség Házasságkötési anyakönyvének 45/1934 sz. bejegyzése
- Literáty Zoltán: Homiletika és retorika, Doktori Értekezés, Kézirat, Budapest, 2009.
- Magyar Pedagógiai Lexikon, szerk. Kemény Ferenc, Révai Irodalmi Intézet Kiadása, é.n.
- Makkai Sándor: Az egyház kormányzó tevékenysége, in: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- Makkai Sándor: Poiménika, A személyes lelkigondozás tana, Református Egyházi Könyvtár XXIII. Budapest, 1947.
- Márkus Jenő: Az észrevett lelkipásztor, Protestáns Szemle, 1942.
- McGrath, Alister E.: Bevezetés a keresztyén teológiába, Osiris, Budapest, 1995.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet, Osiris, Budapest, 2004.
- Muraközi Gyula: Egyházunk és pásztorok sebei, Református Figyelő, 1931.
- Nagy István: Diakónika, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2012.
- Nagy Szőlősi Mihály: Lobogó szövétnek vagy a lelki pásztorságnak tiszta tüköre, Budapest, 1937.
- Ötvös László: Szeretetszövetség és szeretetszolgálat, Karcag, 1994.
- Pályatételek, Theologiai Szemle, 1930. Pünkösd
- Pásztor János: Liturgika, Calvin János Teológiai Akadémia, Komárno, 2002.
- Pintér Tibor: Mentálhigéné, DRHE Szegedre Kihelyezett Vallástanári Tanszék Ethelbert Stauffer Teologiai Kutatóintézet, Szeged, 2004.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1915.
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1918.
- Ravasz László: A gyülekezeti igehirdetés elmélete, Pápa, 1915.
- Ravasz László: Bevezetés a gyakorlati teológiába, „Ellenzék”-nyomda gyorssajtója, Kolozsvár, é.n.
- Ravasz László: A magyar református lelkipásztor, Református Élet, 1939.
- Ravasz László: Van-e rossz gyülekezet?, in: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- Ravasz László: XI. Püspöki jelentése, Budapest, Bethlen Nyomda, 1939.
- Református szemle, 1940.
- Sajtos Szilárd: Protestáns Katonai lelkigondozás az I. világháborúban, Csikesz Sándor katonalelkészi munkássága, in: Orando et laborando, A Debreceni Református hittudományi Egyetem évkönyve a 473. tanévről 2010/2011. Debrecen, 2012.
- Sándor Endre: Jézusban van menedékünk, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.
- Sándor Endre: Példaképeink – D. Csikesz Sándor (kézirat)
- Sebestyén Jenő: Az egyetemes papság lényege, Kálvin János Társaság, Budapest, 1938.

- Sheldrake, Philip: A spiritualitás rövid története, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2008.
- Schian, Martin: Der evangelische Pfarrer der Gegenwart, wie er sein soll, Leipzig, 1914.
- Siba Balázs: Pénzkérdések a lelkipásztori életpályán, Theologiai Szemle, LIX.évf. 1.szám.
- Steinbach József: Az igehirdető megfáradása, az igehirdetés megújulása, in: Homiletika ökumenikus palettán, szerk. Szabó Lajos, Luther Kiadó, Budapest, 2013.
- Steinbach József – Hős Csaba: Bevezető gondolatok Csikesz Sándor homiletikai meglátásaihoz, Collégium Doctororum, 2012.
- Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 4. szerk: Módis László, Debrecen, 1942.
- Szabó Imre: Van-e klerikalizmus egyházunkban?, Református Figyelő, 1928.
- Szabó Lajos: Quo Vadis, Teológiai képzés?, Mérlegen a lelkész, szerk. Szabó Lajos, Budapest, 2000.
- Szetey Szabolcs: Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között, Doktori Értekezés, kézirat.
- Tavaszy Sándor: Az egyház hazugságai, in.: Magyar református önismereti olvasókönyv, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.
- Thurneysen, Eduard: Die Aufgabe der Predigt, in: Das Wort Gottes und die Kirche. Aufsätze und Vorträge, ThB 44. 1971.
- Török István: Barth Károly theologiájának kezdetei, Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1931.
- Török István: Dogmatika, Lux, Budapest, 2000.
- Török István: Vasady Béla, Confessio, 1993/2.
- Vasady Béla: A lelkészképzés reformja, Debrecen, 1940.
- Vasady Béla: A lelkészképzés reformja, Lelkészegyesület, 1940/10–12.
- Vasady Béla: Girgensohn Károly élete és munkássága, Teológiai Tanulmányok, szerk. Csikesz Sándor, Debrecen, 1929.
- Visher, Lukas: Kálvin öröksége és a református egyházak jelenkori szakadásai, Kálvin Kiadó, Budapest, 2003.
- Wedermann, Hermann: Der evangelischer Pfarrer in Geschichte und Gegenwart, Leipzig, 1925.
- Zahrnt, Heinz: Az Istenkérdés, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1997.
- Závory Elek: Vendégségben Kiscsány-Oszróban Csikesz Sándornál, Kecskemét, 1959. TtREL I.27.b.85.

Tartalmi összefoglalás

Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének elemei a lelkipásztori munkában és lelkésznevelésben című doktori értekezésről

Csikesz Sándor a Magyar Református Egyház 20. századi történetének kiemelkedő alakja, egyházszervezője, gyakorlati teológusa. A dolgozat adóságtörlesztésként dolgozza fel életművét úgy, hogy annak fókuszpontjába lelkipásztori eszményképét állítja. Csikesz lelkipásztori eszményképének elemeit nemcsak rekonstruálja és interpretálja, hanem belehelyezve azt a kor kontextusába kritikai párbeszédet folytat az anyaggal és fogalmazza meg annak máig is releváns üzeneteit.

Módszertani tekintetben a dolgozat levéltári és kézirattári kutatásokon alapul, s ebben a tekintetben forrásközlő munka is, hiszen Csikesz után alig maradt publikált anyag. A feltárt, nagy mennyiségű kéziratban fellelhető anyag először a gyakorlati teológiai diszciplínák vázrendszerében horizontálisan került csoportosításra, majd ezután került sor arra, hogy felépülhetett abból Csikesz lelkipásztori eszményképének vázrendszere az egyes elemekből, és megtörténhetett azok értelmezése, s a következtetések levonása.

A dolgozat első nagy egységében megfogalmazásra kerül a lelkipásztori eszménykép fogalma, mely nem egy utópisztikus és szubjektív ideál, hanem bibliai és hitvallásos megalapozottságú teológiai, szakmai és emberi minőségek harmóniája. Emellett meghatározásra kerül az a három terület, melyben a lelkipásztori eszménykép egyes elemei kibonthatók. Így a lelkipásztor személyes életének, konkrét szakmai tevékenységének és közösségi életének területei. Ezzel együtt felvázolásra kerül, hogy különösen paradigmaváltások és korszakváltások határán szükséges a lelkipásztori eszménykép át- és újra gondolása. Majd Csikesz lelkipásztori eszményképének korabeli kontextusa kerül bemutatásra három szempontból. Egyfelől teológiatörténeti szempontok szerint Schleiermachertől Barthig van meghúzva az a vonal, mely mentén Csikesz tájékozódik. Másfelől a lelkipásztori eszménykép utáni korabeli útkeresésről olvashatunk. Harmadsorban pedig a két világháború közötti korszak kerül bemutatásra Csikesz értelmezésében. Ebben a nagyobb egységben talál még helyet Csikesz teológiai fejlődésének bemutatása, mely a racionalizmus és liberalizmus felől indulva nyílik egyre inkább az igeteológia felé. Sőt teológiai látásának bemutatása is megtörténik, mely mélyen bibliai és hitvallásos megalapozású, értékorientált, kegyességi irányok felett álló, integratív, protestáns ökumenizmusra nyitott, sajátosan magyar karakterrel

bíró teológia. De itt kerül bemutatásra Csikesz gyakorlati teológiája is, mely elágaztatásával diszciplínáiban a lelkipásztori eszményképelemeinek foglalatát képzi.

A dolgozat második nagy egységében Csikesz Sándor életútjának részletes bemutatása és elemzése történik meg. Családi hátterétől indulva gyermekkori és tanulóévein át, jutunk teológus diákévein keresztül aktív szolgálatának idejéig, melyben két nagyobb korszak kerül részletes bemutatásra. Egyfelől falusi lelkipásztorságának időszaka, másfelől debreceni professzorsága. Mindeközben bebizonyosodik, hogy pályafutása során életútja miképpen hat lelkipásztori eszményképére és lelkipásztori eszményképének elemei hogyan befolyásolják pályafutását. Sőt igazolást nyer az is, hogy minden lelkipásztori eszménykép hátterében identitásformáló tényezőként vannak jelen a lelkipásztorokat életútjukon ért hatások, legyenek azok családi, személyes, spirituális, teológiai, egyházi, történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi, vagy hétköznapi természetűek is. Ahogyan az életút kibontakozása, a szolgálati pálya bejárása is alapvetően függ azoktól az eszményképben summázódó elvi és gyakorlati elemektől, melyek meghatározzák a mindennapi cselekvések irányát is.

A dolgozat harmadik nagy egységében a lelkipásztori eszménykép egyes elemeinek bemutatása történik meg Csikesz gyakorlati teológiájának rekonstruálásán keresztül. A lelkipásztori eszménykép három alapvető nagy területen rögzítheti azokat a kritériumokat, melyek a lelkipásztori létmód legalapvetőbb feltételeiként szolgálnak.

Így a lelkipásztori eszménykép elemeinek bemutatása azoknak a minőségeknek a leírásával indul, melyek az egyház hivatalos szolgáinak egyéni és magánéletét jellemezhetik. Nemcsak azért van ez így, mert mindig a figyelem homlokterében állt az egyház szolgáinak egyéni élete, hanem azért is, mert napjainkig tévesen bár, de mégis közmegegyezésen alapuló módon az egyházat hivatalos szolgái és tisztségviselői alapján ítélik meg. Sőt, a lelkipásztori talán az egyetlen olyan hivatás, melyben a tisztség és a privát élet egymásnak való megfeleltetése alapvető külső és belső elvárás. Csikesz lelkipásztori eszményképében az igehirdetés tágabb fogalom, mint a prédikáció. Lelkipásztori eszményképében az körvonalazódik, hogy a református lelkipásztor életének minden összefüggése igehirdetéssé kell, hogy legyen. Így az egyéni és magánéletnek is. E kettőnek kiindulópontja a lelkipásztor spiritualitása, mely az újjászületésben gyökerezik. Ám ez a lelkipásztori egzisztencia szempontjából még kevés a hivatalos szolgálathoz, ha nem egészül ki a belső elhívás csodájával, mely alapkritériuma már a stúdiumok megkezdésének is. A lelkipásztor spiritualitása az egyéni istentiszteletben jut kifejeződésre, melynek két nagy területe van: az ige- és az imaélet. Az egyéni istentisztelet lesz az, amely gyümölcsözővé tesz bármilyen lelkészi feladatellátást. Sőt, ennek a következménye a hitelesség mellett az a „rendelkezésre

állás", amely szüntelen és egész egzisztenciával való nyitottságot jelent Krisztus felé. A lelkipásztori egzisztencia egyéni karakterisztikájához tartozik a felkészültség területe is. Ez, a színvonalas és tárgyi tekintetben is szerteágazó teológiai ismereteken túl igényli a magas szintű műveltséget, nyelvtudást, és feltételezi a világban való jártasságot is. A lelkipásztor magánéletének tekintetében Csikesz lelkészeszménye orientálja a papságot az otthona vonatkozásában is, hisz magyar viszonyok között a lelkipásztori otthon még mindig azonos legtöbbször a munkahellyel. Eszményképében jelentős helyet foglal el a családi élet, a házasság és gyermeknevelés kérdése, mely szinte minden korban áldások vagy botrányok forrása volt. Unikumnak számít az, ahogyan Csikesz a lelkészek feleségének a képzését, erre a sajátos életmódra való felkészítését sürgeti. Eszményképe megrajzolja a lelkipásztor általános habitusát, karakterisztikáját, bemutatja általános attitűdjeit is, de nem uniformizál és nem törvényeskedik, hanem használható alternatívát kínál. Végül lelkipásztori eszményképe a magánélet vonatkozásainál foglalkozik a lelkipásztor pénzhez való viszonyával, melynek szintén igehirdetéssé kell válnia.

A lelkipásztori eszménykép másik nagy területe az, melyben a lelkipásztor szakmai egzisztenciájának alapkritériumai kerülnek rögzítésre a gyakorlati teológia részdiszciplínáinak ritmusában, azzal az alapállással, hogy minden szolgálati ágnak akkor van értelme, ha az igehirdetéssé lesz. Ekképpen az eszményi lelkipásztor eszményi igehirdető. Igehirdetése Jézus igehirdetéséből kiindulva a homiletikatörténet átfogó és kritikai ismeretében születik meg és lesz azzá, amivé lennie kell. Azaz: túl értékeszményen, túl gyógyító és tanító szón, túl hitre híváson és hitben megtartáson, túl keresztyén személyiségformáláson és gyülekezeti életre nevelésen: Krisztust proklamálássá! Csikesz rekonstruált lelkipásztori eszményképe a homiletika összefüggéseiben felsorolja azokat a képeket és szimbólumokat, amelyekkel az igehirdetés kimondhatatlan titka körül írható. De az igehirdetés formai, tartalmi, materiális, műfaji kéréseivel is foglalkozik, külön és máig korszerű módon hangsúlyozva az ige szerepét, a textus és a prédikáció viszonyát. Tovább menve a lelkipásztori eszménykép szakmai vonatkozásainak sorában, Csikesz a lelkipásztort eszményi liturgusként is láttatja. Úgy, mint aki liturgikatörténeti megalapozottsággal és a teológiai diszciplínák széles spektruma felől képes megközelíteni és meghatározni az istentisztelet célját. Sőt, úgy liturgus az eszményi lelkipásztor, hogy az általa vezetett istentiszteletek semmivel sem összetéveszthető református karakterisztikát nyernek. De az eszményi lelkipásztor az istentiszteleti formákkal, a rendtartásokkal, az istentisztelet szellemi és dologi elemeivel is úgy van tisztában, hogy azokat nem csupán ismeri, hanem a mögöttes teológiai okokat és indítékokat is érti. Hasonlóképpen az előzőkhöz az eszményi lelkipásztor kiváló valláspedagógus is, aki nemcsak teológiai, hanem

pedagógiai és módszertani ismeretek birtokában teszi a vallásoktatás minden alkalmát és színterét istentiszteletté azzal, hogy bár nem prédikál, de igét hirdet. Végül az eszményi lelkipásztor a maga helyén misszionárius és gyülekezetépítő is. Ismeri és kihasználja ezen területek színtereit és lehetőségeit. Csikesz nem áll meg a gyakorlati teológia négy fő területénél, hanem rekonstruált eszményképében olyan ajánlásokat is megfogalmaz, amelyek szétfeszítik a klasszikus részdiszciplínák kereteit. Sok egyéb mellett szól a munkaidő optimális kihasználásáról, a közösségvállalásról, közösségformálásról, közvéleményformálásról. Tanít olyan praktikus dolgokról is, mint a hivatalvezetés, az adminisztráció vagy éppen a temetői ügyek intézésének kérdései. Mindezzel eszményképében úgy járja körül a lelkipásztorkodás minden területét, hogy nem marad ki abból az, ami nem fér bele a nagy diszciplínákba, de a praktikum mégis megköveteli az azokban való jártasságot. Lelkipásztori eszményképe minden olyan szakmai követelményt meghatároz, minden olyan alapelvet rögzít, minden olyan részterületet alaposan bejár, ami késszé teheti a lelkipásztort hivatása gyakorlására. Csikesz úgy körvonalazza mindezt, hogy közben lebontja korának örökölt hamis gyakorlati teológiai szillogizmusait, ugyanakkor a jövőbe mutat. Bizonyítást nyer, hogy alig van olyan állítása, amely kihullott volna az azóta elmúlt idő rostáján.

A lelkipásztori eszménykép harmadik nagy területe a lelkipásztor életét az alapján vizsgálja, hogy az milyen helyet és milyen hozzáállással foglal el a különböző közösségekben. Hisz egy lelkipá sztori eszményképnek szükségszerűen le kell írnia a lelkipásztor kapcsolati térképét is. Hiszen a lelkész több, mint emberségéből fakadóan társaslény. Mert élete minden színterén nemcsak egyházának, hanem egy ügynek, a Krisztus ügyének reprezentálója is. A felvázolt lelkipásztori eszménykép szűkítve a kört, bemutatja a lelkipásztort először tágabb társadalmi környezetében, majd summázza az egyházán kívüli keresztyén közösségekhez való viszonyulásának lehetséges módjait. Azután hangsúlyozottan történik meg a lelkipásztor elhelyezése saját egyházának ekkléziasztikai realitásában, kiemelve abban a kritikai látás szükségességét és határait. Végül pedig az eszményi lelkipásztor a munkatársaihoz való viszonyrendszerében kerül ábrázolásra máig aktuális módon.

A dolgozat végén olyan összegző következtetések kerülnek kibontásra, melyek Csikesz életművének vizsgálatakor bizonyítást nyertek. Többek között az, hogy:

- a Krisztus egyházának különösen korszakváltások idején stabil lelkipásztori eszményképre van szüksége;
- egy eszménykép megformálásának kizárólag bibliai és reformátori alapokon nyugvó teológiai megközelítése lehet;

- egy lelkészi eszménykép kimunkálása konkrét teológia haszonnal ajándékoz meg generációkat;
- egy lelkipásztori eszménykép kötött és az adott kor kontextusában gyökerező, változó elemekből épül fel;
- életút és eszménykép kölcsönösen hatnak egymásra;
- a lelkipásztori eszménykép identitásmeghatározó, normatív jellegű, de egyben felszabadító erővel is bír;
- egy eszménykép kiformálódása az egész egyház életére, gyülekezetek sorsára, lelkipásztorok kapcsolataira is döntő hatással lehet;
- a lelkészképzést nem lehet lelkipásztori eszménykép nélkül művelni.

A mindenkori lelkipásztoroknak teszi fel a kérdést Szabó Imre a következőképpen: „Lelkipásztori eszményeink nem azért olyan hervadtak-e, mert elhanyagoltuk megőrizni és frissen tartani, vagy feleleveníteni azokat a vonásokat, melyek egy magyar lelkipásztor egyszerű életén is, mint krisztusi vonások kiragyogtak?”[1224] Kérdésfelvetése jogos. Ez a disszertáció azért született, hogy Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképe mentén szerző és olvasó is Krisztusra nézve gondolkodjék el a lelkipásztori szolgálat felől.

[1224]Szabó Imre: Dr. Csikesz Sándor lelkipásztori és professzori eszményei, in: Csikesz Sándor emlékkönyvek 4. szerk: Módis László, Debrecen 1942. 9.